Aláirási felhivás
A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.
Ötödik cyclus. 1887—1889.

A Magyar Tudományos Akadémia *könyvkiadó vállalatában* oly eredeti és forditott munkákat bocsát közre, melyeknek megválasztásában **irodalmunk legszembetünőbb hiányainak betöltése és a müvelt közönség szellemi szükségleteinek kielégitése** a fő szempontok.

A czél, melyet e *vállalat* megalapitása alkalmával maga elé tűzött, nemzeti jelentőségű. A mi culturalis viszonyaink között feladatának ismeri a tudománynak nemcsak szakszerű mívelését, hanem terjesztését is. Megfelelően ama folytonos és általános érdeklődésnek, melylyel a nemzet kiséri, munkásságának legalább egy részével minél közvetetlenebbül s minél általánosabban törekszik összeköttetésbe jutni vele. Nemcsak gyarapítani kivánja szellemi kincses-házát, hanem a szónak igazi értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt.

Munkásságának ezt az oldalát főkép a *könyvkiadó vállalat* képviseli, melynek czéljául a **tudományos ismeretek terjesztése s a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzése** tűzetett. Keretébe a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékei, s a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek utaltattak.

A vállalat eddigi sikeréből az Akadémia azt az örvendetes és biztató meggyőződést meríthette, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált. Ebben a meggyőződésben inditja meg *új, immár ötödik cyclusát,* s értesiti a közönséget *programmjáról.* Az emlitett általános szempontokon kívűl, főkép a történelmi és irodalmi sorozatba fölveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy *az eddig kiadott müvekhez az újak, tárgyokra nézve, folytatva vagy kiegészitve csatlakozzanak.*

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított tervrajza a következő:

Első sorozat. Történelem.

SEBESTYÉN GYULA: **Ausztria története.** (Eredeti.) Első kötet. (Őskor, Római hódoltság, Népvándorlás, Karolingok, Babenbergek, Az első Habsburgok.)

MAC-CARTHY JUSTUS: **Anglia története korunkban.** Fordítja *Szász Béla.* Harmadik kötet.

RANKE LEOPOLD: **A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.** Fordítja *Lehr Albert.* Második és harmadik kötet.

RATZEL FRIGYES: **A föld és az ember.** (Anthropogeographia.) Fordítja *Simonyi Jenő.* Egy kötet.

SOREL: **Európa és a franczia forradalom.** Fordítja *Szathmáry György.* Egy kötet.

THIERRY AMADÉ: **Elbeszélések a római történetből.** Fordítja *Öreg János.*

A következő két kötet:

1. **Szent Jeromos: A keresztyén társadalom nyugaton.** Egy kötet.
2. **Aranyszájú szent János és Eudoxia császárné: A keresztyén társadalom keleten.** Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

BEÖTHY ZSOLT. **A széppróżai elbeszélés a régi magyar irodalomban.** (Eredeti.) Második kötet. A Kisfaludy Társaságnál jutalmat nyert pályamunka.

HEINRICH GUSZTÁV: **A német irodalom története.** (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

SIMONYI ZSIGMOND: **A magyar nyelv eredete, története és jelen állapota.** (Eredeti.) Egy kötet.

SAINTE-BEUVE KÁROLY ÁGOSTON: **Irodalmi és történelmi arczképek.** Egy kötet.

VILLEMAIN FERENCZ: **Pindar.** (Az ó- és középkori lyrai költészet története.) Fordítja *Csiky Gergely.* Egy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

CONCHA GYŐZŐ. **Újkori alkotmányok.** (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

MEDVECZKY FRIGYES: **Társadalmi elméletek és eszmények.** Történeti és kritikai adalékok. (Eredeti.) Egy kötet.

BERRYER PÉTER ANTAL: **Válogatott törvényszéki beszédei.** Ismérteti és fordítja *Tóth Lőrincz.*

LEROY-BEAULIEU: **A collectivismus.** (A socialis elméletek jelen állása.) Bevezeti *Kautz Gyula.*

TAINE HYPPOLIT ADOLF: **A jelenkori Francziaország alakulása.** *A Forradalom* új kötete.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenkint *nyolczvan ív,* a másodikból a *hatvan ív,* harmadikból *ötven-hatvan ív*, angol diszkötésben, fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy,* a másodiké és harmadiké *három-három* forint. Ezenkivül az angol *vászonkötésért kötetenként 40 krajczár* fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláirási ára előre bérmentve küldendő, ily czim alatt: *Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése Budapesten, az Akadémia épületében.*

Az aláirás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl *minden esztendő november havában küldetik szét, esetleg már tavaszszal.*

A MAGYAR NYELV.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

A MAGYAR NYELV.

A MŰVELT KÖZÖNSÉGNEK.

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND.

BUDAPEST, 1889.

A MAGYAR NYELV.

A MŰVELT KÖZÖNSÉGNEK

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND.

ELSŐ KÖTET.

A MAGYAR NYELV ÉLETE.

BUDAPEST, 1889.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Budapest, 1889. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A »Magyar Tudományos Akadémia« föladata lévén a tudományok önálló mívelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni, 1872. január 22-én tartatott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A »Magyar Tudományos Akadémia« ezen könyvkiadó bizottsága föladatának megfelelni kivánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a »Magyar Tudományos Akadémia,« részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kivánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos birálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

BEVEZETÉS.

Nyelv és Nyelvtudomány.

„A word that comes from olden days,
And passes through the peoples, every tongue
Alters it passing, till it spells and speaks
Quite other, than at first."

Tennyson.

(A nyelvnek mivolta, eredete, története. — A nyelv életének legfeltünőbb tényezői: hagyomány; idegen hatások; hangváltozások; az analogia hatalma és következményei. — A nyelvtudománynak kapcsolata más tudományokkal. — A nyelvészetnek története.)

Napjainkban roppant haladást tett a tudománynak »népszerűsítése.« Számos intézet és egyesűlet, számtalan író és fölolvasó — hivatott is, hivatlan is — foglalkozik azzal, hogy a tudomány aranya aprópénzre váltva jusson forgalomba. Két haszna van e mozgalomnak. Egy az, hogy mindnyájan fogalmat alkothatunk magunknak a különböző ismeretágak céljairól és eredményeiről, az emberi szellemnek hatalmas alkotásairól, s így mindig méltóbb gyermekei lehetünk sokoldalú és fölvilágosodott korunknak. Más az, hogy a tudománynak népszerűsítője sokszor egy-egy hallgatója vagy olvasója lelkében termékeny talajra hullatja a tudomány magvát, s ez aztán terebélyes fává nőve, új meg új gyümölcsöket terem.

Azonban ez a népszerűsítő működés többnyire csak a természeti és műszaki tudományok mezején mozog, s a mi e kézzel fogható és szemmel látható dolgokon kívül vagy fölül esik, az nem igen köti le a nagyobb közönség érdekét. Hálátlanok vagyunk különösen az emberi lélek iránt, melynek amaz ismereteket és találmányokat köszönjük, s nem érdeklődünk eléggé a léleknek élete és története iránt. Pedig vannak tudományágak, melyek a legkönnyebb s legérdekesebb úton ismertetnek meg bennünket a lélek világával: a történettudomány, az irodalomtörténet, a néprajz és néptan, — s ezek közé számíthatjuk bátran a nyelvtudományt is.

A nyelvben nyilatkozik legközvetetlenebbül az emberi elme, az embernek gondolkodása s az érzelmek világa. S minden nyelvben meg van örökítve, csak ki kell olvasnunk belőle, a nép művelődésének története. S a nyelv nem csak közlő eszköze a műveltségnek, hanem leghatalmasabb emeltyűje is; nem csak kifejezője a gondolatnak, hanem tisztázója, megállapítója és továbbfejlesztője; jelképe az ember s állat közti különbségnek s egyúttal szárnya a legmagasb röptű szellemeknek. Ez a könyv is csak úgy éri el czélját teljesen, ha szép magyar nyelvünk megértésén s megbecsülésén fölül arra is rávezeti az olvasót, milyen becses kincsünk a nyelv általában s mennyire méltó és hasznos vele foglalkoznunk.

Mi a nyelv? — Vannak a nyelvnek olyan fajai, melyek nem a fülnek, hanem a szemnek vannak szánva. Ezek közűl legismertebb az irás, de ez rendszerint nem közvetetlen a gondolatot, hanem a mondott s hallott hangokat jelképezi. Vannak azonban valóságos külön nyelvek

is, melyek a szemhez szólanak: az úgynevezett jelnyelvek. A virágnyelv, legyezőnyelv s más effélék inkább csak játékok. Már állandó komoly czélnak szolgált a siketnémáknak ezelőtt általános divatú jelbeszéde, de ez is csak részben tartozik ide, a mennyiben t. i. nem betűket jelképezett, mert e részben csak a hallható beszéd követője volt. Igen nagy szerepe van a jelbeszédnek Amerikában az indiánus törzseknél, melyek rendszerint nem tanulják el egymás nyelvét, hanem a rég megállapodott jelekkel értekeznek, úgy hogy karjok, kezök vagy ujjaik állásával vagy mozgatásával fejezik ki gondolataikat. Nagyon valószinü, hogy az összes népeknél ilyen jelbeszéd előzte meg, sőt kísérte is hosszú ideig a szavakkal való beszédet. Hisz némely jelképes mozdulatok — minő az igenlésé, tagadásé, fenyegetésé stb. — a legműveltebb népeknél is megmaradtak. — Mégis, ha nyelvről van szó, nem annyira látható, mint hallható jelekre szoktunk gondolni, s a nyelvről való közönséges fogalmunkat így definiálhatjuk: *a nyelvet az emberi hangoknak különféle csoportjai alkotják, melyek közlendő gondolataink vagy érzelmeink jelképeül szolgálnak.* Maga a név is a hallható beszédre utal, mert nem egyéb, mint a testi *nyelv* neve, s ha azt mondjuk, hogy valaki német nyelven beszél, ez annyi ,mint ,német *nyelvvel* beszél,' a mint szintén mondották őseink.[1]) A nyelvtudomány is a nyelvvel többnyire csak mint a gondolatnak hallható nyilatkozásával foglalkozik.

Azt mondtuk, hogy a hangcsoportok, a szók, a gondolatoknak jelképei. Bizonyos, hogy ma semmi szük-

[1]) Már halljátok vesztét az Ördög Mátyásnak, *más nyelvvel* Tayfelnek nevezik és mondják (Tinódi 95.). *Magyar nyelvvel irtuk* (Károlyi: Credo 73.)

ségszerü kapcsolatot nem födözhetünk föl teszem az égnek fogalma és nevei közt, minők pl. a magyar *ég* és *menny*, a német *himmel*, a franczia *ciel*, — vagy pedig egyfelől a halnak alakja, természete közt, másfelől *hal* vagy *fisch* neve közt. Mégsem szabad hinnünk, hogy mind ezek önkényesen választott jelek volnának, s hogy valamely népnek ősei közös tanácskozásban állapították volna meg őket. Ellenkezőleg föl kell tennünk, hogy ezek a jelképek is, valamint más jelképek, pl. vallási szertartások stb., kezdetben magával a dologgal természetes kapcsolatban voltak. A hogy pl. a kereszt most a keresztény hit látható jelképe, de e hitnek bölcsőkorában valóságos akasztófaképen szerepelt: ép úgy hihetjük, hogy pl. az altaji népek ősei a *kala* hangcsoportot valamely természetes ok miatt, akaratlan tették kapcsolatba a hallal és halászattal. Ez az ok lehetett véletlen is, a mennyiben e hangcsoport esetleg füződhetett valamely alkalommal a hal képzetéhez. De lehetett olyan is, hogy a halnak valamely sajátsága, cselekvése stb., például lubiczkolása folytán az ősember önkénytelen ezt a hangcsoportot ejtette ki. Hisz a beszélő szerveknek ezt az önkénytelen működését látjuk a gagyogni kezdő kisdedeknél is, a minthogy általában az érző idegekre történő erősebb hatások átszármaznak a mozgató idegekre s így többé-kevésbbé észrevehető tagmozdulatokat okoznak, melyeket a tudomány reflex-mozdulatoknak nevez. — Ama reflex-hangok (melyek természetesen más-más lelkü embereknél, különböző népeknél különbözők voltak) könnyen hozzáfűződhettek az illető tárgy vagy cselekvés emlékéhez s válhattak ennek jelévé. Leghatározottabban két esetet ismerünk olyat, hogy a szó a dologgal természetes kapcsolatban van: az egyikben indulathangból, a másikban hangutánzásból ke-

letkezik a nyelvbeli kifejezés. Az indulathangokból nemcsak az úgynevezett indulatszók keletkeznek, hanem sok más szó is, melyekben ma már ezt az eredetet nem érezzük. Igy pl. az *ohajtás* ma vágyat fejez ki, de régi iróinknál annyi mint sohajtás, s így alig lehet kétségünk, hogy az *oh* indúlatszó származéka. A *csitt* és *no* szócskákkal függ össze a *csitítás* és *nógatás* stb. Hangutánzásból is nem csak olyan szók keletkeztek, melyekben maiglan érezzük a hangfestést, pl. *csattan, pattan, csörög, morog, durrog, zümmög, pittypalatty, kakuk;* hanem számos olyan szó is, melyekben ma már nem is sejtünk hagjelölést. A *pihenés* a gyakran vele járó *pihegésről* van elnevezve, valamint a pihenést jelentő finn *puhkaa-* ige voltaképp fúvást jelent. Evvel és a mi *fú, fuj* igénkkel függ össze a *fohászkodás* neve is.

E néhány szembetünő példa úgy hiszem elég valószinűnek tünteti föl azt a föltevést, hogy a szülemlő nyelv a külvilág behatásaira felelő természetes reflex-mozdulatokból áll; s ámbár ez a föltevés nem magyaráz meg mindent, nem szükséges, hogy itt a nyelv eredetéről elvontabb fejtegetésekbe bocsátkozzunk.[1]) A mondottakból következik az is, hogy a régi görög filozofusok vitáját, vajjon a nyelv »t e r m é s z e t« vagy »e g y e z m é n y« útján keletkezett-e, az előbbi nézet javára kell eldöntenünk. Csakhogy nem szabad az illető filozofusokkal annyira mennünk, hogy a jelenlegi nyelv szavaiban is mindenütt megfejthetőnek tartsuk a szóhangoknak természetes alapját és értelmét,

---

[1]) »A nyelvről, mint reflex-mozgásról« legjelesebb az a fejtegetés, mely Steinthal Abriss-ában olvasható (475—486. §§.) s mely így végződik: »Az emberi beszéd olyan, mint az erdő zúgása. A hangokat s illatokat hordozó levegő, a világosság s a napsugarak és a szellem lehelete elvonul az emberi test fölött s ez hangzani kezd.«

a mit nálunk még egy pár évtizeddel ezelőtt is annyi kárba-veszett fáradsággal próbálgatott egy metafizikai nyelvész-irány. A kik ezt tették, azoknak nem volt fogalmuk a nyelvtörténetről, nem volt fogalmuk arról, mennyire eltér eredeti mivoltától minden egyes szó azon változások által, melyeknek mind kiejtése, mind jelentése folytonosan alá van vetve. Ha pl. azt hiszszük, hogy a német *donner* szó kezdettől fogva ilyen hangfestő volt, a milyennek ma érzik: véleményünket nagyon is kétessé teszi az a jól megokolt magyarázat, mely szerint e főnév a feszítést jelentő *ten* gyökérből eredt, a minthogy a hozzá tartozó *tónus* szónak (görög *tónos*) első jelentése, ,ín, húr.' Vagy ha a *fúr* igét a mi nagy szótárunk a *forog* igével tartja egynek s az *r* hangban látja (V. 388.) a »forgó, keringő mozgás« kifejezését: ezt az egész okoskodást egyszeribe lerontja az a tény, hogy régi nyelvemlékeink szerint a *furás* eredetileg *fulás*-nak hangzott s az *l* csak utóbb vált *r*-ré. Az *eb* szóról azt a nézetet nyilvánította egy jeles irónk, [1]) hogy hangutánzónak látszik a kutya *eb-eb-eb* hangjától. Hogy ez puszta látszat, kiviláglik a rokon-nyelvekből, melyek azt bizonyítják, hogy az *eb* eredetileg *embe* volt.

A nyelvtörténet ismerete és földerítése — ez legfontosabb föladata a nyelvésznek, s ha akarjuk, mindent magában foglal, a mit csak hozzáköthetünk a nyelvtudomány fogalmához. Ismerni akarjuk a nyelvnek életét, ez az élet pedig a nyelvbeli jelenségeknek fejlődésében áll, legelső eredetöktől kezdve legvégső kiágazásukig. A módszeres eljárás, természetesen, megfordított rendben halad: az ismerttől az ismeretlenhez, a mai jelenségektől a régiekhez s legrégibbekhez.

[1]) Arany János Hátrahagyott Prózai Munkái 1888. 376. l.

Hogy a nyelvnek története van, hogy kifejezéseink szakadatlanúl bizonyos hatásoknak s azért változásoknak vannak kitéve, arról könnyű meggyőződni. Csak olvasnunk kell régibb íróinkat, hogy a mai nyelvszokástól eltérő dolgokra akadjunk; pedig az irodalmi nyelvben a változás még legcsekélyebb, mert ezt az irodalmi hagyomány átörökíti egyik írói nemzedékről a másikra. De csak olyan írókat kell néznünk, a kik egy pár évtizeddel ezelőtt írtak, s már is nem ritkán találunk olyasmit, a mit mai író nem úgy írna. Petőfi például, ha több teremről szól, azt mondja: *teremek,* a tárgyesetet pedig így képezi: *teremet.* Ha ma írna Petőfi, már így alakítaná e kifejezéseket: *termek, termet.* És miért mondjuk ma így? miért rövidültek meg azóta ez alakok egy szótaggal? Azért, mert egyéb hasonló hangzású szavakból is ilyen röviden képezzük a többes számot, pl. a *verem* többese *vermek,* a *körömé körmök,* a *selyem*-ből *selymet,* az *üröm*-ből *ürmöt* alkotunk, nem pedig *selyemet, ürömöt.* Öntudatlan és akaratlan rájár a nyelvünk e nagyszámú szók hasonlóságára, a n a l o g i á j á r a, midőn a *terem* többesét vagy tárgyesetét képezzük, s azért ma *teremet* ép oly kevéssé mondunk vagy írunk, mint *selyemet.* És lehet, hogy utódaink már egy század mulva ép oly kevéssé fognak *örömöt* is mondani, hanem helyette *örmöt,* mint néhol valóban már is mondják.

Vessünk egy pillantást Vörösmarty költeményeibe, még pedig a Szózatba:

A nagy világon *e kivül*
Nincsen számodra hely.

Ma azt mondanók, de már Vörösmarty is azt mondta, ha prózában szólt: *ezen kivül* nincsen számodra hely. Ré-

gente azt mondták: *e kívül.* A múlt században Faludi így írt: *szem-kívül vagyon.* A XVII. században még csakis így szóltak: »Csak *az ösvény kívül* botorkázik Kalauz,« »a ti *szentirás kívül* való sok tradióitok« (Pósaházi). Igy a XVI. században Ilosvai: »*az város kívül*« = a városon kívül; és Decsi, első Sallustius-fordítónk: »*azok kívül,*« »*azok az helyek kívül.*« És vajjon mért avult el ez a kifejezésmód? mért beszélünk most így: *azokon a helyeken kívül, a városon kívül, az ösvényen kívül?* A változás itt is, mint fönt a *termek*-nél, más hasonló kifejezések kedveért történt. Ma nem mondjuk, — mint a XVI. század elején mondták, — hogy *sátor fölül* van valami, vagy hogy az *ajtó által* megyünk be, hanem: *sátoron fölül van, az ajtón által, Szegeden alul, a kerítésen belül.* Tehát *a kerítésen kívül,* és nem a »*kerítés kívül;*« s ennek a régibb, rövidebb szólásmódnak mai napság csak egy-két maradványa közkeletü: *rend-kívül, kétség-kívül.* Az ilyen fönmaradt régiességet a mai nyelvszokáshoz képest kivételnek nevezzük, de látjuk, hogy a kivételek nem csak az iskolás gyerek gyötrésére valók, hanem hogy érdekes és tanulságos hagyományok lehetnek a régi nyelvből, nem kevésbbé érdekesek, mint a várromok és templomromok, melyek még szemünk elé idézik a régi korok szellemét.

Ha most az újkori írókon túl visszamegyünk a régibbekre, minél hátrább megyünk az irodalomban, annál több különös, ránk nézve idegenszerű szót és szólást találunk. A múlt századból mindnyájunknak kezében forog Mikes Kelemen, legszeretetreméltóbb prózaírónk. Ha Törökországi Leveleit olvassuk, mintha egy kedves házibarátunk csevegését hallgatnók, a kit már évek óta megszoktunk és szeretünk. Mégis — itt-ott egy különös hang, egy-

egy szokatlan kifejezés megakaszt bennünket egy pillanatra. Fölnyitjuk például kedves könyvünket ott, a hol a XCI· levél kezdődik, s ezt olvassuk:

»Hol *jársz* édes néném? Mért *mentél* Paphlagóniába? Olyan nagy dolgok történnek Konstanczinápolyban, s *ked ott nincsen:* hogy lehet a? Hogy merték letenni a császárt, és mást tenni helyébe *ked hire nélkül?* Ezek pedig mind megtörténtenek. Hihető, hogy másképen lett volna a dolog, *ha ked jelen lett volna.*«

Nem különös, hogy szeretett »nénékáját« *kegyed*-nek szólítja és mégis tegezi? Azt tanuljuk a nyelvtanban, hogy »a beszélő az első személy, a megszólított a második, a kiről szólnak, az a harmadik.« Hogyan van mégis, hogy a kit beszédében meg akar az ember tisztelni, arra, ha hozzá szól is, az igének harmadik személyü alakját alkalmazza? hogy van az, hogy ilyenkor nem mondja az ember pl. azt, hogy *»kérlek, jöjj,«* hanem: *»kérem, jöjjön«?* Mikes levelei megadják rá a feleletet. Még a XVIII. század elején tegeztek mindenkit, csakhogy az idegenekhez, fölebbvalókhoz stb. udvariasságból nem a *te* szót intézték — mikor ki kellett tenni az alanyt — hanem pl. a *»kegyelmed«* vagy *»te kegyelmed«* kifejezést. Ezt később mindig oda értették a mondathoz s akkor természetesen mindig harmadik személyü igét használtak a második helyett. De a XVI., XVII. század leveleiben még mind csak ilyeneket olvasunk: »Én, valamennyiszer onnan az uram levelét ide *küldted,* mindenkoron azon embertül irtam én az én uramnak, azért *te kegyelmed lássa,* hova lettek: im mostan is küldtem, *te kegyelmed* küldje Csapodban.« *»Te kegyelmed tudjon* minket és mind *fiaiddal* és *leányidval* és egyébb *árváidval* egészségben leszünk, de mely igen kévánom *élted,*

azonképpen kévánnám az én gyermekeimvel *megszabadulásod az te atyádfiával* azaz testvéreddel (Leveles Tár I. k. VI., VII. sz.) Baranya déli részén a jelen századig föntartotta magát az ilyen kifejezésmód: *Gyere tisztartó uram! Gyere, jöjjön kend!*

Mint már az eddigiekből is kitünt, a nyelv életét különösen két nagy hatalom szabályozza, s ezek közűl az egyik konzervál, a másik reformál, az egyik megőrzi a régit, a másik folyton-folyvást teremt: az első a hagyomány, a második az analogia.

A szájhagyomány tartja fönn, a mit a gyermek, a fiatalság hall és eltanul a szülőktől, az öregektől. A szókat vagyis a fogalmak neveit és az alakokat vagyis a logikai viszonyok jeleit a gyermek hallja környezetétől és utánozza, előbb tökéletlenül ejtve és értve, de később mindig hívebben. Igy szállanak szók és alakok nemzedékről nemzedékre, átélhetnek évezredeket és bizonyságot tehetnek az őskori ember fogalomköréről s gondolkodása módjáról. De a föntartó mellett találjuk mindenütt a romboló és változtató erőket. Népvándorlások, népkeveredések s egyéb, apróbb események változtatják a népélet külső s belső viszonyait, s ezzel változnak a népnek fogalmai: részint új szók keletkeznek, részint a régiek értelme módosúl. A népkeveredés a szóhangoknak kiejtésére is hatással lehet, a mennyiben a beolvadó népelemek a nekik új s nehéz-ejtésü hangokat a legközelebb járó megszokott hangokkal helyettesítik s ezzel vagy nyelvjárási különbségek állapodnak meg, vagy esetleg az egész nép kiejtésében bizonyos változások indulnak meg. Sőt a nyelvtörténet tanusága szerint minden külső hatás nélkül is megváltozik a hangok

kiejtése. Ezen változások közűl legkönnyebben érthetők azok, melyeket az érintkező hangoknak kölcsönhatása okoz, midőn pl. a találkozó lágy és kemény hangok kiejtését azzal teszszük kényelmesebbé, hogy a kettőt egyformán ejtjük: *lélekzik* helyett *lélegzik,* viszont *nyugszik* helyett *nyukszik.* Nagyon ritka nyelv s az is csak egyes ilyen esetekben tud a kényelemszeretet kisértéseinek ellentállani. Sokszor azonban még ilyen kölcsönös hatások nélkül is változik egyes hangok ejtése, úgy hogy a fiatalabb nemzedék ejtése észrevehetetlenül különbözik az öregekétől, de a különbség néhány emberöltő alatt annyira fokozódik, hogy a régi hangot utóbb egészen más hang helyettesíti. Művelt népeknél az ilyen változásoknak legszembetünőbb bizonyítéka a helyesirásnak a kiejtéstől való eltérése. Az újabb magyar kiejtésben majdnem általános a *hájog, vájog, hüje,* de a helyesirás maig is mutatja e szóknak és társaiknak régibb ejtését: *hályog, vályog, hülye.* A szótagzáró *l* hangot a legtöbb magyar nyelvjárás elenyésztette. igen nagy vidéken azt mondják: *pácza nékü, főkelěk* vagy *fékelěk,* s lehet, hogy rövid idő mulva már pusztán a helyesirás fogja bizonyítani, hogy azelőtt így ejtették: *pálcza nélkül, fölkelěk,* a minthogy csak nyelvemlékeinkből tudjuk, hogy régente az *ács, tanács, ámúl, óta* szókat is *l*-lel ejtették: *álcs, tanálcs, álmúl, olta.* Ezen úgynevezett önkéntes (spontán) hangváltozásokat tényekül kell számbavennünk, a nélkül hogy valódi okaikat a nyelvtudománynak eddigelé sikerült volna földeriteni. Van azonban számos olyan változás, melynek igenis megtaláljuk a lelki rugóját, s ezen rugók közt legerősebb a már említett analogia.

Analogia voltaképen csak annyi, mint hasonlóság.

Az alexandriai görög grammatikusok az alakoknak szabályosságát vagyis a hason-czélu alakoknak hasonló képzését értették rajta. Ellentéte az a n o m á l i a vagyis szabálytalanság, rendhagyás. A görög grammatikusok két ellenséges pártra oszoltak: az analogisták és anomalisták pártjára; az előbbiek tagadták, az utóbbiak vitatták a rendhagyó alakok jogosultságát. Amazok annyira mentek, hogy pl. Aristarkhos, a hires Homér-kritikus az olyan kivételes alakokat, minők pl. a Ζεύς szónak genitivusa s dativusa (Διός, Διί) szabályosakkal akarta helyettesítni: Ζεός, Ζεΐ. Csak néhány száza<del></del>ddal utóbb, a császárok korában, állapodott meg az a nézet, hogy az analogia, a szabályosság az alakképzésnek főelve, de el kell ismerni az anomaliát is vagyis a k i v é t e l e k e t. Csakhogy ezeket a kivételeket kellemetlen tényeknek tekintették s nem tudták megokolni. Magyarázatuk a jelen század összehasonlító s történeti nyelvtudományának volt föntartva. Ma már tudjuk, hogy a kivételek nagyrészt a hagyománytól megőrzött régiségek s hogy fönmaradásukat — vagy, ha nem régiségek is, eltérő fejlődésöket — e l s z i g e t e l t (izolált) helyzetöknek köszönhetik, mely sorsukat a társ-alakokétól függetlenné tette. Az elszigetelésnek indítóoka mindig a j e l e n t é s különössége, illetőleg rendesen a jelentésnek megváltozása. A *fulánk* szó a *fúr* ige származéka. Codexeinkből tudjuk, hogy az igét valaha nem *r*-rel, hanem *l*-lel ejtették: *fúlni, fúldalni*. Az *r*-et valószinüleg a gyakran használt *fúldal* alakban kezdték mondogatni (a két *l* miatt) s később átment az alapigébe is, de akkor a *fulánk* szóban már nem volt olyan élénk a furás képzete, hogy a nyelvérzék a *fúr* szó családjához kötötte volna, s így nem is vett részt ennek változásaiban. A *mëg* igekötőről ki van mutatva, hogy a

mög főnév származéka s a *mögött*-féle névutócsoport rokona; de jelentésénél fogva annyira elvált e szócsaládtól, hogy midőn ez a Dunán túl *ë*-jét *ö*-re cserélte (*mög*), az elszigetelt igekötő megmaradt *mėg*-nek. A hajdani *-ént int* ragot a XVI. s XVII. század folytán kiszorította az újabb s nyomósabb *-ként* rag, de egyes *int*-végü alakok megmaradtak, mert külön határozó-szókká fejlődtek: *részint, szerint, alkalmasint.* — Némely alakoknak csak a nagyon sűrü használat ád annyi erőt, hogy ellentállanak az általános változásoknak. A *lesz, tesz, iszik* stb. igékben a folyó cselekvést *sz* jelöli a befejezett cselekvés *tt*-jével szemben (*lett, tett, ivott*) s ennyiben ma kivételek. De hajdan valószinüleg minden magyar igében volt a folyó cselekvésnek külön képzője, mely utóbb elveszett, mert a képzőtlen alak is elégségesnek látszott a megkülönböztetésre. A *leszek, teszek* stb. folytonos szereplésöknél fogva nem hódoltak e változásnak, míg pl. a *vonszok, ószok*, melyek még nyelvemlékeinkben megvannak, átengedték helyöket a szabályos *vonok, óvok* alakoknak.

Elszigetelt alakokban a kivételes rövidítésekkel találkozunk legtöbbször. A beszélőknek folytonos együttléte, továbbá némely szólásoknak — kivált az úgynevezett elkoptatott vagy elcsépelt frázisoknak — bizonyos helyzetekben való gyakori ismétlődése nagyon megkönnyíti a kölcsönös megértést. Innen az efféle stereotip szólásoknak nagy hajlandósága a rövidülésre. Ide tartoznak az udvariasság szavai, továbbá a személynevek és helységnevek, végre az indulatszókká s kötőszókká sülyedt stereotip fordulatok. Igy rövidűltek pl. rendkívüli módon a következő köszönések és megszólítások: *alá(zatos)szolgája* vagy *ásszolgája; jó éjtszakát* és *jó estét* helyett

jócczakát, jécczakát, jêstét; (szeren)csés jó napot; 'sten áldja meg, sőt *'ten áldja meg; dics(ér)tessék; nagyságod* helyett *nagysád, méltsá's uram, tekintetes úr* h. *tens úr; kegyelmed* helyett *kelmed, kemed, kegymed, kegyemd, kend*,*) *kêd, kê; éde* e h. édes anyám; *gazduram, ifjúr, ifjasszony, rektram, (rektor uram), főúr* (e h. *főtisztelendő úr*, Jászberényben), *szentsága* (e h. *szent atyasága*, palócz) stbeff. Vasúti vonatvezetőtől hallottam: *kérem a je'ket*, azaz jegyeket. — A személynevekből hívás esetén néha csak a hangsúlyos szótagot ejtik ki, mert messzire úgyis csak ez hallik: *Já(nos)! Ist(ván)!* Azért rövidítik minden nyelvben annyira a neveket; így mondták a hinduk *Devadatta* h. *Datta*, a görögök Νικοστράτος h. Νίκων (kicsinyítő képzővel), az olaszok *Alessandro*, h. *Sandro*, a németek *Friederike* h. *Friede* vagy *Rieke*, az angolok *Francisca* h. *Fanny*, és mi is: *Julia* v. *Juliánna* helyett *Juli, Jul-csa, Mária* h. *Mari, Marcsa, Terézia* helyett *Tera, Terka, Veronika* h. *Verona, Vera, Verka*, továbbá *Kari, Karcsi, Fer-i, Fer-kó, Sanyi* stb. — A helynevek is nagyon elrövidűlnek itt-ott. *Pálfalva*, stb. helyett a székely *Pálfalát* mond (holott *nyalva, aszalva* megtartják a *v* hangot); sőt Dunán túl *Asszonyfalva* h. *Asszonyfa, Helyes-falu* h. *Helesfa* s több efféle, valamint számos olasz falunévben *casa* egytagú *ca*-vá rövidűlt: *Ca le Bonavoglio, Ca dell' Acqua* stb. Igy lett *Jánoshidából Jánosda, Alaptivan*-ból *Alattyán* stb. — Indulatszó és kötőszó-félék: *hagy-járjon* h. *hagyján; hagyd írjak* h. *hadd írjak*, sőt *had irjak; hadd látom, hadd nézem* helyett

[1]) Fölötte csodálkozhatunk azon, hogy tarthatja Hunfalvy P. lehetségesnek, hogy ezek közűl épen a *kend* származnék abból a *kende* névből, melylyel Ibn Dasta szerint a honfoglaló magyarok illették fejedelmöket (Magy. Ethnogr. 218.)

hadd-lám, hallám, haddném, hanném; látom h. *lám; lásd* h. *la! nézd* h. *ni!* és *ne! isten engem úgy segéljen* helyett *isten engem,* vagy *engem ugyse',* vagy *isten ugyse,* sőt *isten uccsa! szüz Mária úgy segéljen* helyett *szüz Már' uccsa* (a Bakony vidékén); *isten üccsegén* (Csíkban); *ist' az atyám* (Arany: Toldi Szer. 8: 58.); [*]) *bátor, ámbátor* h. *bár, ámbár; miért* helyett *mert; tudniillik* h. *tudnillik* (ellenben csak *köszönni illik* stb.) — Mind ezek a kiejtésbeli rövidítések hasonlítnak az irásbeli rövidítésekhez, melyeket ugyanezen sűrü-használatu kifejezésekben szoktunk alkalmazni.

Példák: *B. u. é. k.* vagy *b. u. k.*=boldog ujévet kivánok; *p. f.*=pour féliciter (gratulálok) stb. *Tettes*=tekintetes, *Ngs* = nagyságos, *t. c.* = teljes czímü. *Arany J.* = Arany János, *Bpest* = Budapest. *T. i.* = tudniillik, *v.* = vagy, *vö.*=vesd össze.

Az imént a kivételes szónemeket, az anomaliákat soroltuk el. Egyebekben azonban a nyelv élete mindenben az analogia uralmát mutatja. Ezen állításunk ellenmondásnak látszik ama föntebbi tételünkhöz képest, melyben az analogiát mint teremtő, reformáló tényezőt szembeállítottuk a megőrző, konzerváló hagyománynyal. Ez az ellenmondás a következő tételben egyenlítődik ki: *A hagyományban is az analogia müködik, s a mi a mi beszédünkben apáinkéval egyezik, az is egyúttal saját teremtésünk, azt is ujonnan alkottuk néhány eltanult tipikus alak mintájára.* A példák fogják e tételünket világosabbá tenni. A gyermek hallja s megtanulja környezetétől a *jár, vár,*

[1]) *Isten uccseg'* (Arany: Aristoph, II. 249.) *Bacchus uccseg'* (u. o. III. 113.) Kastor *uccsegen* (II. 363.) *Ist' uccs'* (II. 234.) *Ist' őrizz* (Kaz.: Kényt. Ház. 143.) Hasonlókat l. Lehr: Toldi 284.

tánczol s még néhány igének azt az alakját, mely az alanytól elvont cselekvést jelöli: *járni, várni, tánczolni* stb. Ezek a gyermek lelkében egy képzetsorrá egyesülnek, úgy hogy már a *zár, nyit, hintáz* igék s minden más ige megfelelő alakját, ha nem hallotta is, szükség esetén maga megalkotja, még pedig az ismert infinitivusok analogiájára, tehát úgy a hogy szülei is mondták mindig: *zárni, nyitni, hintázni.* Az *aluszok, iszok* igét és néhány más igét a megszólítottra vonatkoztatva, így hallja a gyermek: *aluszol, iszol;* ennélfogva a *csúszok, mászok, hozok* igékből az ismert mintára maga megteremti a 2. személy alakját: *csúszol, mászol, hozol.* Hallja a gyermek, hogy a mi nagyobb mértékben édes, czukros, az *édesebb, czukrosabb;* más mellékneveket már ő maga fokoz: *kedvesebb, piszkosabb,* de ezek az alakok is természetesen egybeesnek a régóta használatban levőkkel, a hagyományból, hallomásból is megtanulható *kedvesebb, piszkosabb* alakokkal. A gyermek megérzi a hasonlóságot, az analogiát az egynemü alakokban, s ez az analogia vezeti aztán őt is a hasonló alakok képzésére. Az analogiának ez az érzéke nem egyéb, mint a mit közönségesen nyelvérzéknek nevezünk. — Hogy a gyermek, hogy a nyelvet átvevő nemzedék csakugyan nem tanulja meg külön-külön minden szónak mindegyik alakját, hanem néhány egyező minta szerint alkotja meg a többit, azt leginkább bizonyítják azok az esetek, melyekben a gyermek szabályos alakokat képez az áthagyományozott rendhagyó alakok helyett is. A *járni, várni* példájára azt is mondja a gyermek: *eszni, iszni, viszni* (e h. *enni* stb.), az *aluszol, mászol* mintájára *vagyol, adol* (e h. *vagy, adsz*), az *édesebb, czukrosabb* szerint *sokabb, szépebb,* s a *vizet, kalapot* analogiájára *mindet, borot.* Ime látjuk, hogy a gyermek nyelv-

érzéke, midőn az analogia segítségével iparkodik szabályosan megszerkeszteni a még nem hallott alakokat, utójára oda jut, hogy egészen új alakokat teremt, a melyek elütnek a fönnálló nyelvszokástól. Később, mikor a hagyományos alakokat ismételve hallja, alkalmazkodik a fölnőttek beszédéhez, de azért korántsem kell hinnünk, hogy ezek az új alakok a gyermeknyelvnek múlékony jelenségei volnának. Az új alkotások — részint a gyermekkorból megőrizve, részint a fölnőttek beszédében is folyvást működő analogiától újra teremtve — lassanként megizmosodnak, megállapodnak, sőt ki is szorítják a hagyományos kivételeket. Ime az *eszni, iszni* infinitivusokhoz hasonló *tetszeni, metszeni* kiszorította a hajdani *tetni, metni, metenni* alakokat; a *vagyol, adol* 2. személyekhez hasonló *hozol, viszel* majdnem mindenhol kiszorította a régi *hozsz, viszsz*-t; s a *mindet* accusativus már nem egy vidéken járatos a fölnőttek beszédében is. Codexeink korában a *t*-végü igék a fölszólító mód képzésére nézve három csoportra oszlottak: *rontson, vessen,* és *fordóhon* (később *fordíhon*); a harmadik csoport azonban átment az első analogiájába, és *fordíjon*-féle alakok csak egyes vidékeken maradtak fönn.

Az iménti példákban az illető szóalakra más szóknak megfelelő alakja volt befolyással, a hatás tehát kívülről jött. Ezt k ü l s ő a n a l o g i á n a k nevezhetjük, szemben a b e l s ő a n a l o g i á v a l, mely abban áll, hogy egyazon szónak különböző alakjai hatnak egymásra s egy szócsaládon belül történik a fölmerült eltérések kiegyenlítése. Valamint ugyanis az e g y n e m ü a l a k o k — pl. az összes infinitivusok, a második személyek, a középfokok — egy-egy képzetsorrá csoportosulnak a nyelvérzékre nézve: ép úgy sorakoznak csoportokká e g y - e g y s z ó n a k ö s s z e s

származékai, képzős és ragos alakjai. Nevezetes példa erre a *fő* szó története. Régi nyelvünkben a ‚caput' mindig csak *fő*, mely ősrégi összevonása a *fej-* tőnek. A mai *fej* alanyeset csak a múlt században keletkezett, nyilván azért, mert e főnév használatának legalább 90 százaléka a személyragos alakokra esik: *fejem, fejed, feje* stb., s a nyelv a *fej* alakkal állította helyre a szócsaládnak egyöntetűségét. A melléknévi *fő* és pl. a *hétfő, kútfő*, már jelentésöknél fogva el voltak szigetelve a testrész nevétől s azért nem követték ennek változását, hanem megmaradtak *fő*nek: *fő különbség, fő-ispán, fő-bíró* stb. Más szókkal is megtörténik, hogy ilyen okokból két külön szóvá fejlődik, a mi előbb csak egy volt. A *szarvat* pl. rag nélkül szabályosan *szaru*-nak kellene mondanunk, de a *szarva, szarvas* alakok kedviért — minthogy ezek sokkal használtabbak — a ragtalan szót is *szarv*-nak ejtjük; ellenben megmaradt a régi *szaru* alanyeset más jelentéssel anyagnévül, s ilyenkor aztán ez az alak marad meg a ragok előtt is: *szarut, szarun.* Hasonlókép vált kétfelé a *hamu* és *hamv, hő* és *hév, kerék* és *kerek, szól* és *szaval, szózat* és *szavazat* stb.

Belső analogia, illetőleg a szócsalád egységének érzete okozza, hogy a *tó*-nak nemcsak régi *tavon* alakját használjuk, hanem a *tó, tóban, tóhoz, tóra* szerint ezt képezzük: *tón.* Már ha a *ló*-ból kell az *n*-es esetet képeznünk, nem habozunk s egész biztossággal mondjuk: *lovon,* mert ezt a szóalakot gyakran használjuk és halljuk ilyen szólásokban: *lovon jött, rossz lovon jár* stb., míg pl. a *szó*-nak egészen ritka az *n*-ragos alakja, úgy hogy szükség esetén alig is fog eszünkbe jutni az eredeti szabályos *szavon,* hanem egyszerűen a ragtalan alakhoz, az alanyesethez ragasztjuk az *n*-et s azt mondjuk: *szón.* E példákból

nagyon szembetünő módon kivehető az analogiás hatásnak az az általános törvénye, hogy *a gyakrabban előforduló s az emlékezetre élénkebben ható alakok hatalmasabbak a ritkább s így kevésbbé biztosan használt alakoknál.* Az *ajánlani* igének *ajánlom* alakja sűrűbben előfordúl, mint többi alakja mind összevéve, s azért mondjuk a többit is így: *ajánlja, ajánl,* holott a szabályszerű alakok — más igék analogiájára, tehát külső analogia szerint ezek volnának: *ajánolja, ajánol,* mint *sikárlom, sikárolja, sikárol.*

Különben is gyakori jelenség, hogy a belső és külső analogia (vagyis egyfelől a szócsalád egységének, másfelől a nyelvtani kategoriának élénkebb érzete) vagy pedig egyáltalán kétféle analogia birokra kel s egyik legyőzi a másikat. Legszembetűnőbb példa erre a mutató névmások *-vel*-ragos alakja: *az-val ez-vel* helyett azt is mondjuk: *avval evvel* (az *annak, ettől* stb. analogiájára), de azt is: *azzal ezzel* (más névszók ragos alakjai szerint: *gazzal, neszszel*). Az elvont neveknek egy nagy osztályát *-at* képzővel alkotjuk, de *nyugat* mellett *nyugot*-ot is mondunk, s míg kétszáz évvel ezelőtt még rendszerint *állapat* járta, ma kizárólag az *állapot* alakkal élünk. Honnan e két kivétel? Más oka alig lehet, mint hogy a gyakran használt *nyugoszik, nyugodt, nyugodalom, állapodik* alakok *o*-ja volt hatással az említett származékokra is. Viszont a *nyugolm, alkolm* szók, melyekben régente csakis az *o* hang járta, utóbb meghódoltak a külső analogiának, mely azt kivánta, hogy az *-alom* képző elején nyilt hangzó álljon, s azért lett belőlük *nyugalom, alkalom.* — A *husvét* szó eredetileg hús-vételt jelentett, de utóbb csak a föltámadás ünnepét jelölte, ebben a fogalomban a hús-vétel képzete másodrendű volt s azért elhomályosult, elveszett. Ezzel

karőltve járt az a változás, hogy e szót nem érezték többé a *hús* és *vét* összetételének, hanem egyszerű névnek. Míg tehát azelőtt a *lét, tét, ét*-féle társalakok analogiájára magas hanggal ragozták: *husvétre, husvétet,* most a *szúszék, fustély, moslék* szók mintájára mély hanggal ragozzuk: *husvétra, husvétot.* Szintén így magyarázódik, hogy a *honvédeket* a nép sokfelé *honvédoknak* nevezi s a *férfiakat* némely nyelvjárás *férfiknek* mondja, mert nem érzi többé e szóknak a védéssel és fiukkal való kapcsolatát.

Míg e példákban összetételeknek elhomályosodását tapasztaljuk, viszont akadunk olyanokra is, melyekben az eredetileg egyszerű szót idővel összetételnek nézik és valóban szét is bontják elemeire. A *kisded*-ben pl. néhol a nép, nem érezvén a ritka *ded* végben a képzőt, ezt külön szónak nézte és így használja: »*ded:* kisded, gyermek« (Göcsej, Tájsz. Verseghy melléknévűl használta, Nyr. XIV. 400.) Másutt a *kisdedóvó*-t *dedóvó*-nak, s aztán meg ennek összetett voltát feledve, *dedó*-nak [1]), sőt *dadó*-nak mondják (pl. Rimaszombatban, Nyr. X. 87.). A *far* szóból a *cs* és *k* kicsinyítő képzők segítségével keletkezett a *farcsok* szó, melyet régi nyelvemlékeinkben olvasunk; ez később *farcsik*-ká változott, s akkor a ritka *-csik* végzetben valami külön szót véltek rejleni (»*fark-tsik*: uropygium«, így írja Pápai Páriz latin szótárában), sőt utóbb *far-csigát* is csináltak belőle. Igy választották le orvosaink a *szélhüdés* szóról a *hüdés*-t, holott ez a szóvég azonos a *bünhödés, vénhedés*-félék végső részeivel. Ilyes elemzés az is, hogy a *föltétel*-től képezett *föltételez* igét — különösen minthogy mel-

---

[1]) Igy ejtik (hallgatóim értesítése szerint) Gömör, Zemplén, Bihar és Szolnok-Doboka megyékben.

lette a *föl-tesz* igét is rokon jelentéssel használjuk — olybá veszszük, mint ha *föl* és *tételez* szókból volna összetéve, s mondunk ilyeneket: *Ezt nem tételeztem volna föl rólad.* Valósziníűleg így keletkezett a *vegyít* ige is (melyre a régiségben alig van két-három példánk) a régibb *elvegyít* alakból. Ez nem volt egyéb, mint az *egyvelít, egyelít, elegyit* ige kiejtésbeli változata, de az *el-kever, el-egyenget* s más effélék társának látszott, úgy hogy az *el*-t igekötő számba vették s még nála nélkűl is kezdték mondogatni a *vegyít, vegyül* igéket.[1] — Ezzel már az úgynevezett népetimologia érdekes jelenségeihez jutottunk, ámbár már az eddigiekben is láttuk, hogy a nép, a beszélő félig öntudatlanul mindig etimologizál, mindig érzi a szónak elemeit, a meddig a jelentés változása el nem szigeteli a szót családjától és az egynemű alakoktól. Népetimologiának azonban már az ilyen elemzésekből vont következtetéseket szoktuk nevezni, vagyis az olyan elváltoztatásokat, minő *kisdedóvó* helyett *dedóvó, elvegyít* helyett *vegyít.* Ilyen etimologizálás és elvonás nemcsak összetételnek látszó szókban történik, hanem úgy is, hogy egyszerű ragos vagy képzős szókból **kikövetkeztetjük az alapszót**, akár szolgált valóban alapúl a képzésben, akár nem. Ez az időhatározó: *korán*, a *kor* főnév személyragos alakjából keletkezett,

---

[1]) Egy kis tanítványom mondta egykor: »A király azt tanácsolta Horatiusnak, hogy *lebbezzen föl.*« Mint most egy hallgatómtól értesűlök, Zemplénben a nép is így kettéválasztja a *föllebbez* igét. — Így hallunk néha *izmusokról*, vagyis idegenszerüségekről, germanizmusokról, latinizmusokról stb. (Pott is írja a Humboldt munkájához írt bevezetésben CCV. l.: »*allerhand verrufene ismen.*«) V. ö. Müller Fr. czikkét: Die entstehung eines wortes aus einem suffixe, Internat. Zeitschrift IV. k.

tehát annyi mint idején, a maga idejében. Minthogy azonban mindig a *késő*-n ellentéteül használjuk, önkénytelen úgy elemezzük, mintha egy *kora* melléknév volna a szótő, mely ellentéte a *késö* melléknévnek, úgy hogy aztán pl. a *későbben* ellentétét így mondják: *korábban* e helyett *jobb korán*, és néhol azt is mondják, hogy *korít* az óra e. h. korán jár (*kora: korít*, mint *sánta: sántít*). Szintúgy fejlődött az *idején* alakból ez: *idejében*; sőt a *csinján* módhatározóból *csinjában*, csakhogy ezek nem terjedtek el általánosan. — A *kapál*, *kaszál*-féle igéknek alapszava eszközt jelentő főnév; azért a *csuszkál, irongál, irkál* igéket is így elemezte a nyelvérzék és belőlük visszakövetkeztetve, használatba vett ilyen főneveket: *csuszka, ironga, irka*. Pedig ezek az igék eredetileg a gyakorító *-kál*, *gál* képzőkkel voltak alkotva a *csúsz, iram(l-ik)* és *ír* igékből. Igy lett az *eszterga* valószinűleg az *esztergáll*, *esztergárl* igéből, mert az eszközt eredetileg *esztergár*-nak nevezték volt. De már ez az *esztergár* is e l v o n á s volt az *esztergáros* (*esztergályos*)-ból, melyet a nyelvérzék úgy elemzett, mintha alapszava a tárgyat jelölné, melylyel a mesterember foglalkozik, tehát úgy mint a *kalapos, asztalos* szókat. Pedig az *esztergáros* és *mészáros*, igaz hogy a *kalapos*-félék analogiájára vették föl a magyar képzőt, de már eredetileg is személyt és nem tárgyat jelölt maga az alapszavuk: a szláv *strugar* és *mesar* (v. ö. *mészárszék, mészárol*). Az ilyen elvonások bizonyítják legjobban, hogy a beszélő az összetett és képzett szót öntudatlan elemzi s elemeiből szerkesztettnek érzi. — Sokszor az analogiás v i s s z a k ö v e t k e z t e t é s nem idéz elő új szókat, csak új h a n g a l a k o k a t. Mikor a szótagzáró *l* kezdett a magyar kiejtésben elenyészni s az *olta volna* alakok mellett mindig sűrűbben szerepelt

az *óta vóna,* akkor az ilyen szótagoknak ingadozó kiejtése azt okozta, hogy a régi *bódog, Miskócz, Szónok* helyett viszont *l*-es alakokat mondogattak s ez a kiejtés egyes szókra nézve meg is állapodott, úgy hogy *boldog, Miskolcz, Szolnok* lett belőlük. Igy hallani affektált beszédű emberektől *szőke, csók, pípa* helyett *szölkét, csolkot, pélpát;* továbbá *otthun (otthon)* és *házhó (házhoz)* helyett *otthol, házhol,* mert *hun* helyett *hol* és *gondó* helyett *gondol* a művelt kiejtés. Hasonló visszakövetkeztetés az is, midőn olyan névelős főneveket, minők *a zászló, a zacskó, a zúgó, a zúzmara,* a nép különféle vidékeken így elemez: *az ászló, az acskó, az uggó, az úzmara.*

Eddig többnyire olyan eseteket láttunk, hogy egész alaksorok vagy szócsaládok hatnak egy-egy előkerülő új kifejezés alakulására; de már volt alkalmunk szemügyre venni egyes szóalakok erejét, különösen ellentálló erejét, mely ama sorok befolyását ellensúlyozza. Azonban még többet is tapasztalunk a nyelv életében: a beszéd közben sűrűn szereplő szókból s alakokból egy vagy kettő is elég, hogy analogiájoknak alávessenek előbb egyes más alakokat, azután lassanként egész alaksorokat is. Nyelvemlékeink azt bizonyítják, hogy a mai *-kor* rag azelőtt *-kort, -koron, -korban* volt. Már most régibb codexeink azt mutatják, hogy a rövidülés eleinte csak egy pár különvált határozó-szóban állapodott meg, először talán csak az *akkor* és *mikor* szókban, melyek nagyon gyakran szerepelnek s azért hatással voltak előbb a hozzájok hasonló névmási adverbiumokra *(ekkor, valamikor, némikor, némelykor, mindenkor)* s utóbb az összes *-kort* vagy *-koron* végű alakokra, úgy hogy ma a rövidebb *-kor* majdnem egyedűl használatos. Hasonló módon terjed-

tek el lassanként a rövidebb *-szër* és *-kép* ragok az eredeti *-szërt, -szërën, -képpen* rovására. Igy vonhatnak egyes félig-elszigetelt alakok egész nagy átalakulásokat magok után. — Az *oldall* igéből származó *oldalvást (oldallvást)* úgy is elemződhetett, mintha egyenesen az *oldal* főnévhez volna függesztve a *-vást* végzet, s így történt, hogy ez az egy alak több más ilyen alakot szült némely nyelvjárásokban: *hátvást, sorvást.* — Különösen a szóképzés tárgyalásában fogjuk látni, hogy egyes tipusok gyakran egész alaksorok képzésére szolgáltak mintaképül s kiinduló pontul.

Legközönségesebb az egyes alakoknak egyes alakokra való hatása, t. i. olyan páros alakok kölcsönhatása, melyek közönségesen együtt szerepelnek. *Másszor* helyett némely nyelvjárás azt mondja *máccor, máccó* s ennek nem lehet más oka, mint az *ëccër, ëccő, ëccé* (egyszer) analogiája, melylyel oly gyakran szerepel együtt. Az oláhfalusi székely nyelvjárás annyira megy a kiegyenlítésben, hogy azt mondja *ëcci-mácci* e h. egyszer-másszor (Nyr. IX. 235.). — *Mennyi, mekkora* legtöbbször az *annyi, ennyi, akkora, ekkora* társaságában fordúlnak elő s ennek köszönik mai alakjokat. Míg ugyanis az *annyi, ennyi* az *az ez* származékai, addig amazok a *mi* névmásból voltak képezve s régi nyelvemlékeinkben csakugyan így hangzanak: *minyi, mikora* (illetőleg a képzőknek régibb alakjával *minyé, mikorú*), csak később vették föl mai ejtésöket: *mennyi, mekkora.* Ugyanilyen okból vált a régi *mëlyre?* ezzé: *merre?* (mert *arra, erre*). Sőt némely nyelvjárásokban ilyenek is keletkeztek: *mezën? mez iránt?* (Biharban s egyebütt, mind a kettő a. m. merre, mely úton, v. ö. *azon, ezen, ez iránt*); továbbá *mettől fogva?* (Szabolcsban a. m.

mitől fogva, honnan v. mikortól kezdve, v. ö. *attól fogva, ettől fogva*). — A *mintsem* kötőszó legtöbbször *inkább*-kezdetű mondat mellett szerepel, azért a székely nyelvjárások egy része ma így ejti ki: *mintsább* — *inkább.*

Különösen akkor szeret a két szó egymáshoz hasonulni, ha mellérendelő összetételben vannak egymással úgynevezett ikerszóvá egyesítve. Már érintettük az oláhfalusi *ecci-mácci*-t e helyett: *eccer-másszor*. Igy mondunk *szedett-vett* helyett *szedett-vedett*-et, s már Lépes Bálint írja a XVII. században: *Aprónként fölszedik-vedik füzetéseket.* Igy lett a *kótyavető*-ből *kótyavetye*, s úgy látszik, régi íróink *apró-csepü*-jéből *apró-cseprö*. Ilyen példát sokat találhatnánk az ikerszók közt.

Gyakran történik kiegyenlítés az ellentétes s a rokonértelmű szók között, melyek a beszédben is gyakran, de a gondolatban még többször vannak együtt s lehetnek hatással egymásra. Göcsejben a *közelebb* szó szülte ezt a középfokot: *messzelebb* e h. *messzebb*. Szegeden a köznapra való vagy hétköznapi ruhát *köznapló* ruhának is mondják az *ünneplő* ruha kedviért. Biharban a helyett hogy egész nap, azt mondta a nép, hogy *egész mívelő nap, míelő nap, mílő nap,* azaz ‚egész dolgozó nap', de utóbb azt is mondták, hogy *mílő éjjel*. Régibb nyelvünkben közönséges kifejezés volt ez: *reggelre kelve* e h. reggel, más nap, s e szerint aztán mondták azt is, hogy *estére kelve* e h. este.

Ha ezen ellentétes párokról áttérünk a rokonértelmű párokra, a példák olyan nagy számmal kínálkoznak, hogy az ember zavarba jön, hol válogasson belőlük. Különösen az olyan rokonértelmű kifejezések hatnak egymásra, melyek hangzásra nézve is véletlenűl hason-

lók egymáshoz. Ezt a hasonlóságot gyakran fokozza a beszélő öntudatlanul, mert midőn az egyik kifejezéssel él, a másik is megcsendűl lelkében. A *fukar* szó mind értelmére, mind hangzására nézve hasonlít a *zsugori*-hoz, azért Somogyban és Gömörben amazt is *fukari*-nak mondják, míg pl. a *fösvényt* nem mondanák *fösvényinek*. *Keblembe, keblébe* annyi mint *mellembe, mellébe,* azért az előbbit is nagy vidéken így ejtik: *kellembe, kellébe*. A mult században még csak így beszéltek: »*alatt* van a föld, fönt van az ég«; de ez az *alatt* szó egészen egyértékű volt a *lent*-tel s ellentéte a *fönt*-nek, azért a jelen században ezekhez hasonult a vége, úgy hogy *alant* lett belőle.

De nemcsak ilyen apró változásokat okoznak egymásban a rokonértelmű kifejezések, hanem sokszor annyira összeolvadva jönnek tudatunkba és nyelvünkre, hogy a kettőnek alakja egészen egybefonódik s összezavarodik. Ezt az összezavarást — ha mellőzöm is az élczelőknek szándékos e nemű szójátékait (minő Arany Jánosnál *harczona* e h. *harczos* vagy *marczona*) — igen sokszor észleltem mint kiejtésbeli hibát, botlást. Legtöbbször a nem elég jól ismert s azért nem egészen biztosan alkalmazott szókkal történik ez meg, tehát a beszélni tanuló gyermekek nyelvében, továbbá ha műveletlenek idegen szókat használnak. Egy gyermek *czimbalomról* is meg *cziteráról* is hallván, e hangszereket hosszú ideig következetesen *czimborának* nevezte. A *csokrot* és a *bokrétát* ugyanaz a fiú *csokrétává* fűzte össze. A nép fiának *dokumentumot* meg *okmányt* emlegetnek, azért aztán megesik rajta, hogy *dokumánynak* nevezi az okiratot; hasonlókép zavarja össze a *vizsgálatot* az *ekzsámentummal (examen)* és a kettőt ezzé egyesíti: *vizsgáment*. Azonban elég gyakran hallani fölnőttek-

től is ilyen furcsán kombinált kifejezéseket. Szolgáljon a sok helyett csak egy példa személyes tapasztalatomból: »*Bekenyerítették az ellenséget*«, ez a helyett volt mondva, hogy *bekerítették,* s mint a beszélő (született magyar) maga megvallotta, az utóbbi szóval együtt ez is a nyelvén volt: *bekanyarították,* mintha azt akarta volna mondani, hogy egy *kanyarodással bekerítették.*

Minthogy az ilyen szópárok rokonértelmöknél fogva nagyon könnyen összefonódhatnak tudatunkban, sokszor az is megtörténik, hogy az így keletkező kombinácziókat többen is mondogatják, s a kik hallják — mintegy érezvén bennök mind a két régibb szót — akaratlan elfogadják s a beszélgetés folytatásában ismétlik. Igy aztán elterjednek egy-egy nyelvjárásban, sőt nagyobb vidékeken vagy akár az egész nyelvterületen is. Nagyon elterjedt pl. ez a kifejezés: *türtözteti magát,* melyet nem lehet a *tür* igéből rendes képzésnek magyarázni, míg ellenben nagyon jól megérthetjük a következő kettőnek kombinálásából: *türteti magát* + *tartóztatja magát.* Abaujban a keresgélést így is mondják: *kutaskodik* = *kutat* + *kereskedik.* Csíkmegyében a működésre, dolgozásra ilyen szó is van: *müköl-ködik* = *müködik* + *müvelkedik.* Szilágyságban a sikoltozást így fejezik ki: *sikobál* = *sikoltoz* + *kiabál.* Csallóközben a *zsinat* és *zsivaj* szók kombinálásából két új szó is keletkezett: *zsinaj* és *zsivat.* A piszkos, rút, csunya fogalmára Komárom, Fehér, Pest és Bács vármegyékben van egy különös melléknév: *ocsonda* vagy *ocsmonda,* s ebben nyilván az *ocsmány* s a *ronda* van összeforrasztva. Az ormánsági *ziheter* = *zivatar* + *viheder.* A csallóközi *gyaporít* = *gyarapít* + *szaporít.* A somogyi *harimzsál* = *horzsol* + *karimzsál.* A háromszéki *csombolyít* talán *csomóz*

(vagy *csavarít*) + *gombolyít*, stb. stb. — Néha első tekintetre nem tudjuk megfejteni az adott szóalakot, mert nem ismerjük teljesen a népnyelv szókincsét, de a kettős vagy hármas párhuzamos alakok mindig a fönteb biekhez hasonló magyarázatokra utalnak bennünket. A székelyek a féleszűt, bolondost híják *csajbatagnak* is, *gajbatagnak* is; ugyanezt a fogalmat máshol a *szuszma, buszma, böszme,* vagy *fél-meder, fél-neder, fél-eder,* vagy *etentók, netentók* melléknevekkel jelölik. Dunántúl a lónak bizonyos fajta ügetését *lentetés, gyentetés, gentetés, gantatás, gesztetés, gyesztetés* nevekkel illetik. A Duna két mellékén, az Ormánságtól és Szegedtől föl Egerig, Hontmegyéig, sőt Sopronig, a csavargást a többi közt ezekkel az igékkel fejezik ki: *lófrál, lofrál, nófrál, ófrál, ofrál, ófrálódik, ófrikál, csofrinkál.* Bizonyos, hogy mind ezek nem véletlenűl hasonlítnak egymáshoz ennyire, de az is bizonyos, hogy sem nem származékai egy-egy közös alapszónak, sem nem szabályos hangtani változatai egymásnak; s így azt következtethetjük, hogy két-két rokonértelmű szó összezavarásából keletkeztek.

Érintenünk kell még azt a messzeható szerepet, melyet ez a kombinálás vagy összezavarás a képzőkben játszik, továbbá a ragos alakokban s a mondatszerkezetben.

A k é p z é s e k közűl némely népnyelvi és régi példákban egészen világos a képzőbokroknak kombinálásból való eredete. Ha a göcseji ember az *állit* vagy a szintén használt *átat (álltat)* ige helyett azt mondja *átit,* ez nyilván ama kettőnek összezavarása; hasonlókép, ha az őrségi ember azt mondja, hogy *megmáslít,* itt a *-lít* képzőbokor a *megmásol* és *megmásít* képzőiből van kombinálva. A *kérelem* és *kérés* szókból keletkezett a codexeinkben olvasható

kérelmés, a *szerelmes* és *szeretetes* melléknevekből a *szerelmetes,* ámbár ezekben az egyik képző fölösleges volt. Az *elmulat, elfogyat* igékből csak a mult század óta lett *elmulaszt, elfogyaszt,* még pedig a rokonértelmű *elszalaszt, elszakaszt*-féle igék hatása alatt, melyekben már, mielőtt míveltetőkké váltak, megvolt az *sz* képző a *szakasz, eresz*-féle főnevek tanúsága szerint.

A r a g o z á s köréből érdekes példa, hogy a helyhatározóknak *-n, -ul* és *-tt* ragaiból ezek a kombinácziók keletkeztek: *bennett(em)* és *bent, kint, fönt, lënt; körülött(em), kivülött(em);* és legrégebben a palócz *-nott* rag *(birónott, papnott),* melyből megint a *-ni*-ragos alakok hatása alatt *(biróni, papni)* a székely kiejtésben *-nitt* lett, tehát »*a papnitt voltam*« = *a papnott voltam* + *a papni voltam.* Az itt említett *lent,* visszahatván az *alatt*-ra, szülte, mint láttuk, a mai *alant*-ot. Régente *olyba* vettek valamit és *olylyá* is vették, holott ma a kettőt egyesítve, *olybá* veszünk valamit. Igy támadt Csíkban az *együbe* alak ezekből: *együve* + *egybe,* valamint más vidékeken *ízré-porrá* ebből: *ízzé-porrá* (mint *szedett-vedett* e h. *szedett-vett*), talán még az *ízre-porra* közreműködésével. *Nálánál jobb:* e szerkezetben föltünő a *nál* kettős alkalmazása, mely csakis e két kifejezésmód kölcsönhatásából magyarázható: *nála jobb* + *annál jobb,* vagyis abból, hogy a *nál* közvetetlen a középfok előtt állt a legtöbb esetben s ehhez a többséghez alkalmazkodott a *nála jobb* és személyragos társai. A XV. században egymás mellett élt ez a két szerkezet: *tölétöl jobb, nálánál jobb,* s a kettőnek összeolvadásával támadt egy harmadik is, mely több codexünkben föltűnik: *tölénél jobb.*

Befejezésül lássunk néhány ilyen eredetű m o n d a t-

szerkezetet. Erdélyben azt is mondják: *nekem el kell mennem*, s azt is: *én el kell (hogy) menjek*, s íme a hétfalusi csángó a kettőt így egyesíti: *én el kell mennem a templomba; én kellett minden adósságot megfizetnem;* tehát az egyik szerkezetből az infinitivus van megtartva, a másikból a cselekvő személy mint a mondatnak alanya. Azt is mondja a nép: *drágáért, olcsóért* adnak vagy vesznek valamit, azaz *drágán, olcsón + sok pénzért, egy-két krajczárért;* továbbá: *sok pénzembe kóstál = sok pénzembe kerül + sok pénzt kóstál.* Ma azt mondjuk: *arra én semmit sem adok,* holott a régiek ezt mindig így fejezték ki: *azon én semmit sem adok* (t. i. semmit sem adnék érte); ebből a mai szerkezet ilyenek hatása alatt keletkezett: *arra én ügyet se vetek, rá se hederítek.* — Igen gyakori az ilyen elegyítés a mellékmondatos szerkezetek közt; pl. *Mit használ, ha oda megyek = mit használ, hogy oda megyek + mi hasznom, ha oda megyek. Várd meg, míg kérdeznek = várd, hogy kérdezzenek + várj, míg kérdeznek.*

* * *

Az eddigiekben szemügyre vettük a nyelv életének legfőbb tényezőit: a szájhagyományt, a népkeveredést, a hangoknak kölcsönös hatását, a végső okaikban nagyrészt magyarázatlan »önkéntes« hangváltozásokat, végre az analogia hatalmát és sokféle következéseit. Mielőtt már most nyelvünk életének és szervezetének egyes mozzanatait tüzetesebben tárgyalnók, még két dologgal kell — legalább futólag — foglalkoznunk. Egyik a nyelvtudománynak a többi tudománynyal való kapcsolata, a másik a nyelvészetnek története.

Legszorosabb kapcsolatban áll tudományunk a lélektannal. Egyfelől nagy hasznát veszszük a nyelvélet jelenségeinek magyarázatára a tudományos lélektan eredményeinek, első sorban a képzettársulások, associatiók, elméletének. Másfelől a lélektan számára fölkutatjuk — a mennyire a beszédben nyilatkozik — az egész emberiségnek, illetőleg az egyes népeknek lelki életét, világnézetét, s ezzel ma egy külön tudományág foglalkozik, mely a nyelvészetet a lélektannal közvetíti: az úgynevezett néplélektan, néppsychologia. Az imént jelzett szempontból az egyetemes nyelvtudományt egyenesen a lélektan segédtudományának tekinthetjük.

A logika, a gondolkodás törvényeinek tana, szintén szoros kapcsolatban van a nyelvtannal. A gondolkodás törvényeit a gondolatnak nyelvbeli nyilvánulásaiból vonták el, s a görög filozofusoknál a logika s a logikai kategoriák egybeestek a grammatikával s a grammatikai kategoriákkal. Csak később vált el egymástól a két tudomány, midőn kitűnt, hogy az egyes adott nyelvnek nem minden kategoriája általános érvényű, hanem csak az, a mi az összes nyelvekben közös, míg egyebekben minden népnek megvan az ő külön logikája, ép úgy, mint megvan mindeniknek a maga sajátos világnézete.

A történetírás sok hasznot merít a nyelvtudomány megállapodásaiból. Ezeken alapszik nevezetesen legnagyobb része minden nép előtörténetének, úgynevezett praehistorikus korszaka ismeretének. Angliában és Francziaországban a számtalan kelta helynév azt bizonyítja, hogy az illető vidékek lakossága azelőtt kelta volt. A sok szláv helynév Erdélyben megannyi részrehajlatlan tanúja annak, hogy szláv lakosság volt az, melyet ott a

magyarok s az oláhok kiszorítottak, s ugyanezt látjuk a Királyhágón innen is: Csongrádban és Visegrádban szláv népek ‚fekete várát' és ‚magas várát' hódította meg a magyar. De még többet is bizonyít a nyelv. A franczia nyelvnek román, kelta és germán elemei kétségtelenné tennék, ha egyéb forrásokból nem tudná is a történetíró, hogy a franczia nemzet római, gall és frank népelemekből van összeolvadva. Hasonlókép tudjuk a magyar szókincsnek s nyelvtannak ugor, török és szláv elemeiből, még pedig főleg ezekből tudjuk, hogy a magyar nemzet ereiben ugor, török és szláv népek vére egyesült.

A történettudománynak különösen egy iránya van a nyelvészet eredményeire utalva: a m ű v e l t s é g t ö r t é n e t. A megállapodott szók és szólások a népnek egy-egy élményét, egy-egy jellemvonását őrzik meg, s fölvilágosíthatnak a műveltségi állapotokról, sőt a természeti viszonyokról is, melyekben valaha élt az illető nép. Igaz, hogy a műveltségi tárgyak változtával változnak s el is enyészhetnek a régi elnevezések. Ha pl. csak jelenlegi szókincsünket tekintjük is, unokáink már nem fogják érteni és alkalmazni ezeket az elnevezéseket: *font, lat, mázsa, rőf, hamvvévő, koppantó.* De még az ilyen szók is részben fönmaradnak elváltozott jelentéssel, úgy hogy az idézettekből a mértéknevek tovább fognak élni származékaikban: *fontos, megfontol, latolgat, megmázsál, rőfös-kereskedés,* sőt a *mázsa,* vagy *font* maga is megmaradhatna, ha az irodalom akarná, a mérleg magyaros elnevezéseül. Nyelvemlékeink tanítanak meg, hogy mikor azt mondjuk valamiről: *egy batkát sem ér,* tudtunkon kívül a *batka* nevű régi pénznemet emlegetjük, valamint pl. ezekben a szólásokban: *hibául fölróni, adósságát leróni* vagy *lefaragni,* egy régi művelődési

mozzanat emléke van megőrizve. — Ilyen módon még régibb műveltségi fejleményeknek is nyomára juthatunk, ha rokon nyelvek szavait hasonlítjuk össze. Ha pl. azt látjuk, hogy a magyar *vas*-nak megfelelő finn szó *(vaski)* rezet jelent: ebből a legnagyobb valószinűséggel következik az, hogy a magyarok és finnek közös ugor ősei még nem ismerték a vasat, s midőn a magyarok megismerkedtek vele, a réz nevét, t. i. a régi *vas* szót alkalmazták az ugyanazon czélokra szolgáló új fémre. Azonban az ilyen következtetésekkel újabban nagyon csínján bánik a tudomány, okulva a közel multnak számos tévedésén. Ma már abból, hogy a latin *domus* szó megvan az ázsiai árja nyelvekben is, nem következtetik többé elhamarkodva, hogy az indogermánok ősei kőházakban laktak, hanem a *domos* szót csak a lakás legrégibb nevének tartják. Szintúgy nem lehet pl. abból, hogy az *olvas* ige megfelelője hasonló jelentésben megvan az ugor nyelvekben, azt következtetni, hogy az ugor ősnép már betüírást olvasott; mert az illető ige egyúttal számlálást is jelent az egész ugorságban s valószinűleg a szláv nyelvek mintájára alkalmazták az olvasásra is.[1] — De mind ezen kétségek és nehézségek mellett is számtalan esetben fölvilágosít a nyelv őseink műveltségéről és gondolkodásáról, és igaza van amaz angol írónak, ki ilyen elragadtatással szól a nyelvről: »A nyelv az a borostyánkő, melybe ezer meg ezer becses és finom gondolat van bekebelezve és megtartva. Szavak szállítják egyik időszak elmekincseit a következő nemzedékekre és e drága terhekkel áthaladnak biztosan az idő tengerén, melyen birodalmak szenvedtek

[1]) Vesd össze, hogy a német *lesen* tulajdonkép ‚gyüjteni' s az olvasásra csak azért alkalmazták, mert a latin *legere* is mind a kettőt jelenti. L. Nyelvtud. Közlem. XVIII. 406—7.

hajótörést. És mind ez okokból, minden tekintetben több és hatalmasabb a nyelv, mint bármely mű, melyet rajta írhattak. Mert az a mű akármily nagy legyen, legjobb esetben csak azt foglalhatja magában, a mi egyes ember szívében és elméjében volt, a nyelv pedig mind azt, a mi a nemzetében.«

A vallástörténetnek is a nyelv egyik legbecsesebb forrása, ámbár a mi nyelvünkre nézve ez irányban még nem igen sok történt. Igaz, hogy nyelvünkben a kereszténység nagyrészt elpusztította a pogány nyomokat, úgy hogy kevés maradt meg abból a szép ugor mitologiából, melynek oly virágzó fejlődését csodáljuk a finn nép hagyományaiban. Mégis sikerűlt már az ősi vallási életnek egyes nyomait fölfedezni, melyek a különböző ugor nyelvekből a közös korszak gondolatvilágába vezetnek vissza. Igy pl. tudjuk ma, hogy voltak az ugor ősöknek isteni tiszteletre rendelt külön helyiségeik, melyeket szent háznak neveztek (a magyar *egy-ház*, nem az *egy* számnévből, hanem egy szentet jelentő *igy* szóból; az egész összetétel megvan a zürjénben is). Voltak szent napnak nevezett ünnepeik is (**igy-nap, idnap, innep*), melyeket ‚megszenteltek' (**igylettek, idlettek, illettek, üllöttek*). Sejtjük, hogy volt egy féltett gonosz szellemök, melynek nevét a magyar néptől itt-ott emlegetett *íz* tartotta fönn *(az íz egyen meg!)*, megfelelve az ördög finn *hiisi* nevének. Az *ördög*-nek magyar neve török-eredetűnek bizonyúl.

Az irodalomtörténet, míg a maga részéről nagyon megkönnyíti a mi tudományunknak, nevezetesen a nyelvtörténetnek teendőit, viszont ettől számtalan kérdésre nézve nyer kivánatos fölvilágosítást. Valamint a néppsychologiának teszünk szolgálatot, midőn egy nép nyelvé-

nek általános jellemvonásait tárjuk föl: ép úgy dolgozunk az irodalomtörténetnek, mikor az íróknak egyéni nyelvsajátságait kutatjuk és megmagyarázzuk a nyelvtörténet és népnyelv kimeríthetetlen segédeszközeivel.

Vannak a természettudományoknak is egyes ágai, melyekkel kapcsolatban van a nyelvtudomány, nevezetesen ennek hangtani része. Ezen szakoknak egyike az akusztika, mely a hangoknak és sajátságaiknak fizikai föltételeit állapítja meg. Másik, még fontosabb, az úgynevezett hangfiziologia, mely az emberi beszélő szervek szerkezetét és működését kutatja. A hangfiziologia fejlődésére leginkább a nyelvészek s a süketnéma-tanítók kutatásai hatottak ösztönzőleg, de a fiziologusok is nagyban hozzájárultak e közös terület műveléséhez, úgy hogy ma e nemű vizsgálódásainkban egy-egészen kifejlett külön segédtudományra támaszkodhatunk: az általános nyelvhangtanra vagyis fonétikára.

Ez a fonétika napról napra nagyobb szerepet játszik a nyugati népeknek nyelvtanításában, főleg a modern nyelvek gyakorlati-czélú tanításában, melynek természetesen múlhatatlan föltétele az egyes hangok képzésének pontos ismerete. Ezen gyakorlati nyelvtanításra nézve a nyelvtudománynak többi részei mindinkább vesztenek fontosságukból, mert mindig általánosabbá válik az a meggyőződés, hogy az idegen nyelvet, melyen beszélni akarunk, nagyobbrészt úgy kell megtanulnunk, mint a hogy anyánk nyelvét tanultuk: utánzással s az analogia érzékének vagyis a nyelvérzéknek fejlesztésével. A nyelvtani szabályok ismerete és a nyelvnek gyakorlati alkalmazása egymástól nagyon különböző két dolog, sőt a szabályoknak előzetes ismerete sokszor épenséggel akadályozza a nyelvtanulást, mert meg-

megakasztja a beszélőt a hibás beszéd esetében, a nélkül, hogy elég gyorsan ki tudná igazíttatni az elkövetett vagy a nyelvünkön lebegő hibát. Már pedig, valamint anyanyelvünkben, úgy az idegen nyelv tanulásában is a hibás beszéd a helyes beszédnek múlhatatlan előföltétele. Nem fölösleges erre figyelmeztetni hazánk tanítóit, kiknek annyi más-nyelvű gyermeket kell a magyar nyelvre megtanítani, s kiknek buzgalmát félő, hogy sok esetben sikertelenné teszi a szertelen grammatizálás. — A gyakorlati nyelvtanítás körébe tartozik az anyanyelvnek is népiskolai tanítása, mert az a föladata, hogy egy félig-idegen nyelvre tanítsa meg a gyermeket, t. i. az irodalmi nyelvre s az úgynevezett művelt társalgás nyelvére, szemben az igazi anyanyelvvel vagyis a család és vidék nyelvével. Itt tehát szintén a gyakorlat s a nyelvérzék fejlesztése a fő, a sok grammatizálás pedig czéltalan. -- Van azonban a gyakorlatival szemben egy másik, inkább elméleti módja és czélja a nyelvtanulásnak, az, melyet a tudós középiskolákban az anyanyelv s a klasszikus nyelvek tanulmányában követünk. Nem tekintve az utóbbiaknak azt a gyakorlati czélját (melyet úgyis ritkán érnek el), hogy lehetségessé tegyék a klasszikus irodalmak megértését, az anyanyelvtannal együtt az a czéljok, hogy egyrészt a logika s a lélektan gyakorlati tanfolyamául szolgáljanak, másrészt pedig a nyelvek különbségein észleltessük a logikai kategoriák változatait s a gondolkozásmódnak, a világnézetnek különböző voltát. Ez a nyelvtanítás már szoros kapcsolatban van a nyelvtudománynyal s föladatának csak úgy fog megfelelni, ha mentől tudatosabban fölhasználja tudományunknak biztos eredményeit.

*

A nyelvészetnek történetét csak legfőbb vonásaiban vázolhatjuk.

Tudományunk, mint a legtöbb tudomány, Görögországban vette kezdetét, és érdekes, hogy a merészröptű görög szellem tudományunknak épen legnehezebb kérdésével próbálkozott meg legelőször: a nyelvnek eredete kérdésével. A görög filozofusok sokat vitatták azt a kérdést, vajjon a nyelv physis vagy thesis (természet vagy tétel) útján keletkezett-e, azaz magától lett-e vagy pedig emberi alkotás? E vitának legismertebb terméke Platón *Kratylos* czímű párbeszéde. — Különben a nyelvnek csak logikai oldalával foglalkozott Platón is, Aristoteles is, s keveset törődtek a logikai viszonyoknak nyelvtani alakjaival. Azonban mindenesetre nagyfontosságú lépés volt a nyelvtan megalapítására, hogy Platón fölismerte a két fő beszédrészt: a névszót és az igét, ámbár ő e szókon (*ὄνομα*: *nomen: névszó*, *ῥῆμα*: *verbum, ige*) voltakép még az alanyt és állítmányt értette. Aristoteles e két mondatrészen kívül megkülönböztette az ἄρθρον-t vagyis ízületet, csuklót, s így nevezett mindent, a mi a mondatrészeket vagy inkább a mondatokat összekötötte, tehát a névmásokat, kötőszókat stb. Később e nevet (melyet a rómaiak *articulus*-sal fordítottak) csak a névelőre alkalmazták, s a stoikusok és a Homérost magyarázó alexandriai philologusok (kik közt az analogisták és anomalisták küzdelme is termékeny eszmecserékre adott alkalmat, l. fönn 14. l.) lassanként kifejtették a többi beszédrészt.

Alexandriából jött Rómába Aristarkhos tanítványa, Dionysius Thrax, Pompejus idejében. Rómában akkor tájban ép úgy vagy még inkább tanultak görögül,

mint nálunk ma francziául, s nem tekintették művelt embernek, a ki nem beszélt görögül, sőt a görög műveltséggel együtt már a grammatikai tudomány is meghonosúlt némileg, sőt maga Julius Caesar írt egy könyvet »De Analogia.« De Dionysius Thrax volt az első, ki valóságos iskolai görög nyelvtant írt (mely maiglan fönmaradt) a római ifjúság használatára. Az ő nyomaiba léptek Apollonius Dyskolos és fia Herodianus az első században Kr. u. Ezeket követték aztán a nyelvtani részek fölosztásában s fölfogásában mind a későbbi latin grammatikusok, nevezetesen Donatus a IV., és Priscianus a VI. században, kik aztán egy ezredéven át maradtak Európa nyelvészetének világító tornyai, hogy annyival érezhetőbb legyen a körülöttük borongó sötétség. A latin grammatika műszavai, melyeket maiglan alkalmazunk, egyszerűen a görög műszók fordításai, pl. σύνδεσμος: *conjunctio: kötőszó*, ἀντωνυμία: *pronomen: névmás*, πτῶσις: *casus: eset*, δοτικὴ (πτῶσις): *dativus (casus): adó* vagyis *tulajdonító eset* stb.; az *ablativus* fogalmát és nevét, mely a görög nyelvben hiányzott, J. Caesar alkotta. De nem egy műszót ügyetlenül, hibásan fordítottak s ebből félreértések támadtak. A birtokos esetet a görög grammatikusok γενικὴ πτῶσις-nak, t. i. faji esetnek nevezték, mert abból a filozofiai fölfogásból indultak ki, hogy ha a birtok nevéhez hozzáteszszük a birtokosét, ezzel az eredeti fogalomnak egyik faját jelöljük meg, pl. *pater patriae, a haza atyja*, az atyának egyik faja. A rómaiak a műszót félreértve, a helyett hogy *specialis* vagy *specificus* esetnek mondták volna, elnevezték *genitivus*-nak, s ebből a kifejezésből keletkezett az a vélemény, mintha ez volna a »nemző eset«, mely a többi esetet nemzi. A tárgyeset görög neve αἰτιατικὴ az αἰτία ,ok, tárgy, szóból

volt képezve s az okozat esetét jelentette: *írom a levelet* (a levél okozata az írásnak), de ők az αἰτιάομαι ‚okol, vádol' ige származékának nézték s *accusativus*-nak, »vádoló esetnek nevezték.

Az egész középkorban csak egy kísérlet történt a latin grammatika egyeduralmának gyöngítésére, akkor, mikor V. Kelemen pápa (az 1311-iki zsinaton) fölszólította a négy nagy egyetemet, a bolognait, párisit, salamancait és oxfordit: állítsanak tanszékeket a héber, arab és khaldéai nyelvek számára, hogy az egyház emberei sikeresebben vitatkozhassanak a zsidókkal s a mohamedánokkal. S itt van legjobb alkalmunk elmondani, hogy a mai nyelvtudomány nem fejlődött kizárólag a görög-latin grammatikából, hanem sokat köszönhet más népeknek is, jelesen a semitáknak és India régi nyelvészeinek.

A nyelvtani irodalomnak legrégibb maradványai, melyek a Krisztus előtti XVII. századból valók, a Ninivehben talált agyagtáblákon maradtak fönn. Babyloniának akkori semita-lakosai műveltségöket az úgynevezett akkadi néptől kapták, s e műveltségnek elemei a Kr. e. XVII. században már kihalt akkadi nyelven voltak följegyezve, mely ragozó, »agglutináló« nyelv volt. Hogy lehetővé tegyék ezen akkadi emlékek megértését, készítették azokat az agyagtáblákon fönmaradt nyelvtani vázlatokat és szójegyzékeket, s az utóbbiakat már nemcsak betürendben és tárgyi csoportokban, hanem etimologiai rokonságaik szerint is összeállították.

Itt megszakadtak a hagyomány szálai, de az időrendben ezután következő indiai grammatikának ugyanolyan szűlő okai voltak. Midőn ugyanis a Védák szentelt nyelve elavúlt, a brahminok kénytelenek voltak a szöveget ép oly

gonddal őrizni és magyarázni, mint később az alexandriaiak Homéros költeményeit. A szöveg hűségét a legnagyobb lelkiismeretességgel őrizték, úgy hogy pl. a legrégibb Védában, a Rig-Védában megállapították nemcsak a verssorok, hanem a szók és szótagok számát is, s e végre a szövegnek egy új változatát szerkesztették, az úgynevezett pada-szöveget, melyben az egyes szók külön vannak írva. A közönséges szövegben ugyanis mindig egy-egy egész mondat egy folytában van írva (ilyenformán: *egyfolytábanvanírva*); minthogy pedig a szanszkrit helyesírás tisztán fonétikus volt s pl. *tad śrutvā* helyett *taččhrutvā* volt írva (mintha mi *vadság* helyett *vaccság*-ot írnánk), a padaszöveg szerkesztése maga után vonta a hangváltozások pontos megállapítását. A hangok elemzését szükségessé tette még az is, hogy a Rig-Véda himnusait az istentiszteletben hibátlanúl kellett recitálni. Azonfölűl kénytelenek voltak az elavúlt szókat magyarázgatni, elemezgetni, és pontos jegyzékekbe összeállítani. Az így fejlődött szanszkrit szófejtésnek legérdekesebb vitája a körűl forgott, vajjon a névszók is mind igegyökökből származtak-e vagy nem? s az előbbi föltevés maradt győztes. Igy a régi Indiában a hangtannak s a szóelemzésnek olyan részletesen kidolgozott rendszerei keletkeztek, melyek fölűlmulták a görög grammatikusoknak minden ilynemű munkáit. A hindu nyelvészetnek legtökéletesebb műve a Kr. e. IV. században élt *Pánini* nyelvtana, mely magában foglalja a szanszkrit hangtant, alaktant, mondattant, gyökök jegyzékét, s melyből igen sok tanúlságot merített még a XIX. század összehasonlító nyelvészete is.

Az arabok és a zsidók nyelvtani irodalmát zintén a szentírások megőrzésének s megértésének gondjai

szülték. Az araboknál a Korán magyarázata gazdag nyelvtani irodalmat termett, úgy hogy már a Kr. u. VIII. században az arab grammatika majdnem teljesen ki volt dolgozva. S a zsidó bibliamagyarázóknál az arab példák hatása alatt a X. században virágzó nyelvtani irodalom keletkezett. Köztük találjuk az első összehasonlító nyelvészeket is, kiket az arab és héber nyelvnek közel rokonsága vezetett rá a közös eredet fölismerésére. Dunaš ben Librát, ki Fezben élt 970. körűl, írta az első összehasonlító szótárt, melyben, mint maga mondja, »összehasonlítja az arab nyelvet a héberrel, fölsorolja mind a héberben meglevő arab eredetű szókat, s kimutatja, hogy a héber nyelv egy az arabbal.« A XII. század végén Francziaországban virágzott egy zsidó nyelvész-iskola, mely a nyelvtani és szófejtési részletek kidolgozása által tűnt ki s nem csekély befolyással volt a renaissance s a reformáczió philologiájára. Nevezetesen a reformáczió emberei, kik rá voltak utalva a szentírás eredeti szövegének értésére, a legnagyobb buzgósággal fogtak hozzá a héber, szíriai és khaldéai tanulmányokhoz. A semita nyelvcsaláddal való foglalkozás rávezette a tudósokat más nyelvcsaládok fölismerésére is. Igy Guichard 1606-ban már annak a kimutatásával foglalkozott, hogy egyfelől a latin, franczia, olasz, spanyol, másfelől a német, flamand és angol nyelv egy-egy összetartozó családot képez.

Azonban általánosan el volt akkor terjedve az a nézet, mely szerint a héber nyelv volt a legrégibb s a többi valamennyi belőle származott. Ez a föltevés a legábrándosabb szófejtésekre vezetett [1], melyek csak akkor szüntek

[1] L. Müller Miksa Fölolvasásait a Nyelvtudományról. I. köt IV. fölolv.

némileg, mikor a nagy Leibniz lépett föl ellenök a XVIII. század elején. Leibniz a mellett kardoskodott, hogy a nyelvészet a természettudományok módszerével, induktiv módon járjon el, az élő nyelvekből s nyelvjárásokból induljon ki, melyeket pontosan észlelhetni, s törekedjék mindenekelőtt az anyagnak lehető legteljesebb összegyüjtésére. Ez utóbbi tekintetben buzdításai dús gyümölcsöket érleltek. Egyfelől arra indítottak egy Amerikában működött spanyol jezsuitát, Hervast, hogy hittérítő társai közreműködésével összeállított egy hat-kötetes »Nyelvek Katalogusát«, mely 1800-ban jelent meg. Háromszáznál több nyelvből közöl Hervas adatokat és szövegeket, s azonfölűl nagyon helyes módszeres elveket vall; a többi között kimondja, hogy a nyelveknek igazi rokonságát főleg nyelvtani egyezéseikből kell kimutatni, s bebizonyítja, hogy a héber, khaldeai, szíriai, arab, aethiópiai és amhari nyelvek egyeredetűek s együtt teszik a semita nyelvek családját. Másfelől sikerűlt Leibniznak Nagy Pétert és kormányát megnyerni annak az eszmének, hogy adatokat gyüjtessenek a nagy orosz birodalom nyelveiből. Ezen gyüjtések következtében kapott kedvet II. Katalin orosz czárnő az összehasonlító nyelvtanulmányokra. Ő maga szerkesztette azt a nagy szótárt, melyet aztán Pallas segítségével adott ki 1787-ben (Glossarium comparativum linguarum totis orbis), s melyben 285 szó van mintegy 280 különböző nyelvre lefordítva. Hasonló gyüjtemény Adelung Mithridates-e, mely részint Hervas munkáján, részint az orosz kormány gyüjtésein alapszik s a XIX. század elején jelent meg négy kötetben.

E közben fejlődött ki a XVIII. század második felében az úgynevezett nyelvfilozofia is. Leginkább

Herder munkái terjesztettek helyesebb nézeteket a nyelvnek eredetéről és mivoltáról, s ő volt az első, a ki kimondta, hogy »minden nyelvben az illető népnek gondolkodása és jelleme tükröződik.« A XVIII. század végének s a XIX. elejének nyelvfilozofiája különösen az úgynevezett általános nyelvtanokban jelentkezik, melyeknek szerzői közűl legjelesebbek az angol Harris, a franczia De Sacy s a német Vater és Bernhardy.

Az imént érintett munkák és törekvések elkészítették termékeny talaját a modern nyelvtudománynak. Hogy azonban e tudomány olyan gyorsan megizmosodott és virágzásra jutott, arra legjelentősebb tényező volt az ősrégi szanszkrit nyelvvel való megismerkedés. Már a XVI. század vége óta nem ritka az Indiában járt hittérítők leveleiben az az észlelet, mennyire hasonlítanak a szanszkrit szók az olasz, latin, görög szókhoz. De csak 1786-ban mondta ki határozottan Sir William Jones Calcuttában, az angol »Ázsiai Társaság« gyülésén, hogy »a nyelvésznek, ha a szanszkrit, görög és latin nyelvet vizsgálja, okvetetlen azt kell hinnie, hogy valamely közös forrásból eredtek, a mely forrás maga talán nem létezik többé. Hasonló okaink vannak, ámbár nem oly kényszerítők, arra a föltevésre, hogy a gót és kelta nyelvek is egyeredetüek a szanszkrittal. A régi perzsa nyelvet is ehhez a csládhoz számíthatjuk.« Hozzá csatlakozott Schlegel Fridrik, a német költő, ki nagy lelkesedéssel ismertette a szanszkrit irodalmat az ő híres könyvében: Die Sprache und Weisheit der Indier (1808.)

A mit Jones, Schlegel és mások állítottak, azt Bopp Ferencz bizonyította be az indogermán nyelveknek tüze-

tes és rendszeres összehasonlitásával.[1]) O azonban nem szoritkozott arra, hogy a nyelveknek és nyelvtani alakjaiknak eredeti egységét bizonyítsa, hanem az volt fő törekvése, hogy földerítse a közös nyelvtani alakoknak keletkezése módját. E tekintetben az indogermán nyelvekre alkalmazta a héber nyelvtannak azt a tételét, mely szerint a személyragok névmásokból keletkeztek. A névragokat is névmásokból magyarázta, s a képzőket részint névmásokból, részint másféle szógyökökből származtatta; tehát az indogermán nyelvtani alakok szerinte általában összetétel, vagyis agglutinatio (összeragasztás, ragozás) útján keletkeztek.

Boppal egyidőben lépett föl és reá is nagy hatással volt két kiváló nyelvész: egyfelől Humboldt Vilmos, ki legnagyobb az eddig élt nyelvfilozofusok közt s kinek irányát a későbbiek közűl főleg Steinthal folytatta, másfelől Grimm Jakab, ki az ő *Deutsche Grammatik* czímű munkájával (mely alatt nem német, hanem germán nyelvtan értendő) alapította meg a germán történeti nyelvtudományt, mely a tények teljes ismeretén alapuló biztos inductiót ismeri el alapelvének. Ezen elvből folyt az is, hogy becsületet szerzett a népnyelvnek s a nyelvjárásoknak. Hozzá csatlakozik Diez Fridrik, kinek a román nyelvek tudománya ugyanolyan alkotásokat köszön, minőket Grimmnek a germán nyelveké.

---

[1]) Első munkája (»Conjugationssystem«) 1816-ban jelent meg s csak az igeragozással foglalkozott. De az agglutinatio elvét csak későbbi műveiben alkalmazta teljesen, névszerint nagy összehasonlító nyelvtanában: »Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Gothischen und Deutschen« 1833—52., 2. kiadás 1857—61.

Pott Ágost Frigyes volt az indogermán szófejtés és hangtan megalapítója s a szófejtéssel kapcsolatban a jelentéstannak is nagy szolgálatokat tett. Schleicher Ágost és Curtius György főleg azzal vitték előbbre tudományunk módszerét, hogy a szóalakok magyarázatában a hangtörvények szigorú figyelembevételét sürgették. Schleichertől származik az a sokszor hangoztatott, de ma mindinkább tért vesztő elmélet, mely szerint a nyelvészet a természettudományok közé tartozik s ezek módszerével művelendő.

Schleichert és Curtiust az a törekvés is jellemzi, hogy — Bopp munkáját folytatva — nemcsak rekonstruálni akarták az indogermán ősnyelv alakjait, hanem eredetöket is meg akarták magyarázni. De ezek az úgynevezett glottogoniai magyarázatok a hetvenes évek óta mindig nagyobb kétségekkel találkoztak. Mennél inkább megismerték az élő nyelvek hangjainak változatosságát, hang- és alakváltozásainak finomságait és nevezetesen az analogia rendkívüli hatalmát az alakok keletkezésében és elváltozásában: annál nehezebbnek látták az olyan ősnyelvi alakok magyarázatát, a melyekről semmi tényleges ismeretünk nincs s a melyek végérvényesen nincsenek s alig is lesznek valaha megállapítva. A mai nyelvtudomány csakis azt tekinti föladatának, hogy a tényleg létező vagy hiteles hagyományból ismert nyelveket magyarázza s bennök tanúlmányozza az emberi lélek életét. A nyelvrokonságok megállapítása és az egész nyelvhasonlítás csak eszköz — bár megbecsülhetetlen eszköz — ama czél szolgálatában.

*

Az indogermán s az általános nyelvtudomány mellett a magyar és altaji nyelvészet is becsülettel megállja helyét. Ha mellőzzük ezúttal régibb grammatikusainkat, — kik jobbára a hagyományos latin grammatika útjain jártak, s kik közűl főleg a XVII. századbelieket kellene kiemelnünk: Molnár Albertet, Geleji Katona Istvánt, Komáromi Csipkés Györgyöt, Pereszlényi Pált, — de a XVIII. század utolsó harmadában föllépett nyelvhasonlítóinkat már a külföldi tudomány is elismeri a modern nyelvhasonlítás őseinek.[1]) Sajnovics, igaz, nem volt fölfedezője a magyar nyelv rokonainak. Már a XVI. század óta találkozunk a külföldi irodalomban itt-ott azzal az állítással, hogy nyelvünk és nemzetünk eredete egy a finnekével s lappokéval. A XVIII. század elejétől fogva e rokonságot sok szembetünő szóegyezéssel bizonyítgatták Rudbeck, Strahlenberg és Fischer J. E., sőt az utóbbi már a finnen, észten és lappon kívül a vogult, osztjákot, zürjént, votjákot, cseremiszt és mordvint is ugyanazon nyelvcsaládhoz számítja, tehát mind azokat, melyek mai tudomásunk szerint az ugor nyelvcsaládot alkotják. De Sajnovics János érdeme az a nagyjelentőségű módszeres haladás, hogy nemcsak szóegyezésekkel, hanem nyelvtani egyezésekkel is bizonyítja a rokonságot. Kimutatja a többes-képző, a fokozó és kicsinyítő képzők, a műveltető képző s a személyragozás közös eredetét. Szóegyeztetései erőszakosak ugyan, de az elvek, melyeket hangoztat, meglepő helyesek.

---

[1]) »Das patriotisch-wissenschaftliche streben, in der ferne nach sprachverwandten völkern zu suchen, ist bekanntlich bei den Ungern viele jahrhunderte alt, und Sajnovics und Gyarmathi sind die ahnen unserer vergleichenden sprachwissenschaft geworden.« (G. v. d. Gabelenz, Literarisches Céntralblatt 1886., 96.)

Mindjárt első fejezetében, hogy minden félreértésnek elejét vegye, kifejti, hogy ő az azonosság alatt csak ősi azonosságot, közös eredetet ért, hogy »a magyarok és lappok nyelve azonos lehet, a nélkül, hogy egymás beszédjét megértenék.« Elmondja, hogyan válhatik egy nyelv idő folytán két egészen különböző nyelvvé: hogy a kettévált nép nyelve itt is, ott is változik, s hogy e változás okvetetlen máskép történik az egyik népnél, mint a másiknál, végre hogy mindenik más meg más idegen népekkel érintkezik s ezektől természetesen külön-különféle elemet vesz át.

Sajnovics művétől ösztönözve Pray György is foglalkozott alkalmilag az ugor nyelvek és népek összehasonlításával, de ő azonfölül a mongolból is idéz megfelelő szókat, kiemeli a magyar és török nyelvszerkezet nagy hasonlóságát, s azt véli, hogy a török és mongol nyelveket s népeket szintén az ugorság rokonainak kell tekinteni. De beható nyelvészeti nyomozást csak a század végén szenteltek ismét a nyelvrokonság kérdésének. Gyarmathi Sámuel Sajnovicsénál szélesebb alapon tárgyalta a kérdést, a mennyiben a lappon kívül a többi ugor nyelvvel is egybevetette a magyart, s még nagyobb tért engedett a nyelvtani egyezéseknek, mint munkájának már czíme is kifejezi: »Affinitas ... grammatice demonstrata.« Sőt okúlva a szóátvételek gyakori előfordulásán, melyek a nemrokon nyelvek szókincsét is annyira egyezővé tehetik, egyenesen kimondja, hogy ő a szók egyezését, melyet mások olyan fontosnak tartanak, legutolsónak itéli a rokonság bizonyítékai közt. Gyarmathinak fő érdeme csakugyan abban áll, hogy számos alaktani egyezést állapított meg: kimutatta az ugor nyelvekben a melléknévképző *-s,* a sorszámképző *-d,* az infinitivusi *-ni,* a szenvedő igeképző meg-

felelőit stb. Ugor szóegyeztetéseiből aránylag kevés bizonyúlt helyesnek. A török nyelvekben található szókat a magyar népnek a törökséggel való érintkezéséből magyarázza, tehát onnan átvetteknek tartja. Azonkívül nagy számmal állít össze a szláv nyelvekből meghonosult szókat, s helyesen jegyzi meg, hogy ezek csak nem rég kerülvén nyelvünkbe, szembetűnőleg egyeznek szláv megfelelőikkel, ellenben az ugor szók nem árulják el oly könnyen eredetöket, mert el vannak változva, megcsonkulva s elkoptatva, mint a romok alól kiásott régi pénzek.

Gyarmathi után nyomban következett a nagy Révai Miklós, kinek érdemeit már inkább a nyelvtörténeti téren kell keresnünk, mintsem az összehasonlítás terén. Az utóbbiban egy nagy tévedéstől nem tudott szabadulni: a héber nyelvvel való rokonítástól. E mellett azonban az ugorságot is mindenütt fölhasználta, s ámbár ő maga csak kevés új egyezést födözött föl, Sajnovics és Gyarmathi egyeztetéseiből többnyire éles szemmel ki tudta választani a helyeseket. — Révainak azonban az lesz örök dicsősége, hogy Grimmet is megelőzte a biztos nyelvtörténeti módszer megalapításában. Ő volt az első, a ki a nyelvnek jelen állapotát egészen rendszeresen mint történeti fejlődés eredményét magyarázta, s a ki nemcsak vallotta, hanem fejtegetéseivel a leghatásosabb módon bizonyította a régi irodalom s az irott nyelvemlékek megbecsülhetetlen fontosságát. És nemcsak nagy nyelvtanában használta föl mindenütt a nyelvemlékekből meríthető tanulságot, hanem tüzetes földolgozásukra is mintát adott a Halotti Beszédről írt könyvében. — Azonban a nyelvemlékekkel foglalkozás vitte Révait abba a tévedésbe, hogy a miben az újabb irodalmi szokás kétes volt, azt mindig egyoldaluan a régi nyelv

irányadása szerint akarta eldönteni s kelleténél kevesebbre becsülte az élő-beszédet, a népnyelvet. Viszont ellenfele, a különben jeles Verseghy Ferencz, abban a hibában leledzett, hogy a régi nyelvemlékektől minden hitelt megtagadott

Az altaji nyelvészetnek haladására és módszerére nagy befolyással volt ezentúl az indogermán nyelvtudomány fölvirágzása, s ez mindenekelőtt az öt altaji nyelvcsalád közti rokonság biztosabb megállapítására vezetett. Több előmunkálat után, minők Arndt, Rémusat Klaproth munkái, a XIX. század második negyedében Schott Vilmos és a híres finn utazó, Castrén állították biztosabb alapra a nagy altaji nyelvtörzs összetartozását, s működésöket támogatták Wiedemann és Kellgrén nyelvhasonlító munkái. [1]) Csakhogy még akkor az egyes altaji nyelvcsaládok összehasonlító földolgozása nem haladt annyira, hogy Schott és Castrén megállapodásait minden részletökben véglegesnek lehetne tartani. (Újabban csak Munkácsi Bernát tárgyalt tüzetesen egy kérdést, a többes-képzést, az összes altaji családokra kiterjeszkedve.) — Castrénnak általánosabb munkáin kívül nagyfontosságúak számos egyes nyelvről, személyes megfigyelései alapján, írt nyelvtanai és szótárai.

Hazánkban a század első felében a nemzeti hiúság elfogultsága nem kedvezett az ugor nyelvhasonlításnak. Révai példájára a régi nyelvemlékek felé fordult nyelvészeink figyelme, az irodalmi nyelv szükséglete pedig a népnyelv terén vezetett hasznos gyüjtésekre. A húszas és har-

---

[1]) Meg kell említenünk *Rask Erazmust* is, a híres dán nyelvtudóst és Grimm törvényének első észlelőjét, ki először osztotta föl az ugor nyelvcsaládot négy csoportra (1. finn-lapp, 2. mordvin-cseremisz, 3. zürjén-votják, 4. magyar és vogul-osztják.)

minczas években — leginkább a Tudományos Gyüjtemény czímű folyóiratban — sűrűn követték egymást a fölfödözött becsesnél-becsesebb nyelvemlékek ismertetései és nyelvjárások leirásai, úgy hogy ifjú Akadémiánk már a harminczas évek vége felé kiadta a Tájszótárt és megindította a Régi Magyar Nyelvemlékek tekintélyes gyüjteményét.

De ugyanezen időben fölébredt ismét az ugor nyelvek iránti érdeklődés is egy lelkes és nagytehetségű magyar ifjúban, midőn külföldi útjában Svédországban egy finn tudóssal találkozott. Ez az ifjú Reguly Antal volt, kinek Castrén mellett legtöbbet köszön az ugor nyelvnek ismerete. A negyvenes éveket egészen nyelvészeti utazásoknak szentelte: bejárta majdnem az összes ugor népek területeit, s még a török-nyelvű csuvasoknál is gyüjtött becses nyelvanyagot. De, sajnos, betegen tért vissza hazájába, s betegsége miatt 1858-ban bekövetkezett haláláig sem dolgozhatta föl a haza hozott kincseket. Gyüjteményeit csak halála után értékesítették Hunfalvy és Budenz, s egy részök még jelenleg is megfejtésre és földolgozásra vár.

Reguly utazása és levelei más honfitársainkat is újra figyelmessé tett a nyelvrokonság kérdésére. Először Kállay Ferencz foglalkozott vele (»Finn-magyar nyelv« 1844.) s kimondotta, hogy »a finn, magyar és török nyelvek között egykor létezett szorosabb kapocs jövendőre a nyelvbúvároknak méltó figyelmét fogja igényelni.« Aztán 1848. után — különösen még Schott tanulmányaitól és Grimm Jakabnak a Kalevaláról irt lelkes ismertetésétől indítva — Hunfalvy Pál adta magát nagy buzgósággal a rokon nyelvek tanulmányának. Először a külföldi nyelvhasonlításnak általános elveit ismertette, s a magyar, finn és török nyelvtan és szókincs összehasonlításából azt következtette, hogy

a magyar középállást foglal el e két nyelv között. Majd az 1856-tól 1862-ig folyt Magyar Nyelvészet czímű folyóiratában egyes ugor nyelveket ismertetett; később önálló kötetekben kiadta Reguly vogul hagyományainak egy részét, s leirta a kondai-vogul s az északi osztják nyelvet az illető evangéliomfordítások alapján, mindig tekintettel a magyar nyelvvel való egyezésekre. — Törekvéseiben támogatták Fábián István, Torkos Sándor, majd Riedl Szende, ki először értékesítette rendszeres nyelvtani munkákban az összehasonlítás eredményeit. Volt azonban számos ellensége is az új iránynak: Czuczor Gergely, Fogarasi János, Mátyás Flórián nyelvünket részint önmagából tartották megmagyarázhatónak, részint pedig a mongol vagy az indogermán nyelveket akarták e czélra első sorban fölhasználni. Mátyás Flórián és Toldy Ferencz a nyelvtörténet iránti érdek ébrentartásával szereztek magoknak érdemeket.

1860-ban vette kezdetét Budenz József korszakalkotó munkássága. Tanulmányait a már biztosan dolgozó indogermán nyelvészet körében végezte s ennek módszerét hozván magával, új erőt és lendületet adott az altaji nyelvészet törekvéseinek. Eleinte ő is Hunfalvynak nyelvünk középállását illető nézetéhez csatlakozott, majd meg épen szorosabban a török nyelvekhez számította a magyart. Később azonban, midőn Reguly hagyományait földolgozva, mindig behatóbban foglalkozott egyes ugor és török nyelvekkel: világossá vált előtte, hogy a nyelvtani alakok s a legősibb szónemek határozottan ugor nyelvnek bélyegzik a magyart. Ezen belátástól vezetve, azontúl teljes buzgósággal az ugor nyelvhasonlításra adta magát, s egyes mintaszerű nyelvtani értekezéseken kívül összeállította a

magyar és ugor nyelvekbeli szóegyezéseket. Ezeket néhány évvel utóbb újra megrostálta, bővítette és magyarázatokkal kísérte Magyar-Ugor Összehasonlító Szótárában, mely azóta a magyar s ugor szófejtésnek alapvető munkája, ámbár sok tekintetben kiegészíti Donner Ottónak ugyanakkor megindult összehasonlító szótára. Budenznek a lapp nyelv hová-tartozását illető nézete adott alkalmat Donnernek az ellenkező nézet fejtegetésére egy külön munkában, mely kiterjeszkedik az összehasonlító nyelvtan főbb kérdéseire. — Budenznek szótárához méltóképen csatlakozik Az Ugor Nyelvek Összehasonlító Alaktana, melynek eddig a szóképzést tárgyaló fele jelent meg. A finn nyelvészek újabb működéséből Ahlqvistnak és Genetznek a finn nyelvre és dialektusaira vonatkozó munkái mellett említendő még Setälä kitünő értekezése az ugor nyelvek idő- és módképzéséről. — Egyes ugor nyelvek ismertetésével és leirásával szereztek érdemeket Wiedemann, Sjögrén, Lönnrott, Ahlqvist, Donner, Genetz, Qvigstadt és mások; nálunk pedig Halász Ignácz és Munkácsi Bernát.

Az összehasonlító nyelvészet mellett nem csekély eredménynyel jártak újabb időben azok a törekvések, melyek magának a magyar nyelvnek tüzetes vizsgálatára irányultak.

A magyar irodalmi nyelv száz év óta — a nem tagadható fejlődés és gyarapodás mellett — káros változásokat szenvedett. Ennek két oka volt: egyfelől a nyelvujítás fattyuhajtásai és a tudományos műnyelv erőszakos szógyártása, másfelől meg a német irodalom s a 48 utáni kormányzat germanizáló hatása. E nyelvrontás ellen fölfölhangzott a nyelvészek intő szózata: az ötvenes, hatvanas években Brassai Sámuel, Gyergyai Ferencz, Arany János

védelmezték a magyar nyelv sajátságait. Altalánosan érzett szükségnek felelt meg a »Magyar Nyelvőr,« melyet 1872-ben indított meg Szarvas Gábor. A Nyelvőrnek, ámbár fölkarolta s népszerűvé tette a magyar nyelvészetnek összes irányait, fő erdeme abban áll, hogy a divatos, mesterkélt és színtelen irodalmi nyelvet visszaterelte oda, a hová már nagy népies iróink visszatértek: a népnyelv kiapadhatatlan forrásaihoz. Innen, mint Antaeus anyja kebeléről, új erőt merített s immár sokkal érthetőbben s hatásosabban szólhat a nemzet szívéhez és eszéhez. — A Nyelvőr megbecsülhetetlen tárháza lett a népnyelv kincseinek, s azonfölül dolgozótársai már számos nyelvjárás sajátságait összefoglalták értékes tanulmányokban.

A népnyelven túl nagy gondot fordítottak újabban a nyelvemlékekre. 1874-ben indította meg Akadémiánk a Nyelvemléktár tizennégy kötetes gyüjteményét Volf György lelkiismeretes gondozása alatt; 1877-ben pedig a Régi Magyar Költők Tárát Szilády Áron avatott szerkesztésében és becses jegyzeteivel. Végre 1888-ban indúlt meg a Szarvas Gábortól és Simonyi Zsigmondtól szerkesztett Nyelvtörténeti Szótár, mely három nagy kötetben állítja össze a nyelvujítás előtti irodalom nyelvkincseit. Egyes tanulmányok a Nyelvőrben s a Nyelvtudományi Közleményekben egy-egy codex vagy régibb iró nyelvét ismertetik. Említenünk kell még Lehr Albertet, ki legnagyobb modern irónknak, Arany Jánosnak Toldiját kísérte tanulságos fejtegetésekkel s egybevetésekkel.

A magyar szófejtés Budenz szótárán kívül nagyot haladt a más nyelvekből átvett szók részletes kimutatása által. Miklosich Ferencz, a híres bécsi szlavista, megrostálva a régibb kísérleteket, összeállította nyelvünk-

nek szláv elemeit. De itthon is egész kis irodalom keletkezett, mely a török, szláv, német, olasz és oláh eredetű szók kimutatásával foglalkozik.

A külön magyar alaktanból csak kevés önálló munkát említhetünk; ide tartozik e könyv szerzőjének néhány dolgozata: a gyakorító és mozzanatos igeképzésről, a névragozásról, s a szótőkről; továbbá Halász Ignácz tanulmánya a ritkább és homályosabb képzőkről. Egész kis irodalmuk van az ikes igéknek (l. a ragozásról szóló fejezetünk végén).

A jelentéstannal irodalmunkban először foglalkozott rendszeresen e könyv szerzője egyik értekezésében. De ide tartozik a rokonértelmű szók fejtegetése, melylyel már szintén kezdtek foglalkozni egyes nyelvészeink (Finály, Simonyi, Bélteky). — A jelentéstanra és mondattanra nézve egyaránt fontos az igeidők kérdése, mely annyi port fölvert nálunk, s melyet a régibb nyelvre nézve lényegében megoldottak Hunfalvy Pál és Szarvas Gábor munkái.

A magyar mondattan tüzetesebb művelése szintén csak újabb időben kezdődött. Jelentékeny munka e téren Brassai Sámuelé a magyar mondatról, melynek csak egy nagy hibája van: a történeti fölfogás hiánya; nem vet rá ügyet, hogy a jelenlegi mondatszerkezet hosszú fejlődés eredménye, hogy tehát nem is szabad benne teljesen összevágó logikai alkotmányt keresnünk, ha erőszakos magyarázatoknak és szembetünő tévedéseknek nem akarjuk kitenni magunkat. Brassainak nagy érdemei vannak a szórendi kérdések tisztázásában, melyekkel nálunk régebben csak Fogarasi János foglalkozott sikeresen, újabban pedig Joannovics György is meg-megpróbálkozott. —

Rendszeres művekül említhető e könyv szerzőjének két nagy pályamunkája: a kötőszókról s a határozókról. — A tárgyas ragozás kérdése is érdekes eszmecserékre adott alkalmat, melyekben Lehr Albert, Csengeri János és Hunfalvy Pál vettek részt.

Az utóbbi években ismét heves vitákra adott okot a nyelvrokonság kérdése. Vámbéry Ármin élesztette föl a magyar nemzet eredetéről írt könyvében, melyben a magyar népnek török eredetét vitatja, s e czélra mellesleg nyelvünket is úgy tünteti föl, mint a melyben több része van a törökségnek, mint az ugorságnak. Ma azonban tudjuk már, hogy a nyelv és a nép eredete nem teljesen egybevágó dolgok. Lehetséges például, hogy a magyar vérben sokkal több része van a töröknek, mintsem a magyar nyelvben. Módszeresen eljáró tudósnak ennélfogva, habár a magyart vegyült népnek akarja föltüntetni, melynek ereiben több török, mint ugor vér foly, a nyelv tekintetében meg kell elégednie azzal, ha a törökségnek szókincsünkre és nyelvtanunkra való nagyfokú hatását bizonyíthatja. Ez bizonyára kivánatos és hasznos munka volna, de ez Vámbéry munkáiban még épenséggel nincsen elvégezve, valamint nincs még elvégezve tudományunknak egyik legérdekesebb teendője: annak a hatásnak a kimutatása, melylyel nyelvünk szerkezetére a népünkbe olvadt szlávság volt a honfoglalást követő időkben.

Irodalmi tájékozás.

a) Általános munkák.

Müller Miksa Fölolvasásai a Nyelvtudományról (Budapest, 1873.) és *Ujabb Fölolvasásai a Nyelvtudományról (Budapest, 1876.)*,

fordította dr. Simonyi Zsigmond. — Egyes nézetei elavultak ugyan, de elmés fölfogásánál és vonzó előadásánál fogva legajánlatosabb olvasmány laikusoknak és kezdőknek.

Hermann Paul: Principien der Sprachgeschichte (2. kiad. Halle, 1886.) — A nyelvészetnek mint történeti tudománynak kimerítő módszertana, mely e tudományág legújabb fejlődésének képviselője.

Heinrich Steinthal: Abriss der Sprachwissenschaft I. Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft (Berlin, 1871.) — Részletesen fejtegeti a lelki jelenségeket, melyeken a nyelv élete alapszik.

Friedrich Müller: Grundriss der Sprachwissenschaft (Wien, 1876—1887.), hat kötet. — Általános bevezetés után az összes nyelvcsaládok jellemzését adja, a főbb nyelveket röviden leirja és minden nyelvből szöveget is közöl mutatványul.

A nyelvnek eredetéről szóló munkák: *Heinrich Steinthal: Der Ursprung der Sprache im Zusammenhange mit den letzten Fragen alles Wissens (Berlin, 1877..* 3. kiad.*)* — *Geiger: Ursprung und Entwicklung der Menschlichen Sprache und Vernunft (Stuttgart, 1869.)* — *W. Wackernagel: Über den Ursprung und die Entwickelung der Sprache (Basel, 1876.*, 2. kiad.)

Összehasonlító mitologia, vallástörténet, műveltségtörténet és néptan: *Müller Miksa Újabb Fölolvasásai a Nyelvtudományról (Budapest, 1876.)* — *Max Müller: Essays* (négy kötet.) — *Max Müller: Introduction to the Science of Religion (London, 1873.)* — *Jakob Grimm: Deutsche Mythologie (1844.*, 2. kiad.) — *Ignaz Goldziher: Der Mythos bei den Hebräern.* — *Castrén: Vorlesungen über die Finnische Mythologie (St.-Petersburg, 1857.)* — *Cox György: A Mythologia Kézikönyve. Angolból fordította s a finn mitologiával bővítette Simonyi Zsigmond (Budapest. 1886.*, 2. kiad.) — *A. F. Pott: Die Ungleichheit menschlicher Rassen (Lemgo und Detmold, 1856.)* — *Th. Waitz: Anthropologie der Naturwölker (Leipzig, 1877.*, 2. kiad.) — *Castrén: Ethnologische Vorlesungen über die Altaischen Völker (St.-Petersburg, 1853.)* — *Hunfalvy Pál: Magyarország Ethnographiája (Budapest, 1876.)*

b) A nyelvtudománynak történetéhez.

Heinrich Steinthal: Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besonderer Rücksicht auf die Logik. (Berlin, 1863.)

Theodor Benfey: Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland (München, 1869.)

B. Delbrück: Einleitung in das Sprachstudium. Ein Beitrag zur Geschichte und Methodik der Vergleichenden Sprachforschung (Leipzig, 1880., 2. kiad. 1884.) — Nagyon világos, könnyen érthető és részrehajlatlan ismertetése a XIX. századbeli nyelvtudomány irányainak és czéljainak.

Corpus Grammaticorum Lingvae Hungaricae Veterum. A Régi Magyar Nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Kiadta Toldy Ferencz (Pest, 1866.) — E régi nyelvtanaink tartalma részletesen van ismertetve s bírálva *Jancsó Benedek* könyvében*: Magyar Nyelvtudománytörténeti Tanulmányok a XVI., XVII. századból* (Budapest, 1881. Különnyomat a »Figyelő«-ből.)

Munkácsi Bernát. Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára (a M. Nyelvőr XI. évfolyamában 1882.) Az ugor nyelvészet történetének érdekes és tanulságos rajza.

Halász Ignácz: Budenz József (életrajz a Budenz-Albumban).

Turi Mészáros István: A nép nyelvének ügye a nyelvujítás óta (Budapest, 1883.)

ELSŐ RÉSZ.

A magyar nyelvnek élete.

ELSŐ FEJEZET.

A magyar nyelvnek eredete és rokonai.

Rien ne sert davantage á juger
des connexions des peuples que les langues.
Leibniz.

(A nyelvnek praehistorikus élete. A nyelvrokonság mivolta. A magyar nyelv rokonai az ugor s a többi altaji nyelvek. — Az ugor nyelvrokonság bizonyítékai: Egyező szók és nyelvtani alakok. A hangmegfelelések szabályossága. A magyar nyelvnek alaktani sajátosságai. Mondattani különbségek és egyezések. — Különbségek az ugorság s a többi altaji nyelvek közt. — Az altaji nyelveknek közös jellemvonásai szemben más nyelvcsaládokkal. — Alaptalan vádak s a nyelvek fölbecsülése »eredeti képességeik« szerint.)

A magyar nyelv életrajzát nem meríti ki a történeti korszak, a nyelvemlékek ismerete. Valamint a népeknek történet-előtti viszontagságait iparkodik földeríteni a tudomány, ép úgy vannak eszközeink a nyelvek praehistorikus életének földerítésére. Még a mai nyelv is képes, ha jól fölhasználjuk eszközeit, egyes jelenségeknek történet-előtti eredetét kimutatni. Ha pl. ismerjük és értjük a magánhangzók illeszkedésének törvényét, akkor a *-val, -vel* ragnak eredeti alakját azonnal megállapíthatjuk, mihelyt össze-

hasonlítjuk a *velem, veled* alakokkal; világos ezekből, hogy a ragnak eredeti alakja *vel* volt, s ezt megerősíti a göcseji nyelvjárás, mely ma is állandóan magas hanggal ejti e ragot. A zalamegyei göcseji és a keleti székely nyelvjárásban maig is élnek ilyen kifejezések: *hány órakor van?* stb., melyek azt bizonyítják, hogy a mai *-kor* rag eleinte külön főnév volt, mely a megelőző főnévvel összetételt képezett. Nyelvemlékeink tanúsága szerint voltaképen hátul járult még csak ez összetételhez az igazi viszonyító rag, *-t* vagy *on,* s lett *órakort* és *órakoron,* mely utóbb a mai alakká rövidült: *órakor.* Van azonban számos szó és alak, melynek megfejtésére sem a nyelvjárások, sem a nyelvemlékek segítsége nem elegendő, s ilyenkor nyelvünknek is — mint a legtöbb nyelvnek — van még egy utolsó segédeszköze: a rokon nyelvekkel való összehasonlítás.

Mit értünk rokon nyelvek alatt? — Midőn a rómaiak hódításait követve, a latin nyelv elterjedt egész délnyugati Európában: az egyes országokban a latin népnyelvnek, a *lingva vulgaris*-nak, megannyi nyelvjárása fejlődött, melyek különváltak egymástól mind a kiejtésre, mind a szók és alakok használatára nézve. A római birodalom megdőlésével mindig lazább lett e nyelvterületek kapcsolata, mindig ritkább a latin nyelvjárásokat beszélők érintkezése. Ez a körülmény, továbbá a népvándorlásokozta népkeveredések mindinkább eltávolították egymástól s más-más irányban fejlesztették tovább ama nyelvjárásokat, úgy hogy néhány század lefolytával egész külön nyelvek váltak belőlük, a román vagy új-latin nyelvek: az olasz, franczia, spanyol stb., úgy hogy a rómaiak utódai többé meg sem érthették egymás beszédét. Ez a legtanulságosabb, mert legbiztosabban követhető példa arra, mikép

fejlődnek egyazon nyelvnek nyelvjárásai, dialektusai, külön nyelvekké, ha a nép több részre oszlik, melyek egymástól távol eső területekre telepednek s megszakítják az egymással való közlekedést. A román nyelvekből, ha pontos egybevetéssel megállapítjuk közös elemeiket, biztosan visszakövetkeztethetünk a latin népnyelvnek, illetőleg a latin nyelvjárásoknak arra az állapotára, melyben a népvándorlás találta őket. A román testvérnyelvek tehát nem oly értelemben testvérek, mint az emberi testvérek, melyek szüleiktől teljesen független új egyének, hanem mindannyi csak egy-egy tovább fejlődött alakja a latin nyelvnek, s a mai Róma nyelve ép úgy egyenes folytatása a régi Róma nyelvének, mint a mai görög a régi görögnek. — A román nyelvcsalád mellett hasonló módon képeznek a germán népek nyelvei egy germán, a szláv nyelvek egy szláv nyelvcsaládot. E három nyelvcsalád megint, mint összehasonlításukból biztosan következik, egymással s néhány más csoporttal (kelta, görög, örmény, perzsa, hindu) egy nagy nyelvcsaládot képez, melyet rendesen i n d o g e r m á n névvel illetünk. A többi nyelvek is legnagyobbrészt más nyelvek közelebbi vagy távolabbi rokonainak bizonyúlnak s a szerint egymással kisebb és nagyobb nyelvcsaládokká csoportosulnak, melyeknek egybevetéséből visszakövetkeztetni a nyelveknek, sőt bizonyos fokig a népeknek is történetelőtti állapotára.

Melyek már most a m i n y e l v ü n k r o k o n a i? Az összehasonlító nyelvtudomány ma minden habozás nélkül, teljes biztossággal megfelel erre a kérdésre: Az u g o r n y e l v e k a magyarnak legközelebbi rokonai, ők azon közös ősnyelv közvetetlen folytatásai, melynek újabb alakja a többi közt a magyar is. Az ugor nyelvek pedig a követ-

kezők: magyar, vogul, osztják, zürjén, votják, lapp, finn (észt), mordvin, cseremisz. Szintén meglehetős biztossággal mondhatjuk, hogy ez az ugor nyelvcsalád további rokonságban áll négy más nyelvcsaláddal, ezek: a szamojéd, a török (vagy tatár), a mongol és a tungúz (vagy mandsu). Az öt együtt képezi azt a nagy rokonsági kört, melyet altaji nyelvcsaládnak szoktunk nevezni.

Ezen rokonsági viszonyokat úgy állapította meg a tudomány, hogy összehasonlította mind ezen nyelvekben azokat a szókat és alakokat, melyekről föltehetjük, hogy ősrégi fogalmakat és fogalomkategoriákat jelölnek. Különösen két szócsoport van, mely szembetünő bizonyítékait szokta nyújtani a nyelvek rokonságának: a testrészek nevei és a számnevek. Ezek ugyanis, mint kezdetleges fogalmak nevei, rendesen a nyelvnek eredeti szókincséhez tartoznak s nincsenek más nyelvekből átvéve, mint a fejlettebb műveltség szavai.[1]) Azért mindenekelőtt hason-

---

[1]) Mégis találunk már ebben a fogalomkörben is idegen eredetű szókat egyes esetekben. Így pl. a fognak finn *hammas* neve (genitivusa *hampahan)* = litván *žambas*. Eme litván szóval azonos az ószláv *zębŭ*, melyet a magyar nyelv vett át a *záp*-fogban *(záp*-nak nevezik egyes nyelvjárásaink a létra, szekér, kerék fogait, küllőit is). A beleknek egyik magyar neve, a *zsiger* = oszmanli-török *ǯiger* ‚máj', az oszmanliba pedig a perzsa nyelvből került (azonos a latin *jecur*-ral). A magyar *térd* = csuvas **tir*, *čir*. A magyar *nyak* talán = olasz *gnucca, nucca,* melynek első magánhangzója azelőtt nyiltabb lehetett, mert a maga részéről = ófölnémet *hnacch;* az sem lehetetlen, hogy a magyar szó közvetetlen a németből való. — A számnevek közűl a magasak mind idegen szók; igy a *millió, milliárd, billió;* a *száz*-nak és *ezer*-nek vannak ugyan ugor nyelvekben is megfelelőik, mégis valószinűleg régi átvételek valamely indogermán nyelvből, szintúgy a finn ezres szám: *tuhat*. A magyar *iker* a törökségből van átvéve, hol egyszerűen kettőt jelent. Az isztriai oláhok a nyolczas,

lítsunk össze két testrésznevet és egy számnevet mind az öt altaji nyelvcsaládból:

A szem nevei:

Az ugor nyelvekben: *selmä, silmä, čalme, sēm, szem, šem, sin, sinža.*

A szamojéd nyelvekben: *śajma, haem (*saem), sima, sej, saiji.*

A török nyelvekben: *köz, göz, küz, koś; — karak, χarak.*

A mongol nyelvekben: *nidun, nidün, ńideń.*

A tungúz nyelvekben: *īsa, ēsa, jasa.*

A szív nevei:

Ugor: *sydän, sedi, śölöm, sim, szív, šem, sam.*
Szamojéd: *seaj, siej, seijo, sī, soa, sa.*
Török: *ďöräk, jüräk, žöräk, čirä, süräχ.*
Mongol: *ǯirüken, ʒüreken, ʒurχe, zurkuń.*
Tungúz: *mīvan, mēvan, njaman.*

---

kilenczes számot is a szlávoktól vették át *(ósên, dévet).* — A test-részek nevei még más úton is eltérnek néha a régi hagyománytól, t. i. úgy, hogy rokonértelmű testrésznevek közűl természetes kiválasztással egyik nyelv az egyiket, más a másikat tartja meg, vagy körülírással, metaforával újat teremt. Így a magyar *fő* és finn *pää* szó megfelelője *(paije)* a lapp nyelvben ma már csak felsőt jelent, s a fejet ott *ojve*-nak nevezik, mely eredetileg agyat jelent (finn *aivo* cerebrum, de szamojéd *'aivua* caput). A zürjén s votják a vállat most fül-végnek híja *(peľpom, peľpun),* a csuvas pedig kar-főnek *(χol-poś).* Innen van, hogy pl. a két osztják nyelvjárásban a kéz neve *kēt* és *još,* valamint a különböző indogermán nyelvekben: *hand, ruka, manus, χείρ.*

[1]) A magyar irástól eltérő betük: *s* = sz, *š* = s, *ś* = szj-féle hang, *ʒ* = dz, *ǯ* = ds, *č* = cs; *χ* = német ch; *ť* = ty, *ď* = gy, *ľ* = ly, *ń* = ny; *ä* = nyilt e, (finn) *y* = ü.

A négyes szám:

Ugor: *neljä, nelje, nile, nil, nil', nel, ńilä, négy.*
Szamojéd: *tiet, t'ata, tēt, teto, thē'de.*
Török: *tört, dört, tüört, tuvatta.*
Mongol: *dörben, dörbün, durbön.*
Tungúz: *digin, dügün, ningun.*

Ha összevetjük az egyes sorok szavait egymás közt, mindjárt látjuk, milyen határozott egységeket képez az öt egyes nyelvcsoport. Ha pedig összevetjük az egész sorokat egymással, akkor azt is sejtjük, a mit egyéb körülmények is igazolnak: hogy az ugor nyelvek szorosabb rokonságban állnak a szamojéd nyelvággal, a török nyelvek pedig a mongollal.

Noha itt sem nem föladatunk, sem terünk nincs rá, hogy az annyiszor bebizonyított ugor rokonságot újra bebizonyítsuk, mégis mutatványul közlünk még egyes fontos szóegyezéseket, melyekből az is kitünik, hogy az ugor nyelvek közűl ismét a vogul-osztják és zürjén-votják állnak legközelebb a magyarhoz:

Három: vog. *kōrom, χurum;* osztj. *χolim;* lapp *kolma, kolm.*

Harmad: vog. *kōrmît, χurmît;* lapp *kolmad;* finn *kolmante-.*

Hat: vog. *χot;* oszt. *χot;* lapp *kota, kot;* mord. *kota, kota.*

Nyolcz: vog. *ńala-lu, ńol-lov.*

Húsz: vog. *kus;* oszt. *χūs.*

Harmincz: zürj. *komîs.*

Negyven, ötven, hatvan: vog. *nälimen, ätpen, katpen.*

Kéz: oszt. *kēt;* cser. *ket, kid;* finn *käsi.*

Láb: vog. *lajl.*

Ujj: vog. *tul';* oszt. *tuj.*

Vér: oszt. *ver, vir:* zürj., votj., cser. *vir;* mord. *ver;* finn *veri.*

Fül: vog. *päl';* oszt., zürj., votj. *pel;* lapp *pelje;* mord. *pilä.*

Fi: vog., zürj., votj. *pi;* finn *poika.*

Férj, fér-fi: cser. *pörgö* férfi.

Nő, -né: vog. *nē, ne, neu;* oszt. *ne, ni;* mord. *ni;* zürj. *nil̊;* lapp *neit.*

Meny: vog. *mäń;* oszt. *meń;* zürj. *moń;* lapp *manje;* finn *miniä.*

Vő: finn *vävy;* oszt. *veñ;* cser. *venge.*

Hattyú: vog. *koating;* oszt. *χōteng.*

Holló: vog. *kullaχ;* oszt. *kōlak, χulug.*

Ló: vog. *lū, lovi̊.*

Tél: vog. *teli, tel;* zürj. *töl;* cser. *tele;* finn *talvi.*

Jég: oszt. *jenk;* lapp *jägñe;* finn *jää;* mord. *jäj.*

Hab: vog. *kump, χump;* oszt. *χump, χumb.*

Víz: vog. *vit;* zürj. *va;* cser. *vid, vit, vüt;* mord. *ved;* finn *vesi.*

Kő: vog. *keu;* oszt. *keu, kevi;* cser. *kü;* finn *kivi;* mord. *kev.*

Név: oszt. *nem;* zürj. *nim;* finn *nimi.*

Él: lapp *ele-;* finn *elä-;* cser. *el-, il-.*

Hal-(ni): vog. *kal-, χol-;* oszt. *χal';* finn *kuole-.*

Nyel: oszt. *ńel-;* lapp *ńäle-:* finn *niele:* cser. *nel.*

Fosz-l-ik, fosz-t: vog. *pōns-, puns-* nyilik; oszt. *punš-, puš-* nyit stb.

Ad-ni: lapp *adde-;* észt *anda-;* finn *anta-.*

Emel: vog. *alm (almel-t = emel-tet).*

Kel: vog. *kual-;* oszt. *kil-;* lapp *kale-* átkel; mord. *käľe-* jár-kel.

Men-ni: vog., oszt. *men-;* lapp *manne-;* finn *mene-*.

Jö-ni: vog. *jī-, jej-, jejv-;* oszt. *jiv-*.

Fed: vog. *pänt- (päntil* fedél); finn *peittä-*.

Tud: votj. *tod-;* észt *tund-;* finn *tunte-*.

Al (alatt stb.): finn, mord. *ala*.

Felé: vog. *pali;* oszt. *pela;* finn *puolle* stb. stb.

A szóegyezések nagy számából ki lehetne emelni még némely primitiv fogalomcsoportokat, melyeknek egyezése a nyelvrokonságot kétségtelenné teszi. Csak néhányat említünk közűlök.

Egyeznek a magyarban és a többi ugorságban a legősibb foglalkozások műszavai; nevezetesen

a) a halászat szavai:

Hal: vog. *kul;* oszt. *χul;* finn *kala;* mord. *kal;* lapp *kvele, guolle*.

Háló: vog. *kūlop, kuľp;* oszt. *χolip*.

Gyalom: vog. *jolem* stb.

b) a vadászat szavai:

Nyil: vog. *ńāl;* oszt. *ńol;* zürj. *ńöl;* votj. *ńel:* lapp *ńuol*.

Íj, ív: vog. *jajt, jaut;* oszt. *jugol, jōgot;* lapp *juoks;* finn *joutse*.

Tegez: vog. *täget, täut;* zürj. *doz*.

Lő-ni: vog. *li-;* zürj. *lij-;* finn *luo-;* cser. *lü-*.

Eb: vog. *amp;* oszt. *amb*.

Nyúl: mord. *numil, numolo;* lapp *ńommel*.

Nyuszt: vog. *ńoχs;* oszt. *ńogos;* észt *nugise-*, baummarder.

Lúd: vog. oszt. *lunt;* cser. *ludo* kácsa; lapp *lodde* és finn *lintu* madár.

c) kezdetleges ipari foglalkozások:

Fon: zürj. *pan-;* votj., cser. *pun-;* finn *puno-;* mord. *pona-*.

Szö: vog. *säu-*, *säy-;* oszt. *sēv-* fonni.

Köszörül: zürj. *keslī-;* finn *koske-*.

Fontos a kezdetleges időszámítás szavainak egyezése:

Hét: vog. *sāt;* oszt. *tābet, lābet.*

Hét-fő: vog. *sāt-poñ.*

Kedd: vog. *kitit.*

Év: lapp *ihe, iva-;* cser. *i.*

A vogul *sāt* eredetileg a hetes szám neve, ép úgy mint a magyar *hét;* [1]) két hét, három hét, négy hét vogul nyelven *kit sāt, kōrom sāt, nile sāt.* A hétfő neve a vogulban is szórul-szóra a hét fejét jelenti, mert *poñ* (finn *pää* stb.) = *fej.* A keddnek vogul neve másodikat, kettediket jelent, s hogy a magyar szó is ezt jelenti, világosan bizonyítja a göcseji nyelvjárás, mely a helyett hogy *kedden,* maiglan azt mondja: *ketöd-kor.* A hétnek többi napjait harmadiknak, negyediknek stb. nevezi a vogul, ép úgy mint pl. az észt nyelv is, míg a magyar ezeket idegen nevekkel cserélte föl. Az időszámításban különben is nevezetes egyezések mutatkoznak a magyar és más ugor nyelvek közt, de ezek tárgyalásába itt nem bocsátkozhatunk bele (a tudnivágyó olvasót Hunfalvy P. Ethnographiája 252. s

[1]) Az *s* (sz) hang nyelvünkben *h*-ra változott, mint sok más szóban, pl. vog. *sipel:* magy. *hüvely,* finn *sana:* magy. *hang.*

köv. lapjaira, továbbá a szerzőnek »A nyelvújítás története« cz. értekezése 6. lapjára utaljuk).

A szóegyezéseknél még fontosabbak az alaktani egyezések, melyek a magyart határozottan ugor nyelvnek bizonyítják. A szóképzés és ragozás nemcsak a fölfogásra s a kifejtett kategoriákra nézve, hanem a legfontosabb képzők és ragok anyagára, hangtestére nézve is szoros egyezést mutatnak.

a) Az igeképzés körében megegyeznek a legegyszerűbb s legfontosabb gyakorító képzők: 1. Az *-l,* mely a *sujtol, hatol, vonszol, öldököl*-féle igék végén szerepel. V. ö. votj. *min-nî* menni, *minil-nî* mendegélni; finn *elä-* élni, *elele-* éldegélni. — 2. A *-d* képző a mi *lököd, bököd, nyomkod, mend(egél), nyeld(ekel)*-féle igéinkben eredetileg *-nd* volt. V. ö. mord. *nile-* nyelni, *nilende-* nyeldekelni; vog. *χol-* halni, *χolent-* haldokolni; cser. *lebed-* fedni, fedezni (a mi nyelvemlékeinkben is megvan még a *lep* igének *leped, lepedez* származéka, melynek igeneve a *lepedő* = lepel, belepő, takaró). — 3. A magyar *-sz, -z, -s* képző, melyet *vonsz(ol), vonz, kötöz, visz, vis(el), futos*-féle igéinkben látunk, eredetileg *sk*-nak hangzott. V. ö. finn *vie-* vinni, *vieskele-* viselni: *ui-* úszni: *uiskele-* uszkálni; lapp *guodde-* hordani: *guoddaše-* hordozgatni.

A mozzanatos igékben *-am, -ap, -all* és ezeknek kapcsolatai szerepelnek egyezőleg: 1. *Folyam-ik, futam-ik* stb. (nyelvemlékeinkben), ma *folyamodik, futamlik.* V. ö. votj. *tod-nî* tudni, ismerni, *todmal-nî* megismerni; vog. *pes-* fesleni, *peseml-* fölfeslődni, föloldódni. — 2. *Állap-ik (állapat, állapot),* ma *állapod-ik, ülepedik* stb. V. ö. vog. *äl-* ölni, *älep-* hirtelen megölni; *kual-* kelni, *kualep-* egyszerre fölkelni. — 3. *Fuvall, lövell, szökell, rikol-t* stb. V. ö. cser.

nul- nyalni, *nulal-* egyet nyalni; *sur-* szúrni, *sural-* egyet szúrni.

A műveltető igéknek az egész ugorságban *-t* a képzőjök. V. ö. vog. *kual-*, oszt. *kil-* kelni, vog. *kualt-*, oszt. *kilt-* kelteni; zürj. *voš-nî* veszni, *voštînî* veszteni; votj. *kul-nî* meghalni, *kultînî* meghalatni, megölni; finn *ime-* emni, szopni (csecs-*emő), im-että* emtetni.

A névszókból való igeképzésnek egyik legközönségesebb eszköze *-ít: igazít, javít,* s ez a finnben találja párját: *nime-* név, *nimittä-* nevezni, nevesíteni. (Az *-ít* tulajdonkép összetett képző, melynek *i* eleme mint névszókhoz járuló igeképző ugorság szerte megvan, a *t* pedig — mint még látni fogjuk — nem egyéb, mint a föntebbi műveltető képző.) — Más efféle képzőnk az *-l,* mely a vogulban is előfordúl így, pl. *tolmaχ* tolvaj, *tolmaχl-* tolvajlani; de a többi nyelvek tanúsága szerint, mint látni fogjuk, e képző régebben *d*-hangú volt.

b) A névszóképzés köréből lássuk először az igékből képzett névszókat. Az *ó* igenévképző a finnben is ilyenné fejlődött egyes főnevekben, pl. *mata-* mászni, *mato* féreg vagyis mászó; *niele-* nyelni, *nielu* torok vagyis nyelő (v. ö. m. *fúru, pattantyu);* de eredetileg *v*-hangú szótag volt ez igenevek képzője, mint a Halotti Beszéd *volov, iarov* alakjai is mutatják (ma *való, járó),* s a finnben ma is ez a rendes alak: *mata-va* mászó, *niele-vä* nyelő. — A *lepel, fedél*-féle főnevek *l*-je megint, mint az iménti igeképző *-l,* csak a vogulban van meg ilyen alakban (pl. *lēp-* lepni, takarni, *lēpil* lepel; *pänt-* fedni, *päntil* fedél), de a többi nyelvek szerint eredetileg szintén *d* volt. — Az *álom, félelem* főnevek *m* képzője az egész ugorságban így szerepel. V. ö. vog. *ul-*, mord. *udo-* alunni, vog. *ulom, ulm,* oszt.

olîm, mord. *udoma* álom. — Az infinitivus képzője a zürjénben és votjákban egészen úgy hangzik, mint minálunk: *tod-nî* tudni, *kor-nî* kérni, *voš-nî* veszni, *vošti-ni* veszteni, *sunal-nî* szunyókálni.

A melléknévképzők közűl mindenekelőtt a középfoké bizonyúl ős-ugornak; v. ö. lapp *kejves* könnyű vagyis kevés, *kejveseb* könnyebb vagyis kevesebb; finn *kalvea* halvány, *kalveampi* halványabb (a finn nyelvjárások szerint az ugor fokképző eredetileg *-mba* volt). — A melléknévképző *s*-nek a rokon nyelvekben *-s*, *-se*, *-ise*, *-š*, *-ž* felel meg: zür.-votj. *vir* vér, zürj. *virös*, votj. *vires* véres; finn-észt *kala* hal, finn *kalaise-*, észt *kala-se* halas; finn *kivi* kő, *kivise-* köves; finn *vesi* víz, *vetise-* v. *vesise-* vizes; cser. *i* év, *mel'ar iaš* hány éves, mennyi éves; lapp *ivaž* éves. — Az előbbivel egyértékü *-ú ü* képző *(piros-vérü, nagy-fülü)* nyelvemlékeink szerint azelőtt *-ó ö*, illetőleg *-ov öv* volt (pl. *kis-hitő* s többese *kishitövek)*, s ilyenféle alakokban találjuk meg az egész rokonságban. Példák: votj. *pel'* fül, *pel'o* (fülü, a kinek füle van) halló; mord. *pilev* nagy-fülü, füles, *kävev* kövü, köves; finn *vereva* vérü, véres. — Fontos a sorszámképző *-d*, mely eredetileg *-nd* volt (ép úgy mint a gyakorító *-d)*: *negyed*, vog. *nelit*, votj. *nil'äti*, lapp *neljad*, finn *neljänte-*; *hatod*, vog. *katit*, *χotit*, lapp *kotad* stb.

Egyebeket mellőzve még a többes szám képzőjét említjük, mely a magyarban és a lapp nyelvben *k*, de egyes lapp nyelvjárásokban és más rokon nyelvekben *t* (a kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint *töpörödik* és *köpörödik*, vagy a magyar *torok*, vog. *turr*, oszt. *tur*, s a finn *kurkku)*. Például *szemek*, lapp *čalmek*, *čalmet*, finn *silmät*, vog. és oszt. *semet*; *kövek*, vog. *kavet*, finn *kivet*.

A szóképzés és ragozás közt állnak a főnevek bir-

t o k o s s z e m é l y r a g j a i, melyek szintén annyira egyezők az egész ugorságban, hogy valamikor okvetetlen azonosak voltak. Például:

szemem,	vog. *semem,*	lapp *čalmem,*	finn *silmäni*
szemed	*semen*	*čalmed*	*silmäsi*
szeme	*semä*	*čalmeš*	*silmänsä.*

Az eltéréseket megmagyarázza a hangfejlődés és nyelvtörténet pontosabb ismerete. A 2. személy alakjának pl. a magyar és lapp hangfejlődés szerint eredetileg így kellett hangzania: **szelmende,* s nyilván ennek rövidítése a vogul *semen* is, míg a finn hangfejlődés szerint **silmände* ezzé vált **silmänti, silmänsi,* s végre *silmäsi.* (Így pl. a harmad finnül **kolmande* helyett *kolmas* lett, vagy a kéz neve **käde* helyett **käti* s ma *käsi.)* — A többes szám első személye ma magyarul *-nk*-val van s ehhez egészen hasonlót csak a mordvinban találunk: *kevinkä, kevinek* kövünk. Már a lappban *-mek,* a finnben *-mme* végzetet találunk; de eszünkbe kell juttatnunk a Halotti Beszéd *isemük, uromk* alakjait, melyekből a mai *ősünk, urunk* lett, s akkor mindjárt egyezőbbnek találjuk a lapp és finn alakot: lapp *aččamek* ősünk, atyánk, *aččadek* ősötök, atyátok; finn *isä-mme* ősünk, atyánk.

c) Az i g e r a g o z á s b a n a személyragok még eltérőbbekké fejlődtek, de mégis annyi az egyezés, hogy eredeti azonos-voltukat itt sem vonhatni kétségbe. A keletkezett nagy különbségeket az magyarázza, hogy az igék ragozásának kettős, sőt hármas rendszere fejlődött (egyfelől a tárgytalan és tárgyas, másfelől a magyar ikes s a finn reflexiv ragozás), ezeknek párhuzamos alakjai aztán tág tért nyitottak az analogia legkülönfélébb hatásainak. A többes szám *nk*-ja pl. itt is csak a mordvinban hasonlít

mind a két mássalhangzóra nézve, mert ott *-nok nek* felel meg a magyar *-unk ünk*-nek: *pelinek* félünk. De a Halotti Beszédből tudjuk, hogy ez az *-nk* is *-muk mük* volt azelőtt, mert ott a mai *imádjunk, vagyunk* még így hangzik: *vimádjomuk, vogymuk* (e h. **vogyomuk),* s ezekhez már teljesen hasonlít a lapp *mannai-mek* s a finn *meni-mme* mené-nk. A 2. személy lappul *manai-dek,* finnül *meni-tte* mené-tek. — Az egyes szám 1. személyének a rokon nyelvek szerint *-m* az eredeti ragja, mely a mi ikes igéinkben s tárgyas ragozásunkban maradt fönn: *eszem, töröđöm, kérem, látom.* V. ö. lapp *mannam,* cser. *miem,* finn *menen* ‚megyek'. (A finn itt is, mint más esetekben, *n*-re változtatja a szóvégi *m*-et; v. ö. különben már fönn a *silmäni* ‚szemem' alakot.) — A tárgyas ragozás legteljesebben a mordvin nyelvben fejlődött ki, de megvan a magyarban, vogulban és osztjákban is.

Az idő- és mód-alakokban is szembeszökő az azonosság. A mult-idei *menék, valék* alakok *é*-jének hasonló *i* időjel felel meg a finn nyelvben, mely a két igét így mondja a multban: *men-i-n, ol-i-n.* Ugyanezt a képzőt látjuk a már idézett lapp alakokban: *manna-i-mek* men-é-nk, *manna-i-dek* men-é-tek. — A föltétes *él-né-k, hal-né-k* alakok *-né* képzőjét hasonló alakban megőrizte a vogul és a finn: vog. *kol-ne-m* hal-né-k; finn *elä-ne-n* él-né-k, *elä-ne-tte* él-né-tek. — A fölszólító mód *-j* képzőjének megfelel az *-i* képző pl. az osztják *men-i-teχ* alakban, mely a. m. a magyar *men-je-tek.* A finn nyelv az eredetibb *k* hangot őrizte meg e módképzőben: *men-kää-tte* menjetek.

d) A névragozás viszonyító elemei közűl a legegyszerűbbeket szintén megtaláljuk az összes ugor nyel-

vekben. A genitivus ragját elvesztette a magyar, s hogy az olyan kifejezésekben, minők *te-n fejedre, ö-n kénye szerint*, az első szó valóságos ragos genitivus, azt csak a rokon nyelvek derítik ki, melyekben szerte megvan és szerepel a birtokos *-n* rag: a lappban, finnben, mordvinban, cseremiszben. Csak azokban veszett el, melyek egyéb tekintetben is legtovább osztoztak nyelvünk sorsában: a vogul-osztjákban és zürjén-votjákban. — Van egy másik általánosan elterjedt *-n* rag, t. i. a helyrag, melynek eredetileg *-na*-féle formája volt, s melyet a *kézen, kézben*-féle helyhatározókban, de idő- és módhatározókban is sürüen alkalmazunk. Van sok ilyen *n*-ragos hely- és időhatározó adverbium, mely ízről-ízre megegyezik a különböző ugor nyelvekben. Pl. *honn* a finn nyelvben *koto-na* (vagyis házban, zu hause), de a lív nyelvjárásban ép úgy összevonva, mint a magyarban: *konn. Tövön (fültövön* stb.) finnül *tyke-nä*, a vót nyelvjárásban *tüvenä*. *Künn* vogulul *kvan. Télen* zürjénül *tölîn*, finnül *talve-na* stb. Ezek tehát mindenestül ősrégi ragos alakok. — A *-t, -tt* helyrag párját csak a vogulban találjuk meg: *ma-t* földön, *pal-t* fél-t, oldalt. — Szintén csak a vogulban maradt meg tisztán a székely és palócz *-ni* helyrag *(papni megyek, biróni megyek): kval-ne* házba, *Vifleem-ne* Betlehembe, *Egipet-ne* Egiptomba. — A mi tárgyragunk több nyelvben fönmaradt, de legtisztábban a mordvinban, s ott azt látjuk, hogy a *-t* rag eredetileg a határozott tárgyat különböztette meg a határozatlantól, pl. mordvinul *ava-t* ‚az asszonyt‘, ellenben *ava-ń* csak ‚asszonyt‘ jelent. A határozatlan tárgynak ez az *-ń* ragja eredetileg *-m* volt, de a magyarban egészen elveszett s ennek a helyét is ama határozott *-t* foglalta el.

Testesebb névragjaink, melyek még határozó-szók minőségében is szerepelnek — pl. *-ben: benn, -be: belé-m, -nek: neki, -hoz: hozzá* — csak a XII. század körül váltak ragokká, azelőtt névutók voltak. Mint ilyen névutók vagy külön adverbiumok maradtak fönn részben a rokon nyelvekben is. Pl. *-be, belé* = votj. *pöli* ‚-be' (zürj. *pölsin* között, finn *väli* köz). *Nek, neki* = lapp *ńeik, ńeika (ńeika mannet* neki menni). *Hoz, hozzá* = oszt. *χoźa*, pl. *lu χoźa* ő hozzá; az osztjákban családja is van e viszonyszónak: *χoziñ-na* a. m. -nál, mellett, *χoziñ eľta* a. m. től, mellől.

Az egyező s z ó k i n c s e n s az egyező n y e l v t a n i a l a k o k o n kivül a rokon nyelvek összehasonlítása mindig a h a n g - m e g f e l e l é s e k s z a b á l y o s s á g á t mutatja. S az egyező szavakban akármilyen csodálatosnak látszik első tekintetre a hangoknak ez a megfelelése, a nyelvtörténet világánál egészen természetesnek bizonyúl. Az olasz *st, sp, sc* kezdetü szóknak a francziában *ét, ép, éc* kezdetüek felelnek meg, a nélkül, hogy az *s* valami boszorkányság által *é*-re vagy az *é s*-re változott volna. *Stato*-ból *état, spica*-ból *épi, scola*-ból *école* úgy lett, hogy először a kezdő hangcsoport könnyebb kiejtése végett egy-egy *e*-t csaptak a szó elé, s a régi franczia könyvekben csakugyan így olvassuk e szókat: *estat, espi, escole* (v. ö. a mi nyelvünkben: *i-skola, i-stráng).* A spanyolban e kiejtésmód meg is maradt, de a francziában utóbb elenyészett az ilyen szavak *s*-e. — Még furcsább megfelelés teszem az, hogy az olasz szókezdő *kj* = spanyol *ly;* de megfejti e furcsaságot az, hogy az ilyen szók eredetileg mind a két nyelvben *kl*-en kezdődtek. Pl. olasz *kjamáre* (írva *chiamare)* = spanyol *lyamár* (írva *llamar)* = latin *clamare.*

Ilyen hangmegfeleléseket már az ugor nyelvekre

nézve is megállapított a tudomány, s közűlök a legfontosabbakat ime fölsoroljuk.

1. A szókezdő magyar *ny* hangnak ugyanazon szókban szabályosan *ń* felel meg a vogul-osztják, zürjén-votják és lapp nyelvekben is, míg a finn, mordvin és cseremisz *n*-et mutat helyette. A különbség abból magyarázódik, hogy, mint sok más jel bizonyítja, az ilyen szók az ugor alapnyelvben torokhangú *ñ*-el kezdődtek, melyből az ugor nyelveknek egy részében *ń* vagyis *ny* lett, más részében pedig *n*.

2. Mássalhangzó előtt az orrhang *(n, m)* a magyar nyelvben elenyészett (szintúgy a lapp, zürjén-votják és vogul nyelvekben, de ezekben nem oly általánosan), úgy hogy pl. az *mb, nd, ng, ns* hangcsoportokból egyszerű *b, d, g, sz* lett. Példák: *hab* e helyett **kombo; ad* e. h. **ando-; jég* e. h. **jenge; fosz-l-ik* e. h. **ponso-* (v. ö. a föntebbi szóegyezéseket 66. 67. l.).

3. Az egyszerű *d* magánhangzók közt némely szókban *l*-re változik, pl. *velő* e helyett **vedeme,* más szókban meg *z*-re, pl. *víz* e h. **vide, kéz* e h. **kede.* Az utóbbi hangváltozás a magyar nyelvnek jellemző sajátsága, míg az előbbit megtaláljuk a vogul-osztják és zürjén-votják nyelvekben. A *ház* neve eredetileg **kodo* (cser. és mord. *kudo,* finn *koto* stb.; a magyar *honn* e h. **hodna* = északi oszt. *χōd-na* a sátorban); ebből a magyarban **hazo, ház* lett, de a vogulban *kvol.* — A *d:l* hangváltozás különösen fontos a magyar szóképzésben és ragozásban, mert *d*-ből lett *l*-et találunk a névszókból képzett igékben *(vasal),* az igékből képzett névszókban *(lepel)* s az igék 2. személyében *(iszol; kérlek).*

4. A mely szavakban a közös ugor korban az *lm*

mássalhangzók voltak együtt, a magyar nyelv az *l*-et elenyésztette; pl. *szem* e h. **selme, csomó* e h. **solmo-, emel* e h. **elmel-*. — Viszont az egyszerű *m* sok esetben *v*-re változott; pl. *név* e h. **néme, nyelv* e h. **nyeleme; szív* e h. **szileve* s még régebben **szileme,* eredetileg **sideme* (*d:l* a 3. pont szerint). — Mind a két hangváltozás a magyar nyelv különös jellemvonása.

5. Szintén csak a mi nyelvünkben felel meg *f* hang az összes többi ugorság szókezdő *p*-jének. Példák: *fog* dens e helyett **pi̊ng,* **pi̊ñ* (vog. *penk); féreg* e h. **pérenge* (vog. *pērik); fél* dimidium e h. **pēle* (cser. *pēle,* mord. és lapp *pele); fél-ni* szintén e h. **pēle-ni* (mord. *pele-,* vog. *pil-)* stb. stb. — A mi *p* megmaradt szó elején, az jobbára hangutánzó volta miatt maradt meg, pl. *fakad* mellett *pukkad,* továbbá *puffad, pattan, pisszeg.* Azonfölül volna olyan *p,* mely eredeti *b*-ből keményedett meg nemcsak a magyarban, hanem még következetesebben a többi ugorságban kivéve a zürjént és votjákot; pl. *part* = votj. *bord* fal; *peder, beder,* v. ö. zürj. *bi̊dmal-* ‚umwinden'; *pörög,* zürjén *bergal-*. Ezekhez járult még egy-két más hangváltozás, minő pl. *pedig* a régibb *kedig* helyett. De a legtöbb *p*-vel kezdődő szó idegen eredetü: *patak, pálcza, pincze, penész, pálya* stb.

6. A m é l y hangú szók elején az eredeti *k* hang χ hanggá lett a magyarban és a kondai vogul és északi osztják nyelvjárásokban; a magyar χ aztán tovább fejlődött *h*-vá. Példák: *hág,* déli vog. *kang-,* ész. oszt. *χoñ; hall:* ész. vog. *χol-,* ész. oszt. *χul-,* zürj. *ki̊l-,* lapp *kulle-,* cser. *kol-* stb. (L. szóegyezéseink között 66. l. *hattyu, holló, hab, hal-ni* stb.)

7. Egyéb ugor-eredetü szavainkban a szókezdő *h*

mindig *s* hangból keletkezett. Pl. *húr* = cser. *šolo, hüvely* = vog. *sipel, sipel'; hét* = vog. *sāt; habar* = mord. *čovora-* stb. — Az ugor alapnyelvben *h* nem volt s a mi szókezdő *h* az iménti kétfélén kivül nyelvünkben előfordúl, mind idegen eredetü.

8. A magyar nyelv, mint a legtöbb ugor nyelv, elenyésztette a szóvégi rövid magánhangzókat, melyek csak egyes finn, mordvin és lapp nyelvjárásokban vannak következetesen megőrizve. Példák: *hal,* oszt. *χul,* vog. *kul,* mord. *kal,* finn *kala,* lapp *kvele;* — *ház:* oszt. *χāt,* vog. *kvol,* lapp *kote,* finn *koto,* cser. *kudo,* mord. *kudo* (más nyelvjárásokban *kud;* a magyar s vogul alakra nézve l. a 3. pontot); — *név:* oszt. *nem,* vog. *näm,* zürj. *nim,* lapp *namma* (más nyelvekben *nomm),* finn *nimi* stb. — A magyar nyelv ezt a hangváltoztatást történeti korszakában hajtotta végre, mert — mint fogjuk látni — Anonymusnál s az árpádkori oklevelekben még rendszerint megvan a szóvégi magánhangzó.

9. Sajátságosan bánt a magyar nyelv a szókezdő *j*-vel. Némely szókban változatlan megőrizte, pl. *jő, jut, jár, jó, jég.* Más szókban *gy*-re változtatta: *gyalog* (mord. *jalga), gyökér* (vog. *jekur).* V. ö. nyelvjárásainkban a *jön, jer, jut* mellékalakjait: *gyün, gyere, gyut* stb. (de van *d*-ből és *ny*-ből keletkezett *gy* is). — Ismét más szókban a *j* a rá következő magánhangzóval *i*-vé van összevonva: *íj, ideg, íz.* (Az *inkább* szó még nyelvemlékeinkben is *jonkább,* az *irgalmaz jorgot* stb.)

Az imént kifejtett hangtani különbségeken kívül vannak fontos alaktani sajátságok is, melyeket a magyar nyelv csak azóta fejtett ki, hogy testvéreitől elvált. Így pl. van sok külön szóképzőnk, mely két-három

régibb egyszerű képzőből van kombinálva: *-gat, -gál, -dogál, -kál, -doz* és sok más összetett gyakorító képző; *-alom, -dalom, -dal, -tal, -ék, -ték, -dék, -ékony, -ánk, -mány, -vány* és több más névszóképző. Vannak továbbá új képzőink, melyek a régiekből úgy lettek, hogy új jelentést vettek föl; pl. a gyakorító *-al* és *-lal*-ból új műveltető képző fejlődött *(aszal, fagylal)*,[1]) a kicsinyítő *-d*-ből személy- és helynévképző *(Fiad, Maglód, Kölesd, Agárd, Mogyoród, Kövesd*, l. Nyr. II. 104). Végre olyan képzőink is vannak, melyek nyelvünk külön életében szóösszetételből fejlődtek: ilyen a *-hat het* s a *-ság ség*.

Az igeragozás körében nyelvünk egy új alakot fejlesztett a befejezett cselekvés jelölésére *-tt*-vel s egyet a beálló cselekvésre *-and* képzővel, mely azonban ma csak az irodalmi nyelvben él. A harmadikra, a folyó cselekvésre, egy csapat igénknek szintén van külön új alakja *sz* képzővel: *le-sz, te-sz, alu-sz-ik* stb., és nem lehetetlen, hogy valaha az igéknek legnagyobb része így volt ragozva. — Azonfölül számos összetett időalak keletkezett a magyarban *(ír vala, írt vala, írt volna* stb.), noha meglehet, hogy ezeknek a képzése már a közös korban vette kezdetét, mert hasonló összetételeket találunk néhány rokon nyelvben. — Végre kifejtett nyelvünk egy egész sajátságos új ragozást, legalább a jelen s mult idő egyes számában, az úgynevezett ikes ragozást *(veretem, veretel, veretik; vereték, veretnék, veressék)*, mely kezdetben valószinüleg csak a szenvedő s visszaható igék ragozása volt.

A névragozás számos új, speciális jelentésü név-

[1]) A vogulban is találtak egy műveltető *-l* képző nyomait, Ny. Közl. XIX. 297.

raggal gazdagodott, ép úgy mint pl. a finn nyelvben. Ezek közűl egyesek a régibb ragok összetételével keletkezhettek, pl. *-nott* az *-n* és *-tt* ragokból *(-no-tt)*, *-nól* az *-n* és *-ól* ragokból. De a legnagyobb részök névutó volt azelőtt (mint már a 75. lapon említettük), s ragokká úgy váltak, hogy elvesztve az önálló hangsúlyt, elrövidűltek és magánhangzójokra nézve jobbára illeszkedtek a főnévhez.

A mondattan is sok tekintetben különbözik a rokon nyelvekétől. Ezek a változások részben karöltve jártak az új igealakok s névragok kifejlődésével; de részben egyes szónemeknek új jelentésével együtt keletkeztek. Az utóbbi szempont alá esik pl. az, hogy egyes határozó szók változatos-jelentésü igekötőkké fejlődtek, melyeknek párját csak a vogulban és a finn nyelvnek lív dialektusában leljük meg, de ezekben sokkal szűkebb körre szorítkozva. Ide tartozik továbbá az a jelenség, hogy a mutató névmás *(az*, de egyes nyelvemlékekben s nyelvjárásokban *ez* is) névelővé gyöngült, holott azelőtt — mint a mordvinban maiglan — a névszóknak határozott alakja hátul volt megkülönböztetve a határozatlantól. — Vannak olyan mondattani változások is, melyeket nyelvtani alakok elveszése von maga után. Mikor pl. a román nyelvek elvesztették a latin genitivust, dativust, pótlására alkalmazták a praepositiós szerkezetet, a *de* és *a(d)* szócskákat. Hasonló eset volt a magyar nyelvben is a genitivusi *-n* ragnak elveszése. Egy ideig csak a ragtalan genitivust használták: *ház'födél*, mint maiglan cselekszik a vogul-osztják és zürjén-votják *(kvol päntil* stb.), de később a másik szót, a birtok nevét tették személyragos alakba s azt mondták: *a ház födele*, valamint már azelőtt is mindig mondták: *az ő födele, az én födelem* stb. Sőt utójára magának a birtokosnak is találtak meg-

felelő új ragos alakot, a mennyiben a dativus használatát terjesztették ki ez irányban: *a háznak födele.* — Végre, mint fogjuk látni, idegen hatás alatt is történtek változások a magyar mondatszerkezetnek egyes részleteiben.

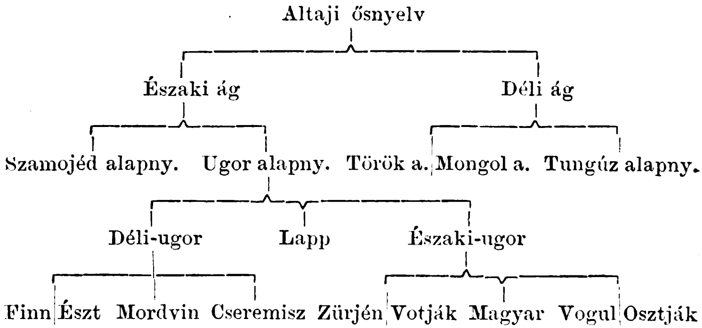
A mondattani különbségek mellett vannak föltünő mondattani egyezések is, melyeknek az összes ugor nyelvekben való előfordulása csakis úgy magyarázható, ha e nyelveket egyeredetüeknek tartjuk. Így pl. *halni, maradni, hagyni, férni* az összes ugor nyelvekben a hová s nem a hol kérdésre felelnek; mind azt mondják: *a víz-be halni (veszni, fúlni), a vízbe ölni* (nem a víz-ben), *valamely betegségbe belehalni, oda maradni, oda hagyni, bele férni, reá férni.* — Sajátságos szerkezet ez: *valakitől küldeni vagy izenni valamit* a helyett, hogy valaki által. De ugyanígy mondják a rokon nyelvek is, pl. az osztják, hogy »isten az új szövetséget Krisztus-tól küldötte« *(Xristos eľta),* vagy az észt nyelv, hogy »küldtem már hírt két ember-től« *(kahe-lta).*[1])

* * *

Az ugor nyelveken túl, illetőleg velök együtt, rokonságban van a magyar az altaji nyelvcsaládnak többi ágaival. Itt azonban az összehasonlítással óvatosnak kell lenni, őrizkednünk kell attól a módszeres hibától, hogy ne hasonlítsuk a magyart, tehát az egyik nyelvágnak egy tagját, a többi nyelvágnak valamelyik tagjához vagy akár valamelyik egész nyelvághoz. A tudomány teljes biztossággal megállapította, hogy a magyar az ugor alapnyelvnek egyik tovább-

[1]) L. e szerkezetekről a szerző Magyar Határozók cz. munkáját, I. 29, 36, 259.

fejlődése. Az az ugor alapnyelv volt testvére a szamojéd, török, mongol és tungúz alapnyelveknek. Ez az öt alapnyelv pedig a közös altaji ősnyelvnek volt megannyi folytatása, származéka. Az altaji nyelvek családfája tehát a tudománynak mai állása szerint így alakul: [1])

Ha már most azt akarjuk megtudni, nyelveink szókincséből és nyelvtani alakjaiból mi volt meg már az altaji ősnyelvben, akkor nem az egyes ma élő nyelveket kell egy-

[1]) Hogy az ugor nyelvág a szamojéddal, másfelől pedig a tungúz a mongollal és törökkel s az utóbbi kettő megint egymással szorosabban összetartozik, az tüzetesen vizsgálva s tudományosan eldöntve még nincs, de e fölvételt nyomós okok támogatják, melyek fölmerültek mind a szókincs, mind a nyelvtani alakok összehasonlításában. — A lapp nyelvre nézve Budenz azt a véleményt állította föl, hogy eleinte az északi-ugor nyelvekkel fejlődött s a déliekkel való szorosabb egyezései csak utólagos kölcsönhatás eredményei. Nézetének legfőbb erőssége az a tény, hogy sok déli-ugor *n*-elejű szóval szemben a lapp s az északi ág szintén *n*-et mutat (pl. finn *neljä*, lapp *nelje*, magyar *négy)*, ellenben sok más szóban a lapp nyelvben az északi ággal megegyezőleg *ń* van (pl. finn *nuole-*, lapp *ńolo-*, magyar *nyal-ni)*. Ha az utóbbi szók eredetileg szintén *n*-nel kezdődtek volna,

mással összehasonlítanunk, hanem az öt altaji nyelvcsaládot a maga egészében. A mit tehát az ugor nyelvek egybevetése az ugor alapnyelv tulajdonának bizonyít, össze kell mérnünk avval, a mit a szamojéd nyelvek összehasonlítása a szamojéd alapnyelv régi birtokának tüntet föl, és így tovább. Minthogy azonban az öt nyelvcsalád közül még a legjobban átkutatott török nyelvkincs sem részesült az ugor nyelvekével egyenrangú összehasonlító tárgyalásban: e nyelvcsaládoknak egymással való egybevetése s az ebből való következtetés jelenleg még nagy nehézségekbe ütközik. Annyi mégis kétségtelen, hogy az ugor nyelvcsaládot a többi altaji nyelvekkel olyan jelentős szótári s nyelvtani egyezések kötik össze, melyek a közös eredet fölvételével magyarázhatók meg.

Viszont bizonyos tagadó eredményekben is megállapodott a tudomány, a mennyiben kijelölhetünk bizonyos sajátságokat, melyekre nézve az ugorság — s vele együtt a magyar nyelv — különbözik a többi altaji nyelvektől, nevezetesen a törökségtől, melylyel nyelvünket többé vagy kevésbbé szoros rokonságba hozták. Ilyen különbségek a következők:

1. Számos fontos szónak az ugor nyelvekben megtaláljuk kétségtelen rokonait, melyekhez a török nyelvek

akkor a lapp és magyar egyező *ń (ny)* csakis közös fejlődés eredménye lehetne. De Budenz maga jött rá arra is, hogy ez az *ń* eredetileg torokhangú *ñ* volt, tehát már kezdettől fogva különbözött az *n* szókezdőtől. Hogy pedig az *ñ* mind a lappban, mind az északi ágban *ń* lett, az könnyen lehet véletlen egyezés, valamint pl. a szamojéd nyelvek nagyobb része is ép úgy *ń*-et fejlesztett az *ñ*-ből, mely csak egy-két nyelvjárásban maradt meg (v. ö. Munkácsi érdekes fejtegetését Nyr. XII. 487). — Így tehát leghelyesebben cselekszünk itt, ha a lapp nyelv hovátartozását egyelőre nyilt kérdésnek hagyjuk.

semmi megfelelő szóalakot nem nyujtanak. Ilyenek — a számneveket nem is említve — a többi közt ezek: *szem, száj, áll, torok, tüdő, mell, könyök, öl, far, szarv, agyar;* — *lélek, név;* — *fiu, vő, meny, napa;* — *hal, lúd, holló, nyúl, nyuszt, eb, egér, légy; fészek;* — *víz, jég; hegy, vas, ón;* — *fa, levél, hamu;* — *hüvely, nyíl, nyél;* — *nap, éj, est, hét, hó, év;* — *mögött, messze;* — *sötét, világos, meleg, kemény, karcsu, könnyü, savanyú, új;* — *él, fél, lő, fog, von, rág, halad, mos, kacsint, feslik, reped.* [1])

2. Fontos hangtani különbség, hogy a török nyelvek tanúsága szerint a török alapnyelvben nem volt *l, r, v* kezdetű szó s úgy látszik *n* kezdetű sem. [2])

3. A szóképzés kategoriái közűl az egész ugorságban gazdagon ki van fejtve a gyakorító és mozzanatos igeképzés, úgy hogy már az ugor alapnyelvre nézve öt egyszerű gyakorító s négy egyszerű mozzanatos igeképző van kimutatva. Ellenben a török nyelvek terén mind ezekkel szemben csak egy gyakorító képző van általánosan elterjedve *(-kala* v. *-gala).*

4. Lényeges különbség az összes altáji nyelvekkel szemben az ugor tárgyas ragozás, melynek sem a törökségben, sem a többi rokon nyelvcsaládban — az egy

---

[1]) Itt szándékosan csak azokból idéztünk, melyeket Vámbéry »A magyarok eredete« 559—582. lapjain (tehát 23 lapon végig) olyan szóegyezésekűl sorol föl, »melyek a speciális finn-ugor hangtani viszony következtében a török nyelvben nem, vagy igen ritkán találhatók.«

[2]) L. Vámbéry 225. U. o. és a 256. lapon a magyar szókezdő *f*-et és *h*-t is ilyen megkülönböztető hang gyanánt említi, de ezeket mellőznünk kell, mert az ugor alapnyelvben sem voltak meg s utólag fejlődtek, az előbbi *p*-ből, az utóbbi részint *k*-ból, részint *s*-ből. V. ö. fönt 77. l.

szamojédot kivéve — semmi nyoma, holott megtaláljuk sok más, messze-eső nem-rokon nyelvben (pl. a sémi nyelvekben, a baszk, eszkimó, algonkin stb. nyelvekben).

5. A magyarból elveszett ugyan, de a többi ugor nyelvek tanúsága szerint az alapnyelvben már megvolt (sőt a szamojéd nyelvekben is megvan) a külön tagadó ige, melyet az ugor nyelvek a főige mellé tesznek s a főige helyett személyragoznak. Pl. finnül *ole-n* vagyok, *ole-t* vagy: *e-n ole* nem vagyok, *e-t ole* nem vagy, *e-mme ole* nem vagyunk, *e-tte ole* nem vagytok (mintha magyarul a *nem* szót ragoznák: *nemek vagy*, *nemsz vagy*, *nemünk vagy*, *nemtek vagy*). — Ellenben a török nyelvek ismét egészen máskép fejezik ki, t. i. tagadó igeképzővel; pl. *sev-mek* szeretni: *sev-me-mek* nem-szeretni. Kivételt képez a törökségben a csuvas, az ugorságban a vogul-osztják, mert ezek ma határozó-szóval fejezik ki a tagadást, mint a magyar.

6. Szintén elveszett a magyarból a többes szám mellől a kettős szám. De megvan a vogul-osztjákban és lappban s nyomai a zürjénben, mordvinban, sőt megvan a szamojédban, tehát meg kellett lennie az ugor alapnyelvben is, míg a törökségben nyoma sincs.

7. Végre meg kell emlékeznünk a mondatszerkezet különbségéről. A török nyelveknek van itt egy jellemző sajátságuk. A hol t. i. mi rövid tagokból álló összetett mondatokat alkalmazunk, a törökök rendszerint az egészet egy egyszerű mondatba szerkesztik, úgy hogy a mellékes gondolatokat csupa igenévi alakkal (participiummal) fejezik ki. Az ugor népek pl. így beszélnek: »Azt mondja: A kereskedők azt gondolták, hogy az ég leszakad; hát eldobták minden pénzöket és elfutottak. A középső fiú magához vette a kincsöket és gazdagon jött

6*

haza.« Török ember ezt így beszélné el: *A kereskedők »az ég leszakad« mondván, minden vagyonukat eldobva futva mentek, azt mondja. A középső fiú kincsöket véve gazdagodva hazatérve ment, azt mondja.* — Az ugor nyelvekben is lehet ezt utánozni, mint látjuk, de a törökséget megkülönbözteti e szerkezetnek általános kedvelése, különösen olyan állandó körűlírásokban, minők az iménti példában *futva mentek, hazatérve ment.*

A fölsorolt különbségek mellett, mint már említettük, számos egyezést is mutat az öt altaji nyelvág mind szótári, mind nyelvtani tekintetben.

A mi a szóegyezéseket illeti, már eddig is találkoztunk egyes föltünő példákkal: hogy a szem ugor **selme* nevének a szamojéd nyelvekben *śaima, sima, sej*-féle alakok felelnek meg, melyek szintén régibb **selme*-ből fejlődhettek; hogy a szív ugor **sideme* nevének ugyanott *seijo, siej, sī* stb. felel meg (e szerint közös alapformája ilyesmi lehetett: **seide,* s az ugor *-me* végzet itt ugyanaz a képző volna, mint néhány más testrésznévben: **vedime* velő, **neleme* nyelv). Ilyen feltünő megfelelés még igen sok van a szamojéd nyelvekben; pl. *nād* ‚nyál‘ = ugor **nōlo, *nōlgo; tu* ‚tó‘ = ugor **tōl; tu* ‚toll‘ = ugor **tolgo; tuelap* ‚tolvaj‘ = ugor **tōlo-* lopni (osztják *tōtm-* lopni, vogul *tolmaχ* tolvaj stb.); *kuele* ‚hal‘ = ugor **kolo; hamba* ‚hab‘ = ugor **kombo* stb. stb. — Hasonlókat találunk továbbá a török nyelvekben. Pl. *jalin* ‚nyál‘ = ugor **nōlo, *nōlgo; jala-* ‚nyal‘ = ugor **nolo-; jom-, jum-* ‚nyom‘ = ugor **nolmo-; tut-, tuj-* ‚megérezni, megérteni‘ = ugor **tundo-* megérezni, tudni; *ol-, bol-* ‚lenni‘ = ugor *volo-* (magyar *volt, vala)*; *al-* ‚alja valaminek‘ = ugor **ala; em-, im-* ‚emni, szopni‘ = ugor **ime-; kel-, kil-* jönni‘ = ugor **kele-* (ma-

gyar *kelni)* stb. stb. — Hadd álljon itt még egy-két m o n g o l példa: *bol-* ‚lenni' = török *bol-*, ugor **volo-; ghaba* verem = török *koba* barlang, votják *gop*, finn *kuoppa* gödör; *kele* ‚nyelv' = ugor **kēle* (finn *kieli*, lapp *kiella*); *nidü-* ‚nézni' = ugor **nege-* (finn *näke-*, magyar *né-z*) stb.

Még fontosabb a számos a l a k i e g y e z é s, melyeket az összes altaji nyelvekben találunk, s melyek elválasztják őket más nyelvcsaládoktól. Ilyenek a következők:

1. A mi a h a n g a l a k o t illeti, az altaji nyelvek eredeti szavai e g y s z e r ű m á s s a l h a n g z ó n kezdődnek, soha sem két vagy három mássalhangzón, mint pl. annyi sok indogermán szó. A mely szók mai napság altaji nyelvben mássalhangzó-csoporton kezdődnek, azok vagy hangutánzók, mint a magyar *prüsszent*, vagy hangsúlytalan szókezdetnek elrövidülései, mint sok mordvin szóban: *fkä, ftal* (a másik mordvin nyelvjárásban még *ifkä, udalo)* stb., vagy végre idegen eredetűek, mint pl. a magyar *próba, krajczár, trombita* stb.

2. Még fontosabb hangtani sajátság, mert az egész alaktanra is kihat, a m a g á n h a n g z ó k i l l e s z k e d é s e az altaji nyelvekben, illetőleg az összes szóknak és szóalakoknak a két hangrend szerint való eloszlása. Ámbár némely nyelvekben egészen elveszett az illeszkedés s a magyarban is részben megzavarodott, mégis a különböző altaji nyelvágak, főleg az ugor és a török család összehasonlítása azt bizonyítja, hogy ez a nagy altaji nyelvcsaládnak eredeti sajátsága. Az egyszerű altaji szókban mindig vagy csupa magas magánhangzó volt (*e ë i ö ü* stb.), vagy csupa mély (*a o u ı̊* stb.). Például *emel, keres, akad, facsar*, s nem *emal* vagy *amel* stb. — Az egyszerű alapszóknak ez a kétfélesége vonta maga után azt, hogy a

fogalommódosító és a viszonyító elemeknek, mihelyt a főnévvel vagy igével egységes szóvá forrtak össze, annak a hangrendjéhez kellett illeszkedni, úgy hogy **kér-hat* helyett azt mondták: *kérhet, magas-ség* helyett *magasság, jár-nek* h. *járnak, kéz-nál* h. *kéznél.* Ez az alaktani illeszkedés legkövetkezetesebben a magyarban, finnben és a török nyelvekben van alkalmazva.

Ezt az annyira természetes eljárást — mely szerint a ragok illeszkednek a szótőhöz s nem a tő a ragokhoz — hibául rótták föl némely indogermanisták az altaji nyelveknek. Tökéletesebbnek mondják az indogermán nyelvek eljárását, mely szerint a rag változatlan, de a szótő változik, pl. szanszkrit *vēda* tudom, *vidmas* tudjuk, görögül is οἶδα, de a többesben ἴσμεν (*ἴδμεν); ném. *rot: rötlich, rund: ründlich* stb. Azt állítják, hogy az indogermán ember egységesnek érzi a szót s azért már az elejét összehangzásba hozza a végével. Ellenben az altaji ember kiejti az alapszót, nem törődve azzal, mi következik, és csak akkor érzi az összeszerkesztés szükségét, mikor már a viszonyító elemet akarja kiejteni, ezt tehát utólag egyengeti a tőszótaghoz. Véleményünk szerint a különbség nem valami titokszerű lelki erőkön alapszik, hanem rendes nyelvtörténeti úton keletkezett. Főoka a különböző hangsúlyozás volt. Az indogermán ősnyelv az úgynevezett fokozott (vagyis hosszú-hangzós, kettős-hangzós) tőt bizonyára akkor alkalmazta, mikor a tő, az igefogalom volt hangsúlyozva, a rövid-hangzós tőt pedig olyankor, mikor a rag volt kiemelve. Ez a kétféle hangsúlyozás eredetileg kétségkívűl minden személyben lehetséges volt, tehát az egyes első személy ragja is hangsúlyos lehetett, ha pl. ellentétbe volt állítva a másodikkal; az augmentum azért volt hang-

súlyos, hogy kiemelje a cselekvésnek multságát stb. Hasonló mozgékonyságot kell az altaji ősnyelvnek is tulajdonítanunk. Később aztán az indogermán nyelvben bizonyos szóalakok bizonyos hangsúlyozással állapodtak meg, egyikben mindig a tő, másikban mindig a rag vagy az augmentum volt hangsúlyos, és ez a körülmény vonta maga után azt, hogy a szótő más-más alakot öltött. Viszont az altaji nyelvek a tőszótag hangsúlyozásában állapodtak meg, s azért kellett a ragnak illeszkedni. [1])

Van aztán még egy nagyon világos oka e jelenségnek: t. i. a belső analogia, mely megőrzi a szócsaládnak, a paradigmának egységét s nem engedi, hogy a szótő magánhangzója különböző alakokat öltsön. Ez az irányzat megvan minden nyelvben, noha nem mindenütt egyenlő erővel. A németben pl. *wir stunden* miért vált újabban ezzé: *wir standen*, ha nem azért, hogy az egyes számmal *(ich stand)* egységesebb paradigmát képezzen? Vagy a német, angol erős igékben miért látjuk azt a törekvést, hogy gyöngékké váljanak (pl. a régibb *spalten*, *spielt*, *gespalten* helyett ma *spalten*, *spaltete*, *gespaltet)*, ha nem azért, hogy az ige ragozása egységessé váljon, hogy a fogalmat kifejező alapszó az egész ragozásban egy és ugyanaz maradjon? — Egyébiránt, ha a tőhang változásait csak-

[1]) Elhomályosúlt összetételekben és idegen szókban, melyekben a két szótag egyenrangú vagy épen a második a jelentésnek lényeges hordozója, a mi nyelvünkben is előfordúl az ellenkező-irányú illeszkedés; pl. *nap-estig* helyett *nepestig*, *beretvá*-ból *borotva*, **nyevolyá*-ból *nyavalya*, **cserdá*-ból *csorda* stb. Szintén az első hang alkalmazkodik a másodikhoz, ha lágy mássalhangzó keménynyel vagy orrhang másnemű explosivával találkozik. pl. *dobsz : dopsz, kapd : kabd, azonban : azomban.*

ugyan valami nagy érdemnek, valami szellemi felsőbbség jelének tartanók is, vígasztalódhatnánk azzal, hogy az indogermán nyelvek, melyek a névragozásban meghagyják a tőhangzót [1]), sokkal hátrább állnak a sémi nyelveknél, melyekben pl. a névszók többese is hangváltozással jár. És vígasztalódhatunk azzal is, hogy míg az indogermán nyelvekben a hangváltoztató flexio mindinkább tért veszt (úgy hogy az angolban, a román nyelvekben stb. az úgynevezett rendhagyó igéken kívül már minden erejét kiadta): addig az altaji nyelvekben mindinkább szaporodnak ezek a tökéletesnek tartott fejlemények. Igy pl. az ugor nyelvek a két hangrendet fölhasználják a szóképzés czéljaira, úgy hogy a tőhangok változtatásával a mélyhangú szónak magas, a magasnak mélyhangú párját teremtenek számtalan esetben, s e változtatást fogalommódosításra használják föl: *kever—kavar*, *gyúr—gyür* stb. stb. Azonfölűl nyelvünkben újabban szaporodnak az olyan alakok, melyekben a második tőhangzónak *i*-re változása jelképezi a kicsinyítést, pl. *madár: madárka: madirka; kapar: kapargál: kapirgál; farag: faragcsál: faracskál: faricskál.* De a ragozásban is számos tőhangváltozást találunk; v. ö. *nyár: nyarat*, *kéz: kezet*, sőt *tó: tavat*, *lélëk: lëlkët.* Az utóbbi már Dunán túl *lélëk: lölköt* s az alföldön *lélök: lölköt*, valamint *ëlég: ëlëget* helyett *ölég: ölöget;* sőt az őrségi kiejtés szerint *mérëg: mërgembe*, *mërges*, *férëg: fërges*, sőt *mörges* stb. Tiszán túl *kenyír: kenyeret.* Göcsejben *sárgo: sárgá-n, kálho: kálhá-bo* stb. Azelőtt azt is mondták *szü: szívem*, *mü: mívet*, *bö: béven*, de ezek újra meghódoltak a belső analogiának s

---

[1]) A germán *umlaut* újabb, külön fejlődés, s az angolban már megint elenyészett.

ma azt mondjuk *szív: szívem, mű: művem, bő: bőven.* — Még föltünőbb sok eset a rokon nyelvekben. Például az osztjákban *pāretlem* parancsolok: *pīrdem* parancsolék; *āmaslem* ülök: *ūmsem* ülék. A lapp nyelvben *akta* egy: genitivusa *ouhto;* egy más lapp nyelvjárásban *oajnam* látok: *ojdnim* láték. A lívlandi finn nyelvjárásban *läpš* gyermek: genitivusa *laps.* És így tovább.

Általában azt a szemrehányást tették az altaji nyelveknek — s találkozott magyar nyelvész is, a ki utánok mondta [1]) — hogy szóalkotásuk »r o s s z m o z a i k«, hogy »szavaik világosan mutatják a rovátkokat, a hol az apró kövek össze vannak illesztve«, hogy ragjaik s képzőik csak egészen fölszinesen s durván vannak odaragasztva, »a g g l u t i n á l v a« (enyvezve) a szótőkhöz. Valami csodának idézik pl. a franczia *âge* szót, melynek elűl egészen elveszett a gyökere, mert *eage, edage*-ból rövidűlt, holott épen a szókezdő *e* volt a szónak gyöke *(edage* a latin *aetaticum*-ból, ez *aetas*-ból s tovább *aevum*-ból). Már pedig nincsen nyelv, a melyben effélék ne történtek volna, a melyben az etymologia elhomályosultával el ne enyészhetne épen a tőszótag. Ha az erdélyi ember azt mondja: *jába* e h. *hijába, hiába,* nyilván megfeledkezett a *hí-* tőszótagról *(hív-ság, hiu),* valamint a göcseji ember, mikor a padlást *hásziá*-nak nevezi *(ház híja,* ürege). Ha azt mondjuk *ejt, fejt, ont, bont,* érezzük-e az *es(-ik), fes(-lik), om(-lik), bom(-lik)* alapszókat? vagy a *tesz, vőn, étel*-féle szókban a *tëv-, vëv-, ëv-* tőket? az *ünnep*-ben az *id-nap*-ot, a *jámbor*-ban, *némber*-ben a *jó embert, nő-embert* stb. stb.? Ha az ajándékot a hétfalusi csángó *ivándék*-nak, sőt *vándék*-nak

---

[1]) Szinnyei József: Magyar Nyelv Rendszere. 2. l.

nevezi (Nyelvőr V. 330., 378.), érzi-e, hogy az *ajánl* ige származékát alkalmazza? Ha ugyanott a félénket *jeszkének* mondják (V. 330.), ha Baranyában *jesztő-fáról* beszélnek (III. 565.), ha az Ipoly vidékén az ijedező ember azt mondja: *meg-édek* (III. 428.): talán tudják, hogy mind ezek az *íje-* igéből származnak, mely maga rég elveszett s csak az *ijed, ijeszt* igékben él tovább?! Vagy tán meg tudja mondani nyelvérzékünk (mely itt az egyedűl illetékes bíró): hol végződik a tő s hol kezdődik a rag a *kezet, tavat, lovat, álmot* accusativusokban? vagy ezekben az igealakokban: *látom, láttam, ivott, ittam, vess, üsd*? Vagy megmondhatják a vepsz nyelvjárással élő finnek, hogy mi a tő ezekben a genitivusokban: *kalhen, armhąn, kurdhen, lähtken?* holott a nominativus így hangzik: *kall'is, armas, kurdiš, lähteh*. — S ha még valaki kételkedik, idézzük az olyan alakokat, melyeknek eredeti képzőjök vagy ragjok egészen elenyészett, a nélkűl hogy az altaji nyelvérzék bármit is tett volna megtartására. A *hit, élet*-féle főnevek valaha így hangzottak: **hitv* (v. ö. *hitves*), **életv*, s eredetileg a *v* volt itt a főnévképző, míg a *-t* csak közbevetett igetőképző volt (v. ö. *hi-t-el, mér-t-ék*); de a *tv*-ben annyira nem érezték a két külön elemet, hogy ezen egységes képző *-t*-vé rövidülhetett s épen a lényeges *v* elem elveszhetett. Ugyanez a *-v* képezte az igeneveket: *járo-v, valo-v,* de itt is elveszett és functióját a nyelvérzék a megnyujtott tőhangra vitte át: *járó, való*. Más *v* képző volt az ilyen melléknevekben: **széles-hátu-v, *hosszu-kezü-v*, de a *v* elveszett s ma a puszta főnévtőt használjuk melléknévileg, illetőleg az *u, ü* hangot veszszük képzőnek. Ugyanaz a *hátu, kezü* tő látható ezekben: *hátu-nk, kezü-nk,* pedig ma nyelvérzékünk így elemzi ezeket: *hát-unk, kez-ünk*. — Az észt nyelv

elvesztette a genitivus *-n* ragját, úgy hogy ma a tő fejezi ki a genitivust, s ez mégis különbözik a nominativustól, noha ez sem foglal magában egyebet a puszta tőnél. Pl. nom. *katel:* gen. *katla* (finn nom. *kattila:* gen. *kattila-n)*, *kupar: kupra, vaher: vahtra, pähel: pähkla.* A kólai lapp nyelvben vannak olyan többesek, minők *(kītt* hand:) *kīδ* hände, *(lont* vogel:) *lond* vögel, melyek tehát ép oly »tökéletesek«, mint a német *vogel: vögel* vagy az angol *man: men.* A délnyugati finn nyelvjárásban még több effélét találunk; pl. a *poika* tőből: *poja'* die knaben, a *sito-* igetőből *siδo'* du bindest! (Setälä: Tempus und Modus 52.)

3. Nagyon elterjedt jelenség, nevezetesen az ugor s török nyelvekben általános, a névszók személyragozása, az úgynevezett birtokos személyragozás.

Innen merítették egyik fő okadatot azok a nyelvészek, kik azt állítják, hogy az altaji nyelvek nem különböztetik meg egymástól pontosan a névszót s az igét. Úgy okoskodnak, hogy *napom* és *kapom, házunk* és *fázunk* stb. egészen egyenlő alakok, tehát a mi nyelveinknek egyre megy, akár névszót, akár igét ragoznak. [1]) De alig találkozott még magyar ember, a ki a *napom* alakot ige gyanánt vagy a *kapom* alakot névszóul használta volna. Nem is lehet, mert a névszó és az ige személyragos alakjai egész külön paradigmákat, sorokat képeznek a nyelvérzékre nézve, melyek egymás közt sok tekintetben különböznek. V. ö.

1.	*kapok*	*kapsz*	*kap*	*kapunk*	*kaptok*	*kapnak;*
2.	*kapom*	*kapod*	*kapja*	*kapjuk*	*kapjátok*	*kapják;*
3.	*napom*	*napod*	*napja*	*napunk*	*napotok*	*napjuk;*
4.	*napjaim*	*napjaid*	*napjai*	*napjaink*	*napjaitok*	*napjaik.*

---

[1]) Igy pl. Fr. Müller: Grundriss der Sprachwissenschaft I. 125.

Még csak annyira sem zavarja össze ezeket senki, hogy pl. a *kapjuk* és *napjuk* alakok közűl az előbbit harmadik vagy az utóbbit első személyre vonatkoztatná. Különben pedig egész természetes, hogy sokban hasonlítanak egymáshoz ezek az alakok, mert hisz mind a névszók, mind az igék a személyek jeleit vették föl hátul. Hogy pedig a névszók is fölveszik a személyjeleket, az »tökéletesebb« nyelvekben is megesik, nevezetesen egészen közönséges a sémi nyelvekben; sőt az olaszban is fejlődtek ilyenféle alakok: *fratello mio* helyett *fratelmo* fitestvérem, *fratello tuo* helyett *fratelto* testvéred, *maritoto* férjed, *mammata* mamád. [1])

Egyebekben is élesen megkülönböztetik nyelveink az igét a névszótól, úgy hogy az igefogalom a névszói alakot — vagy viszont — mindig csak meghatározott képzők közbejöttével ölti föl, pl. *jár: járó, járás; vas: vasal.* A hol az igei s névszói kifejezés egyezni látszik, ott rendszerint vagy utólag rövidűlt el a képzős szóalak, mint az indogermán nyelvekben is akárhányszor (pl. angol *flat* lapos: *flat* laposítani stb. — hol tehát a vádat visszaháríthatnók az indogermán nyelvérzékre — s talán olyan szanszkrit képzések, minő *dharma-vid* törvény-tud-ó [2]) stb. stb.), vagy pedig a

---

[1]) A kelta nyelvekben a praepositio is összeforr a személynévmással s az így támadt alakok véletlen egészen hasonlítanak a mi személyragos viszonyszavainkhoz; pl. a gael nyelvben *fo* alatt: *fodham* alattam, *fodhad* alattad, *fodha* alatta; *ann* ‚-ben‘: *annam* bennem, *annad* benned, *anna* benne; az ir nyelvben *do* ‚-nek‘: *dom* nekem. V. ö. a latinban fordítva: *mecum, tecum, secum.* L. a szerző M. Hatarozók czímű munkáját. I. 13.

[2]) Érdekes, hogy ezeket a szanszkrit alakokat eszökbe sem jut kifogásolni ugyanazoknak a nyelvészeknek, a kik szerint a mi nyelveink nem különböztetik meg az igétől a névszót, sőt hogy ezekben a kifejezésekben egészen fölöslegesnek tartják a képzőt, a külső alakot,

képzők öltöttek esetleg azonos alakot (pl. a *nyom* ige a vogul *ńąlmt-* szerint eredetileg **nyolmo* volt, talán a mozzanatos *-m* igeképzővel, ellenben a *nyom* főnév ugyanazon **nyol*-ból vagy akár a kész *nyom* igéből a rendes főnévképző *m*-mel alakult). — Hogy azonban igenevekből alakulnak egyes igeidők, mint pl. a magyar *irt* igenévből *irtam*, s hasonlók a törökségben, azt hibául csak az róhatja föl, a ki nem gondolja föl, hogy az indogermán nyelveknek is szakasztott ilyen képzéseik vannak: a *bhero-* praesenstő *o*-val képzett névszó; a szanszkrit *datāsmi* adni fogok = *datā asmi*, **datar asmi* = latin *dator sum;* a latin *ferimini*-ben nincs semmi egyéb, mint egy igenévnek többese: φερόμενοι, stb. stb. *Futottam* is egyszerűen annyi, mint

s elégnek mondják a »belső alakot« vagyis az észjárásbeli, jelentésbeli különbséget. Pl. Müller Fridrik (Grundriss I. 137.) azt mondja: »Die formelemente repräsentiren nur ergänzungen der schon in der anlage der wörter ausgedrückten form.« »Die stämme *diç* und *deça* ‚richtung, gegend, ort' haben im altindischen ursprünglich gleiche geltung. Das suffix *a* ist formbildend, es erzeugt aber nicht an und für sich die form, da diese mit eben solcher kraft in dem ohne alles suffix gebildeten und m i t d e r w u r z e l i d e n t i s c h e n *diç* wirkt. Würde erst durch das suffix *a* die form e r z e u g t werden, so wäre dann die altertümliche form *diç* vollkommen unbegreiflich.« — Megemlítem még itt, hogy a walesi kelta nyelvjárás is elvesztette részben az ige és névszó megkülönböztetését, úgy hogy pl. a helyett hogy ‚én önt látom', azt mondja ‚én az ön lát-ja' (mintegy ‚én az ön látója vagyok'); l. Sayce: Principles of Comparative Philology[2] 190. — Az is érdekes, hogy az indogermán nyelvekben van eset, melyben a névszó valósággal igeragot vesz föl: az olaszban ugyanis a latin *illi amant* szabályszerűen ezzé vált volna: *egli amano*, de a névmás átvette az ige ragját, úgy hogy tényleg azt mondják: *eglino amano.* Továbbá, hogy a védai szanszkritban a létigének (*bhavati* ‚van') középfoka is használatos: *bhavati-taram* = van-abb, e h. ő inkább van (olyan)!

'futott vagyok' = *ich bin gelaufen;* nem pedig 'futásom,' mint némelyek minden alap nélkül magyarázzák, azt állítva, hogy az alany az állítmánynyal az altaji nyelvekben eredetileg adnominalis, jelzői viszonyban áll: *az eb futott* = 'az eb futása'! Pedig lehetetlen elhinni, hogy az adverbialis viszonyt bármely nyelvben is megelőzhette volna az adnominalis szerkezet, holott tudjuk, hogy a jelző lélektani és logikai szempontból nem más mint rövidített mondat. Különben is: névszó nem lehetséges előbb, mint ige; a két kategoria egyszerre keletkezett, a mi pedig előbb megvolt, az még inkább ige volt, mint névszó. (L. a szerző értekezését: A jelentéstan alapvonalai.)

4. Némely más alaktani egyezések is világosan rá mutatnak az altaji nyelvek közös eredetére. Igy pl. a többes-képzésben föltünő találkozások vannak kimutatva:[1]) az ugor alapnyelv *-t* képzőjének (mely a magyar és lapp nyelvben *k*-vá lett) a mongol s tunguz nyelvekben is *-t* felel meg. — Tudtunkra eddig nem vettek észre egy föltünő egyezést, mely átvételből nem magyarázható, de véletlenség nem lehet. Az olyan erősítő kifejezésekben, minő a magyar *telides-teli, körödös-körül, fenetes-fenékig, meres-mereven,* találunk az első tagra egy különös *p* képzőt mind az ugor, mind a török-tatár, mind pedig a mongol nyelvekben. Példák: finn *täpö-täysi* telides-teli; kazáni tatár *tup-tuli* telides-teli; burjät *sap-saγan* nagyon fehér, *χab χara* egészen fekete. Ezekben nyilván a szókettőztetésnek egy ősrégi módja maradt fönn mai napig.

5. Az altaji nyelvek általában ragtalanul teszik a

[1]) Ez az egyetlen nyelvtani részlet, melyre nézve az altaji nyelvek tüzetesen össze vannak hasonlítva; l. Munkácsi Bernát értekezését a Budenz-Albumban.

jelző melléknevet a jelzett főnév elé: *jó ember, jó embereket* (ellenben pl. latinul: *bonus homo, bonos homines*). Ezt mint indogermán nyelvekben »hallatlan jelenséget« emlegetik némely nyelvészek.[1]) Elfelejtik először is, hogy van indogermán nyelv, mely ma szintén nem ragozza a jelzőt, t. i. az angol, mely egyaránt mondja: a *good man* jó ember, *good men* jó embereket. S elfelejtik másodszor, hogy az indogermán nyelvek sem ragozták kezdettől fogva a jelzőt; erre mutatnak az ἀκρό πολις-féle összetételek, melyek a melléknevet tiszta tőalakjában mutatják, továbbá pl. a *-sja* (görög *-io*) végű genitivus, melyet magok az indogermánisták *-sja*-képzős ragtalan melléknévnek tartnak (δημοῖο φῆμις e helyett δημοσίη φῆμις). S végül nem veszik figyelembe azt, hogy a mi nyelveink közűl a finn nyelv nagyrészt egyezteti a jelzőt a jelzett szóval: *hyvä-t herra*-t jó urak, *muutam-i-ssa kiel-i-ssä* némely nyelvekben, *muutama-ssa kylä-ssä* valamely faluban stb. Ez a szerkezet, mely az indogermán nyelvekével egyezik, csak lazán mint egy appositiót mellékli a melléknevet a főnévhez, míg pl. az angol és a magyar a két összetartozó szót határozott egységgé fűzi az által, hogy egy hangsúly alá foglalja és csak a végét ragozza (mint ἀκρόπολις szemben evvel: ἄκρη πόλις). Ez a szerkezet tehát tökéletesebb, mint amaz. Több joggal lehetne megróni a német nyelvet, mely az állítmányi melléknevet nem egyezteti s azt mondja: *der mensch ist gut, die menschen sind gut;* s az angolt, mely ezenfölül még a melléknévi appositiót sem egyezteti a megelőző főnévvel!

6. Negativ jellemvonás az indogermán és sémi nyel-

[1]) L. pl. Misteli, Zeitschrift für Völkerpsychologie X. 128., s v. ö. u. o. 138.

vekkel szemben, hogy az altaji nyelvekben nincsenek a főnevek alakjában megkülönböztetve a nemek (hímnem, nőnem). Amazokban sem mindenütt egyforma szigoru e megkülönböztetés. Míg pl. a sémi nyelvek az összes névszói fogalmakat vagy hím- vagy nőnemünek képzelik, addig az indogermán nyelvek csak némely dolgokat személyesítenek hímmé vagy nővé, számos dolgot ellenben meghagynak semlegesnek, *neutrum*-nak. Másrészt a román nyelvek a latin hármasság helyébe szintén a kettős felosztást tették, a mennyiben a neutrumot legnagyobbrészt a hímnemhez csapták; az angol és perzsa nyelvek pedig még tovább mentek az egyszerüsítésben s majdnem nyom nélkül elenyésztették a nemek megkülönböztetését. Az indogermanisták ezelőtt nagyra voltak az ő nemeikkel, s ebben is valami felsőbbség jelét látták. Most azonban mindinkább átlátják, hogy az élettelen tárgyaknak meg-nem-esítése nem egyéb, mint fantasztikus játék, melyben a képzelet a legnagyobb önkénynyel csapong: pl. a szobában levő bútorok közűl egyet férfinak, egyet nőnek képzel s a harmadikat meghagyja annak, a mi, élettelen holminak: *der tisch, die türe, das fenster!* [1])

Fölsoroltuk az iménti hat pontban az altaji nyelvek főbb közös jellemvonásait s velök kapcsolatban már rámutattunk némely hibás fölfogásra, melylyel külföldi nyelvé-

---

[1]) A franczia mind a hármat nőnek képzeli: *la table, la porte, la fenêtre.* — Nem akarjuk a fönt mondottakkal tagadni, hogy a tárgyak meg-nem-esítésének messzeható következményei voltak az indogermán népek mitologiájában és költészetében. — V. ö. a grammatikai genus értékéről Budenz érdekes fejtegetését Ny. Közl. XVI. 322. Brugmann szerint (Intern. Zeitschr. IV. 100) a nőnemű főnévképzők eredetileg nem is nemet jelöltek, csak bizonyos analogiás hatások következtében vették föl e jelentést.

szeknél találkozunk. Záradékul itt még néhány ilyen alaptalan nézetet kell fölemlítenünk.

Sokszor emlegették, hogy a mi nyelveinkben annyi ragos alak közt épen a legfontosabb viszonyoknak, az alanynak s a tárgynak, nincs valóságos külön formájok, nincs igazi n o m i n a t i v u s és a c c u s a t i v u s. Itt megint megfeledkeznek arról a nevezetes körülményről, hogy a román nyelvekben s az angolban valóban nincs megkülönböztetve egymástól e két fontos eset. (A franczia *mon fils* = *meum filius!*) Sőt legtöbbször a németben sincsenek megkülönböztetve, mert a mai német hat eset közűl legfölebb egyszer különbözteti meg,[1]) úgy hogy a magyarul tanuló német rendszerint összezavarja a két esetet s ezzel elárulja, milyen gyöngén érzi egyáltalán a két kategoria különbségét. De a régi indogermán nyelvekben sem volt különbség a semleges szók két esete közt, sem az egyesben, sem a többesben. Az a nominativusi *-s* pedig, melylyel az indogermanisták dicsekszenek, — nem is említve, hogy majdnem mindenütt elveszett (úgy hogy pl. a németben vagy olaszban nincs különbség tő és nominativus közt) — eredetileg nem a nominativust különböztette meg a többi esettől, hanem az indogermanistáknak saját magyarázata szerint a határozott névszót a határozatlantól. Később vál-

[1]) Ha fölveszszük a három nemnek egyesét és többesét, e hat kategoria közűl ötben soha sincs különbség nominativus és accusativus között, t. i. a nőnemben és neutrumban egyik számban sem, azonfölül a hímnemüek többesében. Hozzájárul még az a körülmény, hogy a legtöbb nyelvjárás az *ein, kein, mein, dein, sein*-tól kisért főnevet is egyformán ejti a két esetben: *ein tisch* ‚egy asztal‘ és ‚egy asztalt‘ stb. Az alemann s az alnémet nyelvjárások még tovább mennek a két kategoria egyesítésében (l. Behaghel: Die Deutsche Sprache 32.)

hatott csak általánossá, ép úgy mint a magyar accusativus *-t*-je, melyet ma általánosan használnak, holott eredetileg csak határozott accusativust jelölt. A külön nominativusi alak tehát, melyre a mondatszerkesztésnek semmi szüksége sincs, csak esetleg fejlődött az indogermán ősnyelvben. De fejlődött a finn nyelvben is számos szóra nézve. Igy pl. az összes *ise* végü tőknek *inen* végü nominativusuk van: *kivise-*, nom. *kivinen ; kalaise-*, nom. *kalainen ;* [1]) azonkívül sok más szónak is, hangtani okok következtében, tetemesen különbözik tőjöktől nominativusuk: *kive-*, nom. *kivi ; käte-*, nom. *käsi ; kolmante-*, nom. *kolmas ; sormukse-*, nom. *sormus* stb. stb. — Hogy az altaji nyelveknek nincs igazi tárgyesetök, ez az állítás abból az esetleges körülményből eredt, hogy a finnben ez az eset egyformán hangzik a genitivussal: mind a kettő *kala-n* vagy *kive-n* stb. és a régibb finn nyelvtan egészen empirikus módon azt tanította, hogy a genitívust használják accusativus gyanánt is. Pedig most tudjuk, hogy a tárgyesetnek eredetileg *-m* a ragja s ez finn hangszabály szerint változott a szó végén *n*-re. A két eset tehát csak a finnben s csak véletlenül lett egyhangzásu, úgy mint pl. a latinban a *pedes* accusativus a *pedes* nominativussal, vagy a *horto* dativus a *horto* ablativussal. Mikor a finn nyelvből azt következtették, hogy az altaji nyelveknek nincs tárgyesetök, olyan hibát követtek el, mint ha valaki a franczia nyelvnek a nominativussal egyező accusativusából elhamarkodva azt következtetné, hogy az összes indogermán nyelvek nem tudják megkülönböztetni a mondat tárgyát az alanytól.

---

[1]) Az ilyenekből aztán ép oly szóláspárok keletkeznek, mint a görög *ἀκρόπολις* és *ἄκρη πόλις* vagy a német *neuzeit* és *neue zeit ;* pl. *muinais-aika* ó-kor, de *muinainen aika* a régi kor (töve *muinaise.*)

Azt is tökéletlenség gyanánt emlegetik, hogy az altaji nyelvek névutóikat, postpositióikat ragtalan névszók mellé vetik (*ház alatt, ház-ra*), míg az indogermán nyelvek az ő praepositióikat »kész« ragos névszók elé állítják. Hogy az egyik nyelvcsaládban hátul, a másikban elül állnak e viszonyító elemek, az lényegtelen különbség, s e tekintetben sem itt, sem ott nincs meg a teljes következetesség. A finn azt is mondja: *ilman minua, ilman sinua* = sine me, sine te, ohne mich, ohne dich; viszont a latin: *me-cum, te-cum* = magammal, magaddal, vagy a német: *seinem versprechen gemäss, seiner behauptung zufolge, schanden halber, ich ging ihm nach* (a mi alig különbözik ettől: *ich ging nach ihm*), vagy az angol: *there-on, there-of, home-ward, lee-ward* stb. De még az sem áll, hogy az altaji nyelvek ragos névszókhoz, kész esetekhez ne tehetnének efféle viszonyszókat. A finn *ilman minua* ép úgy áll praepositióból és kész ablativusból, mint a latin *sine me*. A finn *sen-tähden* ‚annak-okáért' ép úgy mutat genitivust postpositióval, mint a német *des-halb* vagy a görög οὕνεκα = οὗ ἕνεκα. Ilyen szerkezet még a magyar *ennek miatta, minek utánna* stb. stb., melyekben az első tag mint valóságos genitivus szerepel. A mi *azon alul, házon belül*-féle kifejezéseink szintén olyan kapcsolatok, habár az általános *n*-es locativust foglalják magokban, mert ez itt teljesen elvesztette eredeti jelentését. Még az *n*-es ugor genitivust látjuk nyelvemlékeinknek ilyen alakjaiban: *ö-n benne, tennen töled* stb.[1])

Még más afféle szubjektiv szemrehányásokkal is találkozunk néha: hogy a mi nyelveinknek kisebb az elvonó (absztraháló) képességök, hogy alakjaik nem hódolnak any-

---

[1]) L. mindezekről Magyar Határozók I. 13. 113.

nyira az analogiának stb. Csupa oly szemrehányás, mely vagy a *priori* képtelenség, vagy elhamarkodott következtetésnek bizonyúl. Altalában hiú törekvés a nyelveket fölbecsűlni, bizonyos rangfokozatba állítani, s belőlük olyan merész következtetéseket vonni az illető népek szellemi tehetségeire nézve. Lehet ugyan egyes szók vagy nyelvtani alakok lélektani vagy logikai értékét mérlegelni. Igaz például, hogy a szellem fogalma egy nyelvben sem olyan tartalmas és szellemes, mint a franczia *esprit*-ben; hogy az érzelmek világa sehol sincs olyan sokatmondó szóba összefoglalva, minő a német *gemüt;* hogy a szórendben semmiféle más nyelv nem képes a helyzetnek annyi finom árnyéklatát kifejezni, mint a magyar. Sőt lehet azt is állítani, hogy lángeszü irói egyéniségek a franczia és német szókat és alakokat a hozzájok fűzött új képzetek által nemesebbé és gazdagabbá tették, mint a minő a magyar vagy akármelyik altaji nyelv. Csak azt nem szabad állítani, mert soha sem lehet bebizonyítani, hogy egyik nyelv vagy nyelvcsalád már eredeti képességeinél (»anlagen«) és szervezeténél fogva magasabban állana a másiknál. Minden nyelvbeli tökéletesség lassanként lett és fejlődött, kapcsolatban a népnek természeti, történeti, műveltségi viszonyaival. Minden nyelvnek megvannak a maga szépségei és szellemességei, s akármelyikkel foglalkozzunk behatóan, mindenikben csodálnunk kell az emberi lélek nyilatkozásait.

Irodalmi tájékozás.[1])

Budenz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár (Budapest, 1873—1881.) — Mint czíme mutatja, az ugor szókincsnek azt a részét tárgyalja összehasonlítólag, a mely nyelvünkben is megmaradt. E szótár nemcsak összeállításai által alapvető a magyar szófejtésre, hanem módszeres tekintetben is fölötte tanulságosak a benne olvasható bő fejtegetések.

Budenz József: Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana (Budapest, 1884.) — Rendszeres és beható elemzése az összes ugor nyelvek szóképzési és ragozási alakjainak.

Josef Budenz: Über die Verzweigung der Ugrischen Sprachen (Göttingen, 1879.) — Részletes fejtegetés a lapp nyelv hová-tartozásáról. (Ezzel foglalkozik Budenz újra a Donner említendő munkájáról irt ismertetésében. Nyelvtud. Közl. XVI.)

Otto Donner: Die Verwandtschaft der Finnisch-Ugrischen Sprachen (Helsingfors 1879.) — Egész összehasonlító nyelvtani vázlat, fő tekintettel az egyes nyelvágaknak szorosabb összetartozására.

Hunfalvy Pál: A Vogul Föld és Nép (Pest, 1864.) A harmadik szakasz összehasonlító fejtegetéseket közöl, melyeknek az a czélja, hogy megállapítsa a magyar nyelv helyzetét rokonai közt; tekintetbe vannak véve a szamojéd, török, mongol nyelvek is.

Steuer János: Tájékozás a magyar nyelvrokonság kérdésében (Egyetemes Philologiai Közlöny, 1886.) — Rövid, népszerü összefoglalása a nyelvhasonlítás eredményeinek.

Badics Ferencz: A magyar nyelv jellemző hang- és alaktani sajátságai (Nyelvtud. Közl. XV.) — Iparkodik megállapítani, mit fejlesztett ki a magyar nyelv a maga külön életében.

Munkácsi Bernát: Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára (Magyar Nyelvőr, 1883.) — A czikksorozatnak e második részében az ugor szókezdő hangok vannak módszeresen összehasonlítva.

---

[1]) Mellőzzük itt mind azon — bár kitünő — munkákat melyek összehasonlítás nélkül csak egyes ugor nyelvek leirását foglalják magokban.

Josef Budenz: Ugrische Sprachstudien (I. Nachweis und Erklärung einer ursprünglichern Gestalt der pluralischen Possessivaffixe. II. Determination des Nomens durch affigirten Artikel (Pest, 1870.) — Mintaszerü tárgyalása két érdekes alaktani kérdésnek.

E. N. Setälä: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den Finnisch-Ugrischen Sprachen (Helsingfors, 1887.) — Kitünő értekezés az idő- és módképzésről, az egyes nyelvek (kivált a finn nyelvjárások) anyagának legpontosabb földolgozásával s az analogiás módszernek mintaszerű alkalmazásával.

Szinnyei József: Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje? és *Simonyi Zsigmond: A magyar tagadó szók eredetéről (Magyar Nyelvőr, 1884.)*

August Ahlqvist: Suomen Kielen Rakennus, vertaavia kieliopillisia tutkimuksia (a finn nyelv rendszere, összehasonlító nyelvtani értekezések, Helsingfors, 1877.) — Finn alaktan összehasonlító alapon, a finn nyelvtörténeti s népnyelvi anyagnak lelkiismeretes fölhasználásával.

Heinrich Winkler: Uralaltaische Völker und Sprachen (Berlin, 1884.) — Az altaji népekről adott anthropologiai bevezetés után azt bizonyítgatja részletesen, hogy a mondatszerkezet, névszerint a helyviszony meghatározása az összes altaji nyelvekben egyező fölfogáson alapszik.

Heinrich Winkler: Das Uralaltaische und seine Gruppen (Berlin, 1885.) — Az altaji nyelvcsoportok összehasonlító leirása. A megjelent első füzet leirja a közös altaji nyelvtipust s aztán az ugor nyelvcsoport jellemzését adja.

Munkácsi Bernát: Az altaji nyelvek számképzése (Budenz-Album, 1884.) — Érdekesen kisérti meg ez alaktani részlet összehasonlító kidolgozását az összes altaji nyelvcsoportokban. V. ö. Munkácsi megjegyzéseit a közös altaji genitivusi -*n* ragról, Nyelvtud. Közlemények XVII. 155.

MÁSODIK FEJEZET.

Idegen hatások.

Tam victoribus quam victis peregrina lingua discenda est.
Curtius: Alex. 6: 10.

(Nyelvkeveredés. Idegen szók, meghonosult szók. Kimutatásuk fontossága nyelvészeti és műveltségtörténeti szempontból. Példák. Világlátott szók. Visszavett szók. — Az ugor alapnyelv idegen elemei. A magyar nyelvnek török, szláv, német, olasz, latin, oláh elemei. Szükségtelen idegen szók; szózagyválás. — Idegen elemek a nyelvtanban: idegen hangok, határozók, viszonyszók, képzők; lefordított szólások és szerkezetek. Kriteriumok az idegen elemek megítélésében. Hang- és jelentésváltozások. — Magyar elemek más nyelvekben.)

Az összehasonlító nyelvészet hosszú ideig tagadta a keverék nyelvek lehetőségét. A legújabb kutatások mindinkább megerősítik azt a nézetet, hogy minden nyelv keverék bizonyos mértékben, s alig van a nyelvvegyülésnek olyan foka, melyet itt vagy amott ki ne lehetne mutatni. Első és legföltünőbb módja a nyelvkeveredésnek az idegen szók átvétele. Nincs az a művelt s nincs az a műveletlen nyelv, a melyben ilyenek ne volnának; a Fidsi-szigetek emberevő lakosai nyelvében találtak idegen szókat, és legtöbbet találunk a művelt és dicső angol nemzet nyelvében. A népek érintkezésének s egymásra hatásának szükséges következménye az idegen tárgyakkal és fogalmakkal az idegen szók átvétele. S ha legtöbb idegen szót az angol s a német

nemzet nyelvében találunk: nálunk sem kell a nemzeti hiuságnak berzenkednie, ha a tudomány megállapítja, nyelvünk elemei között melyek az idegen-eredetüek.

A máshonnan került szók két nagy seregre oszlanak, ámbár nem lehet a kettőnek mindig pontosan megszabni határát. Az olyanoknak, minők például *corrigálni, corrector, correctura, delegatio, deficit* stb. idegen voltukat érzi az ember, kivált az irástudó, idegen tartalmuknál vagy idegen alakjoknál fogva. Ezek az igazi idegen szók vagy kölcsön-szók, melyeket a németeknek a sok *Fremdwörterbuch* magyaráz. Van aztán egy másik sereg, mely oly régen átszármazott más népektől a miénkhez, hogy vagy jelentése megváltozott, vagy hangzása megmagyarosodott, azonfölül részben már családot is alapított nyelvünkben s így nyelvünk viszontagságaiban részt véve, jogot szerzett magának a honosságra. Ilyen szók például *barát, angyal, rózsa, pálya, polgár, pokol, paripa, rozs, csinál, parancsol* stb. stb. Ezekben semmi idegenszerűt nem talál a nyelvérzék, s azért nagyobb részökről még a művelt és nyelveket tanuló közönség sem gyanitja az idegen eredetet. Ezek a meghonosult szók (melyeket a németek *lehnwort*-nak neveznek) adnak legtöbb dolgot a nyelvésznek is, épen azért, mert a százados, sőt évezredes használat jelentés és alak tekintetében sokszor a felismerhetetlenségig elváltoztatta őket. Némelyiket e közben az úgynevezett népetimologia egy-egy eredeti magyar szóhoz kapcsolt, úgy hogy első tekintetre szükségkép ősi sajátunknak kell tartanunk s néha csak fáradságos utánjárás győz meg ennek éllenkezőjéről. A *mérföld*-et például a ki csak így magában tekinti, okvetetlen a *mér* ige származékának tartja, a minthogy sokan, hibás igetős összetételt érezvén benne, önkénytelen *mért*-

föld-re javítják. Pedig a nyelvész kimutathatja, hogy az első tagban a német *meile* lappang, hogy azelőtt magyarúl *mély-föld*-nek ejtették, s hogy ez a kiejtés némely vidéken a legújabb korig fönmaradt. Igy szépűlt a latin *tuberosa tubarózsá*-vá, így lett *coemeterium*-ból *czinterem* stb. Látni ebből, hogy az ilyen meghonosult szók magyarázata nem mindig könnyű, és nem csoda, hogy e téren számos kétes fejtegetéssel találkozunk s hogy az efféle szók oly gyakran voltak vita tárgyai. Innen van, hogy külföldön, kivált Németországban, a *lehnwort*-okról egész irodalom van. S ebben az irodalomban aránylag mégis sokkal kevesebb a tévedés, mint a többi szófejtő munkákban, melyek annyiszor hordanak össze hetet-havat, a nélkül, hogy valami megállható új eredményt nyujtanának. Hogy szembetünő példát mondjak: Dankovszky hirhedt szótára, mely erőnek erejével más nyelvekből származtatja legtöbb szavunkat, sokkal kevesebb esetben tévedett, mint Czuczor és Fogarasi úgynevezett nagy szótárának szófejtő része.

Az idegen szók kimutatása azonban nemcsak az átvevő, henem az átadó nyelv szempontjából is fontos. A magyarba a honfoglalás után átvett szláv, nevezetesen ó-szlovén szókból pl. fontos hangtani következtetéseket vonhattak: hogy az ó-szlovén *ą* és *ę* hangokat akkor még orrhanggal ejtették (*kąsŭ* koncz, *goląbŭ* galamb, *gręda* gerenda stb.), hogy az ó-szlovén *ê* zárt *é*-hangú volt (*obêdŭ* ebéd, *têsto* tészta stb.); s magyar szóalakok segítségével sikerült egyes szóknak az ó-szlávban megvoltára s akkori hangtani alakjára visszakövetkeztetni. Megtörténik ugyanis néha, hogy az átadó nyelvnek emlékeiben véletlen nincs följegyezve egy-egy szó vagy szóalak, vagy hogy az újabb nyelvből kiavult, de meg van őrizve más nyelvekben, melyek rég

átvették az illető szót akkori formájában. A latin *multus* pl. a mai franczia köznyelvben nincs meg többé, de az angolban, hol most *mouch*-nak hangzik, egészen általános használatban van (a régi francziában *moult*, némely nyelvjárásban ma is: *mou*). Ha véletlenül Ulfilas meg nem őrizte volna a német *schön*-nek *skaunas* alakját, ezt akkor is bizton lehetne következtetni a finnben sok más régi germán szóval együtt fönmaradt *kaunis*-ból. A déli-szláv nyelvek föntartottak egyes magyar szókat, melyek vagy csak nyelvemlékeinkben, vagy már azokban sem fordulnak elő: *áldó* sacrificium, *vágó* kés-fajta, *látó* vámfölügyelő, *lopó* ‚tolvaj' (ezek közől ilyen jelentésben csak az egy *lopó* van meg régi irodalmunkhan.) [1]) Ha a falut, birtokot jelentő *valál* szavunk elő nem fordulna egy-két codexünkben, akkor csak a tót nyelv tartotta volna fönn mai napig (l. Nyelvőr III. 92., VIII. 322.) Már Budenz fölvette szótárában, hogy a *bő, bév* melléknév eredetileg **bél* volt s csak változata a *mély*-nek; s íme megerősíti fölvételét az oláh nyelv, mely nagyon rég átvette a magyar *bőség* (*bévség, *bélség*) főnevet, még pedig nemcsak *biušug,* hanem *bilšug* és *belšug* alakban is!

De ha fontos nyelvészeti szempontból, szintoly fontos a műveltségtörténetre nézve az idegen szók kimutatása. S a ki huzamosabb ideig foglalkozik a nyelvbuvárlatnak ez érdekes ágával, a ki látja, milyen érdekes és tanulságos műveltségtörténeti tények rejlenek azokban az idegen szókban: annak sokszor van alkalma átlátni, milyen igaz az, a mit már harmincz évvel ezelőtt megmondott egy nyelvészünk, hogy »a nyelv többet bizonyít, mint a krónikák.« — A legmindennapibb, a legalacsonyabb fogalom-

[1]) L. Munkácsi B. tanulmányát: Magyar elemek a déli-szláv nyelvekben, Nyelvtud. Közl. XVII. 73.

köröktől a legmagasabbakig, legszentebbekig, lépten-nyomon találkozunk olyan tárgyakkal és képzetekkel, melyek nevökkel elárulják idegen eredetöket: megannyi adalék a műveltségtörténet megvilágosítására. Lássunk csak futólag néhány érdekes példát.

Nem nagyon jelentékeny, de nagyon életbevágó és népszerű tárgy a kulacs. Ezt különféle nemei és különféle vidékek szerint ennyiféle névvel nevezik: *kulacs, csutora, csobolyó, kobak, csobán, légely, fa palaczk, veres gyurkó, vatalé.* Ezek közűl a *kulacs*-nak nincs ugyan kimutatva eredete, de lehet, hogy az olasz kalmárok hozták hozzánk e szót, mert az olasz szótárban találunk egy hasonló szót: *culaccino* »was unten im glase von wein übrig bleibt;« s az olasz nyelvnek szülője, a latin, két rokonszóval is kinálkozik: *culeus* tömlő és *culigna* ivó edény. — Biztosabban megjelölhetjük a *csutora* atyafiságát. Ez a törökségből jött hozzánk, mert ott *čotura, čotra* ugyanazt jelenti. (A töröktől kapták a bolgárok és szerbek is *čutura* alakban; de másrészt az olasz nyelv is, melyben *ciottola* ivó edényt és csészét jelent, s onnan az érintkező német nyelvjárásokba is átment: *tschuttera, zotteli, zaute*). — A *csobolyó* török eredetű szó: a Petrarca-féle kún codexben megtaláljuk ilyen alakban: *čomlak*. A *kobak* szintén török-eredetű ugyan, de ott kérget, héjat jelent, s nyilván csak a magyar nyelvben ment át a tök-kobak neve a belőle készült edényre. — A *csobán, csobány, csobáncz* úgy látszik a hasonló jelentésű szláv *čban, čvan*-ból ered, noha a perzsa nyelvből is idéznek magyarázatára egy *čobin* szót, mely török közvetítés útján jöhetett volna nyelvünkbe. A *légely, négely* a németből jött át; ott *legel*-nek mondják ugyanezt az edényt. — A *fa palaczk, veres gyurkó* nyilván a mi nyelvünkben kelet-

kezett kifejezesek. A *vatalé*-nak egészen ismeretlen az eredete. — Azonban a mely nevek idegen eredetüeknek bizonyultak, azok sem mindig az átadó nyelvnek eredeti tulajdonai. Például a német *legel* a latinból származik, hol *lagena*-nak hangzik, a latin a görögből vette át: görögűl *lagénos, lagünos* »die flasche;« ez pedig úgy látszik semita néptől vett szó (v. ö. héber *log* kis mérték).

Fölötte érdekes néha az ilyen népről népre járó szókat vándorútjokon kisérni, s azért bemutatunk néhány sokat utazott, messziről jött szót.

A kulacstól menjünk a *pohár*-ra át. Ennek a neve mi hozzánk a szláv nyelvből jött (*pehar*), a szlávokhoz a németektől (*becher*), a németekhez végre az olaszból, melynek *bicchiere* szava már a latin népnyelvben megvolt *bicarium* alakban (ezt részint a boros hordót jelentő latin *bacar*-ból; részint még tovább menve a korsót jelentő görög *bikos*-ból magyarázzák). A szlávságból másrészt átment a pohár neve az albán és oláh nyelvekbe. — A *kehely* vándorútja már valamivel rövidebb, a mennyiben egyenesen a német *kelch*-ből van megmagyarítva, mely viszont a latin *calix* rég meghonosított képviselője a németben. — Lássunk az ivó edények után egy mindennapi ételnevet, a *zsemlyét*, melynél világlátottabb szavunk alig is van. Mi a németből kaptuk, hol régebben a *semmel semele, simila*-nak hangzott s nem csak zsemlyét, hanem finom buzalisztet is jelentett. Az utóbbi jelentés a régibb, mert a latin szó *simila* (és *similago*), melyből a német alakult, csak búzalisztet, zsemlyelisztet jelentett. A rómaiak a görögöktől kapták e szót: görögül *semidalis* volt a finom buzaliszt, *semidalités* a belőle sült kenyér. De még a görögben sem eredeti a szó, mert a görögök egy régi iró tanúsága szerint ezt a

lisztet a tyrusiaktól, tehát phoeniczíaiaktól kapták. Hogy a szó is eredetileg a semita népeké, azt bizonyítja az arab *samid,* mely zsemlyelisztet és fehér kenyeret jelent. S ez a szó az araboktól kelet felé is elterjedt, egész Indiáig, mert a szanszkritban is *samida* egyik neve a buzalisztnek, melyet különben a rizsevő hindu külföldi ételnek is nevezett. — Ilyen vándorló »kultúrszót« még sokat említhetnénk. Egy kis növénynek, a *turbolyának* neve pl. három nyelven ment át, míg a görögöktől eljutott hozzánk: a görög χαιρέφυλλον-ból a latinban *cerefolium* lett (olvasd: *kerefolium*), ebből lett a német *kerbel,* s ebből aztán a szláv *trebula,* mely a mi *turbolyánk* legközelebbi forrása; stb.

Sokszor egy-egy ilyen műveltségi szó az átvevő nyelvből megváltozott alakkal és jelentéssel v i s s z a k e r ü l abba a nyelvbe, melynek eredetileg is tulajdona volt. A német *faltstuhl, bollwerk* szókból a francziák *fauteuil*-t, *boulevard*-t csináltak s így adták aztán vissza a németeknek. A magyar nyelv átvette a szláv *stol, čreda* szókat, de *astal, čorda* alakban megint visszadta. Átvette a testvért jelentő szláv *brat* szót, de *barat* alakban és ‚szerzetes' jelentéssel visszakapta tőlünk a szlovén nyelvterület keleti része. Átjött a vasalást jelentő szláv *okov,* nálunk *akó* alakot vett föl és vasabroncsos edény és mérték neve lett, ilyen jelentéssel aztán visszakerült a szláv nyelvekbe (horvát-szerb *akov,* rutén *aküv*). — A *varnyú, varjú* neve, mint az osztják *varňaj,* finn *varekse* stb. bizonyítja, ugoreredetü szó, s részint a magyarból, részint más ugor nyelvekből átment a déli s északi szláv nyelvekbe, hol *vrana, vran, vorona* alakot öltött (szlov. *vrana* krähe, *vran* rabe, Murko nyelvtanában 182; orosz *vorona* gemeine krähe). A *vrana* azonban visszajött hozzánk és *vr* szókezdetét szokatlansága

miatt *fr*-re változtatta a tréfás *fránya vigye* stb. szólásokban. — A *tolvaj* szó *tulhaj, tulaj* alakban átment az oláhokhoz, kik ma mint segítségkiáltást használják, úgy hogy annyi mint »jaj! segítség!« a mint hogy ugyanilyen értelemben használják a székelyek is mai napság a *tolvaj!* kiáltást verekedés, duhajkodás közben. Az eloláhosított *tulhaj* visszajött hozzánk *duhaj* alakjában s ez csakugyan már nemcsak tolvajt, betyárt,[1]) hanem betyáros, verekedő embert is jelent. De más alakot is öltött a tolvaj az oláhoknál; *tälharj, tälhar,* a mi ott egyszerüen tolvajt, rablót jelent; ezt is visszavették, legalább a belényes-vidéki magyarok, kik ilyeneket is mondanak: Ne higyjen neki bíró uram, mert ő nagy *tolhár!* [2])

Minden nép legfontosabb történelmi érintkezéseinek megvan a magok képviselője az idegen szóknak egy-egy csoportjában vagy egész rétegében, mely amaz érintkezésekről maiglan tanuságot tesz. Igy például természetesnek fogjuk találni, hogy a németeknek a rómaiakkal való érintkezése amazokat legelőbb is egy olyan latin szócsoporttal ajándékozta meg, mely a forgalmi eszközökre vonatkozik; ezek: *meile, strasse, münze, pfund,* melyek német nyelvészek véleménye szerint már a Krisztus utáni első században átmentek a német nyelvbe. Azután következtek, körülbelül a IV. századig, az épitésre vonatkozó szók, mert a kővel való építést a rómaiaktól tanúlták: *mauer, keller, speicher, hammer, ziegel, pfeiler, pfahl.* Végre midőn a kőházakba telepedett német lassankint eltanúlta a kényelem és finom életmód eszközeit, ezeknek a neveit is a római szomszédtól kapta:

---

[1]) »*Duhaj:* dologkerülő, lopásból élő ember« (Szegeden) Nyr. I. 136. »*Duhaly:* betyár« (Ormánság) I. 424.

[2]) Alexics: Magyar elemek az oláh nyelvben 101.

koch, küche, schüssel, tisch, senf, pfeffer, kohl, feige stb. Viszont a *flaum, kissen, pfühl* szók (noha szintén a németek vették át a rómaiaktól) arról a kényelmi czikkről tanuskodnak, melylyel a németek járultak a császári Róma elpuhításához, midőn — Plinius előadása szerint is — tömegesen szállítottak Rómába párnákba való libatollat! Később a tárgyakkal a német szók is seregestűl özönlöttek Itáliába és Galliába.

Hasonló tanulságos képeket fogunk mi is festhetni a magyar nép műveltségének fokozatos haladásáról, ha egyszer a mi nyelvünk idegen elemei a német nyelvészekéhez hasonló alapossággal ki lesznek mutatva. Most is megmondhatjuk már, a nyelvészet útmutatása szerint, mikép követték egymást művelődésünknek legfőbb mozzanatai. Már előbbi fejezetünkben láttuk, hogy a magyar nép ősei, mikor uralvidéki hazájokat elhagyták, nemcsak a magyar krónikások hagyománya, hanem a nyelvhasonlítás tanúsága szerint is *vadászatból* és *halászatból* éltek, hogy *vad, nyúl nyuszt, nyest, farkas, lúd, liba,* másrészt a *hal, háló, gyalom* stb. nevei mind amaz őskorból maradtak meg. De azt is láttuk, hogy ismerték már a legszükségesebb mesterségeket, legalább a *fonást* és *szövést.*

Nem egy jelenség mutat azonban arra, hogy már az ugor alapnyelv, mielőtt még kivált belőle a magyar, érintkezett valamely perzsa nyelvjárással.[1]) Igy például a *száz* szám egyezőleg megvan az ugor nyelvekben, még sem vette föl Budenz az ugor szótárba, mert világos, hogy valamely indogermán nyelvből van átvéve. Az *arany* is megvan a legközelebbi rokon-nyelvekben (osztják *sorńa, sorni,*

[1]) Valószinüleg a perzsáknak keleti Európában űzött kereskedelme útján ; v. ö. Vámbéry : A magyarok eredete 407.

vogul *surń)*, mégsem lehet más, mint az ó-perzsa *zaranu, zaranja.*

Miután a magyar nép és nyelv kivált az ugorságból, s miután a magyarok elhagyták őshazájokat, legelőbb valamely török néppel voltak húzamosabb ideig szomszédosak. Ezt a történeti kútfők mellett különösen a magyar szókincs vallomásai bizonyítják. Török szavaink ugyanis nagyrészt olyan hangalakot mutatnak, mely a Volga táján élő csuvas nyelv hangbeli jellemének felel meg, úgy hogy ennek az érintkezésnek okvetetlen a honfoglalást megelőző korba kellett esnie. Különösen két nagy szócsoport bizonyúl e korból valónak, s mutatja, minő irányban fejlődött a Volga táján lakott magyar nép műveltsége: egyik szócsoport a földművelésre, a másik az állattenyésztésre vonatkozik. A földművelés fontosabb szavai: *búza, árpa, dara, borsó; szérű, tarló, sarló; szór* és *söpör* (gabonát), *öröl; gyümölcs, alma, körte, szőlő, komló, bor, sör, kender, tiló, orsó.* — Az állattenyésztés szavai: *barom, tulok, ökör, tinó, ünő, borju, toklyó, ürü, kos, csikó, disznó, tyúk; gyapju, gyapot, turó, sajt, iró (irós vaj).* — A *sarló, eke, tiló, orsó* említett nevein kívül még némely szerszámok s házi eszközök neve is föltünik, továbbá ékszereké s öltözékeké: *tengely, karó, teknő, tömlő, korsó, tükör; gyűrü, gyűszü, gyöngy; dolmány, kaczagány, zubbony, csizma, saru.* — Fontos még némely általános műveltségi és vallási kifejezés: *írni, betü, ördög.* Ezeken kívül még számos más szó tartotta fönn a törökséggel való legrégibb érintkezés emlékét.

De ezenkívül még két későbbi érintkezés hagyott török nyomokat nyelvünkben, s ezek magyarázzák meg olyan török szavainkat, melyekre nézve a csuvas nem nyujt ele-

gendő fölvilágosítást, ámbár e tekintetben a meghonosult török szók még nincsenek eléggé megrostálva. Egyik érintkezés, mely okvetetlen volt hatással szókincsünkre, a kúnok, besenyők árpádkori letelepedése; a másik a mohácsi vészszel kezdődő török hódítás. Érdekes, hogy e hódítás korából legtöbb szó Erdélyben maradt fönn, pl. *defter*, *oszpora* stb.[1])

A törökség közvetitésével kaptunk egyes szókat a perzsából *(kazán, csákány, nemez* stb.) s az arabból *(hír, aba-posztó, tőzsér, sejk* stb.), de azonfölül a mongol nyelvekből is. Sőt úgy látszik, hogy a hajdani magyarok valamely mongol néptöredéknek is szomszédjai voltak egy ideig, mert némely szóknak legpontosabban megfelelő mását a mongol nyelvben kapjuk meg; ilyenek: *hiúz, zerge, hölgy, harang, hagyma, ildom.* (V. ö. Budenz és Munkácsi czikkeit Nyelvtud. Közl. XX.)

A honfoglalás után igen nagy változás, illetőleg gazdagodás érte szókincsünket a pannoniai szlávság részéről. Az egész itt talált szláv néptömeg beleolvadt lassanként a magyar népbe s magával hozta műveltségét s a műveltségi tárgyaknak elnevezéseit. Főleg öt fogalomkörből gazdagította ez nyelvünket számos új szóval: a földművelés, házi berendezés, ipar, továbbá a kereszténység és az állami élet köréből. Ime a legfontosabbak:

a) Földművelés és gazdaság: *puszta, ugar, parlag,*

---

[1]) »E korból maradt fenn nálunk a *defter* szó, mely névvel nevezik Erdélyben maig is a kisebb kereskedők üzleti könyveiket.« Szilády: A defterekről 6. *Oszpora* néhol a székelységben pénzbeli kepefizetést jelent (a papnak valót), *sejk* pedig nemzetségfőt (l. Tájsz.). A m. *hír* s a votják *jibor*, *jivor* a csuvas *χïbar*-ból lett, ez pedig az arab *χaber* ‚hír' szóból (l. Munkácsi: Votj. Nyelvmutatványok 151.)

pagony, barázda, róna, patak; — *abrak, széna, szalma, szecska;* — *asztag, kazal, petrencze, garmada;* — *kólya, löcs, eplény, taliga, targoncza;* — *jászol, esztena, járom, iga, zabola, patkó;* — *ösztöke, csoroszlya, gerendely, rúd;* — *kasza, gereblye, csép;* — *len, guzsaly, gereben, pereszlen, pászma.*

b) Házi berendezés: *kamara, konyha, kalyiba, szoba, pincze, tornácz, pitvar, udvar, útcza;* — *kémény, kályha, kemencze, pest;* — *eszterha, rag, oszlop, gerenda;* — *pad, lócza, nyoszolya;* — *asztal, abrosz, tányér, ebéd, vacsora.*

c) Ipar, mesterségek: *gerencsér, kádár, bodnár, bognár, molnár, mészáros, esztergályos, kovács, takács, mester;* — *korong, abroncs, donga, motólla, pemet, kulcs, závár, lakat.*

d) Kereszténység: *keresztény, pogány, pap, püspök, apát, apácza, deák, koma;* — *oltár, kereszt, keresztel, bérmál;* — *zsolozsma, veternye* és *vecsernye* (reggeli és esti imádság); — *szent, pokol;* — *karácson, szombat, szerda, csütörtök, péntek.*

e) Állami élet, közigazgatás: *király, császár, tárnok, asztalnok, pohárnok, bán, kenéz; poroszló, porkoláb, tömlöcz, kaloda;* — *megye, robot, dézsma, zálog, pénz, poltura* stb.

Hozzájárul ezekhez még számtalan más szó, melyek közűl legtöbb az itteni természeti viszonyokra, állatokra, növényekre vonatkozó szó. Ezeket természetesen a tárgyak ismeretével együtt kapták a hódító magyarok.

A szlávság közvetitésével kaptunk számos nyugat-európai, nevezetesen német és olasz szót. Igy pl. a szláv *pop* (pap) szónak a német *pfaff* (ófölnémet *phafo*) az eredetije, a szláv *bognar*-nak a német *wagner;* a szláv *potkan, pod-*

gana (patkány) szó az olasz (velenczei) *pantegana*-ból lett, ez meg az újgörögből jött, hol ποντίκι tulajdonkép pontusi, tengeri egeret jelent. — De sok szót az oszmanli-törökből is a szerb nyelv útján kaptunk, mint pl. *csizmadia, haramia, dalia.*

A szlávot követte a német és olasz hatás, mely akkor indult meg, mikor a magyar nemzet fölvette a keresztény-séget s békésen kezdett közlekedni nyugati szomszédjaival.

Már az Árpádok korában nemcsak egyes bevándorolt lovagokkal s papokkal, hanem számos német gyarmattal találkozunk hazánkban. Igy aztán nem csodálhatjuk sem azt, hogy már első Árpádjaink korában német kereszt-nevek honosulnak meg: *István* (a német *Stefan* alakból, a székelyeknél *Istéfán* alakot is lelünk), *Imreh, Gizela, József* stb.; sem pedig azt, hogy XV. századbeli nyelvemlékeinkben már számos más meghonosult német szóra akadunk, minők: *herczeg, polgár, czímer, tarsoly, frigy, czéh; farsang, torony, kehely, ércz, zománcz, font, perém, példa* stb. A Habsburg-ház uralmával s a reformáczió terjedésével mindinkább erősödött a német hatás, úgy hogy a mai napig átvett német szók száma mérkőzik a szláv szókéval. Csak a legérdekesebbek közűl említünk egy párt: *boglár, mente, kalap; csödör, rét, csür, bükköny, eper; prés, kötör* (a székelyeknél a. m. borsajtó, ném. *kelter,* ez pedig lat. *calcatura), törköly, löre, salak, zamat; bitang, foglár, czinkos, túz* (disznó a kártyában, régibb ném. *dûs, tûs*, ma *daus); czéh, málha, tuczat, borostyán*-kő, *czikkely, sejt, selejtes.* — Az utolsó századokban különösen a német iparosok szaporodtak mindinkább s velök együtt a mesterségekre, szerszámokra s iparczikkekre vonatkozó szók: *suszter, kellner, pék, kifli, virsli; muff, másli, slepp* stb. stb. Mesterembe-

reink magok eszközeiknek legnagyobb részét német műszóval jelölik, pl. az asztalosság körében: *czolstokk, rikcsájt, sregmósz, sraufnekt, falcz, czitling, szimsz* stb., sőt még a *fürész* szó helyett is *szóg*-ot mondanak (osztrák *sâg=säge*) az ilyenekben: *kop-szóg, sváb-szóg, slott-szóg* stb. (Nyelvőr III. 383., XI. 44., XIV. 194.) — Legújabban, főleg a múlt század óta, a katonaság útján is számos német szót kaptunk: *kvártély, obsit, regruta, óbester, gléda, panganét, czakompakk; egreczéroz, maséroz, rukkol, reterál* stb.

A német nyelvből kaptuk más nyugateurópai népek műveltségi szavait, különösen sok franczia szót, péld. *gavallér, parádé, káplár, pallér, lakaj, márjás, omlett, szósz* stb.

Az olasz hatás szintén az Árpádok korában kezdődött. Velenczéből kaptuk térítőink nagy részét, ezektől vettük a nálunk soká dívott latin kiejtést s ezzel együtt helyesirásunk alapjait (mint fogjuk látni). Később aztán számos olasz gyarmat és élénk kereskedelmi közlekedés juttatja nyelvünkbe az olasz szókat. Már 1259-i oklevél említi *Olaszfalva* helységét; 1264-ben Liptóban, 1272-ben Patak mellett találunk *Olaszi* nevü várost; 1273-ban a szepesmegyei olasziaknak, mint »latin városnak,« régi jogait erősíti meg III. László; s ezeken kivül még sok más *Olaszi, Olaszfalu, Olasz* és *Tallián* nevü helység keletkezett hazánkban (Szepes-Olaszit és a vasmegyei Olaszfalut németül is *Wallendorf*-nak azaz olasz falunak nevezik maiglan). Több irányban erősödött az olasz hatás Anjou királyaink korában. Róbert Károly »számos olasz módra rendezett lovagi játékokat tartott, melyekben ő maga is gyakran a küzdők sorába állott, s ily alkalommal czímereket osztott ki nemesei között.« Nagy Lajos ismételve kö-

tött kereskedelmi szerződéseket Velenczével, és »a kereskedés nagy hasznai számos szorgalmas, kivált olasz kalmárcsaládot kecsegtetének a honunkban való letelepedésre.« [1]) A lovagi játékok emlékét őrizte meg nyelvünkben a *pálya, paizs, pallos, párt.* Kereskedelmi szók: *pósta, árenda, somma, kártabiánka* (váltó, még most is él a Dunán túl), *markalét* (pénznem neve az Érdy codexben, bizonyosan ol. *marcheletto,* noha csak *marchetto*-t találok a szótárakban, mely sz. Márkról elnevezett velenczei pénzt jelöl), *szimpla, dupla.* Ilyen úton kaptuk sok szövet és más fényüzési czikk nevét, pl. *bakacsin (boccacino), mazolán (mezza-lana), paszomány (passamàn), velez (vales, valessio); konty (concio), paróka (parúca), maskara (maschera), fraska (frasca* narrenpossen, fratzen), *tréfa; skatula, tácza, karafina; kandalló* stb. Ezeken kívül legtöbb hajós-műszót kaptunk az olaszoktól: *sajka, bárka, burcsella, gálya, náva, resztó, timon, limány,* továbbá *duga* (‚vizfogó' jelentéssel), *gát, piom.* De még más, részben föltünő szókat, minők: *mankó, gáncs, gúny, tégla, pocséta (pozzetta), pilula (pirula,* v. ö. vel. *pirola), gurdély* (‚latebra' MA. = *cortile* vorhof, hühnerhof), *bojtár, csonka (cionco)* stb.

Az ötödik nyelv, melyből nagyobb számmal kaptuk a szókat, a latin. Ez három csatornán át gazdagította nyelvünket: először az egyház, másodszor a törvényhozás és törvénykezés, harmadszor pedig a nemzetközi tudomány útján. E tényezők közül különösen a második volt erős, úgyhogy a XVII—XVIII. században közéletünk egészen el volt árasztva latin kifejezésekkel, de

[1]) L. bővebben Horváth M. Kisebb Tört. Munkái II. 384, 379, 81.

a nyelvujítás kora legnagyobb részöket honi képzésekkel helyettesítette. Mégis számos latin szó megmaradt, részint általános használatban, részint a népnyelvben nyelvjárásaink kisebb-nagyobb részében. Ilyenek: *a)* névszók: *evangyéliom, testámentom, paradicsom, káptalan, czinterem, téka, almáriom, kalamáris, kalamus, árkus, papiros, peneczilus, pária, fiskális, lurkó, kintorna, áer, faktum, virtus, akkurátos* stb.; *b)* igék: *kommendál, spacziál, prézsmitál, disipál, tángál, kárpál, megkrepál* stb.[1])

A viszonyokból önként értődik, hogy nem annyira a klasszikus, mint inkább a középkori latinságból

[1]) *Almáriom* = *armarium*, mely már a középkori latinságban is előfordul *l*-lel; a régi olaszban s németben is van *almer* (Denkschr. d. Wiener Akad. XXII. 125., bajorul *almaring;* v. ö. régi fr. *aumaire*, oláh *almariu;* újszlovén *omara*, *omar* is, v. ö. Dunán-túl *ómáriom).* — *Penicilos* tollvágó kés (Horpács) Nyr. IV. 181. — A *pária*, *párja* főnévből igét is képeztek: *páriál*, mely maiglan fönmaradt: *lepáriál:* lemásol (Érmellék) V. 473.; *megpáriál:* megkétszerez u. o. — *Lurco* a latinban is semmirevalót jelent, de eredetileg a. m. tobzódó (volt egy ige is: *lurcare* tobzódni); Budenz tehát téved, mikor Szótárában a mi *lurkó*-nkat a finn *nuori*-val egyezteti. — *Kintorna* = *quinterna*, öt-húros hangszer. Erdélyben ez az ige is föntartotta: *kenternál:* csúful énekel, kornyikál, rosszul zenél III. 373., IX. 44. — *Áer; ájer* is, különösen Erdélyben használják, pl. V. 221. — *Faktum;* v. ö. *Foktumra* vötte a dógot: munkáján gondolkozik (Szeged) IV. 34. Ha *foktomra* kerül a sor, nem tud semmit se (Debr.) V. 177. — *Spacziál* régente nagyon használatos volt (BodC. 21. Heltai: Háló 284. stb.); a latinból a németbe is átment: *spaziren.* — *Prézsmitál* (e. h. *prézsbitál:* prédikál, darál); a székelységből illeszkedéssel is *prosmitál*, *porozsmitál* IV. 32., V. 221. — *Eldisipál* (elpazarol) V. 180. — *Tángál:* elver (Félegyh.) V. 130. — *Kárpál*: pirongat, bosszant; országszerte használják, v. ö. III. 427., V. 230., IX. 136. Belőle: *kárpálódik*=zsörtölődik VIII. 330., IX. 32. — *Megkrepál:* megdöglik (Zala) VIII. 469. stb.

merítettünk, melyben számos latinosított olasz, német szó örvendett általános használatnak. Természetes tehát, hogy latinos formában kaptunk sok olasz és német szót is. Igy pl. a *finom* melléknév, a *banderium* főnév olasz-eredetűek.[1]) A *flastrom, fölöstököm*-féle szókat meg épen a konyhalatinság alakította át a német *pflaster, frühstück* szókból.

Az eddigieknél sokkal csekélyebb volt, mert sokkal később kezdődött az oláh hatás. A köz-magyar nyelv szavai közt talán húsz szó sincs oláh eredetü, minők pl. *czimbora, banya, kópé;* a többi leginkább erdélyi nyelvjárásainkban használatos, pl. *szpurka* ‚ronda,' *borbát* ‚serény, munkás,' *pakulár* stb. Legrégibb kimutatott oláh szavunk az 1530-ki Érsekujvári codexben előforduló *sód*, a mi a. m. csúf.

Valamint azonban keletről az oláhság, úgy kezd északról a tótság hatni nyelvünkre. Egyes tót szók, minők pl. *svihák, verbuvál*, általánosan elterjedtek. De északibb nyelvjárásainkban folyton-folyvást szaporodnak a tót szók. Hajdumegyében pl. már hallani a *lezsák, szinák* szókat (egyik semmirekellőt tesz, a másik rossz fiút, Nyr. VIII. 234.); az Ipoly vidékén a főzőkanál *váricskó* (III. 428.); Rozsnyón a kozmás *szmúdos*, s a levesről azt mondják hogy *megszmúdult*, a kutya *hliptol* mikor iszik stb. (VIII. 565.)

---

[1]) A köz. latin *finum* az olasz *fino*-ból, melyből a német *fîn, fein* is lett. — A banderiumra nézve v. ö., hogy Róbert »Károly azoknak (a főuraknak), kik nagyobb számu hadacskát állítottak, engedelmet ada azt az olaszból kölcsönzött *banderium* név és saját zászlóik s vezérletök alatt vinni az ellenségre.« Horváth M. Kisebb Tört. Munkái II. 370. Az olasz *bandiera* zászlót jelent (fr. *bannière*, ném. *banner, panier).*

Az efféle átvételeket már nem a szükség érzete okozza, itt már nem új műveltségi fogalmakkal van dolgunk, hanem egyszerűen ama tény kifolyásaival, hogy a népünkkel közlekedő vagy beolvadó oláhoknak, tótoknak számos oláh vagy tót szóra rájár a nyelvök akkor is, mikor magyarul beszélnek, s ezek a magyar beszédbe kevert idegen szók aztán ráragadnak a magyar emberre is. Hiszen még nagyobb mértékben tapasztaljuk ezt a német nyelv részéről, mely különösen a nyugati és északi magyarságot árasztja el ily szükségtelen szókkal, ámbár az erdélyi szászok is éreztetik hatásukat keleten. A kötényt pl. már *surcz*-nak is nevezi a Királyhágón túli magyar, s a takaréktűzhely neki *platten, palatten* (IX. 428. IV. 236). Dunán túl az utóbbi már általánosan *spórhert,* a pohár ugyanott sok helyt *klázli,* a reszelt zsemlye *prézli,* az ecset *pemzli,* a szakáll *pakonpart,* a kártyás *spiller,* a takarékosság *spórolás,* a lerakás *lerámolás,* sőt a német-magyar gyönkiek (Tolna megyében, V. 378) azt is kérdik egymástól: *Hun a faterod? Láttam a muterodat.* Nógrádban is a závárt *riglinek,* a rézsutost *srég*-nek mondják (IV. 142). Rozsnyón a kömény *kümöl,* a kénes gyufa *svábel,* a vágóhíd *slobrik* (VIII. 565) stb. stb.

Néhol háromféle nyelv is surlódik s keveredik egymással folytonosan, úgy hogy pl. a magyar beszédet számos német és tót kifejezés tarkázza. »A kassai ember magyarul, németül és tótul beszél, sőt akadnak, kik mind a hármat összekeverik. A gyermeksereg *brizgálja* (locsolja) a vizet, a szobaleány *pratálja* (takarítja) a szobát, a pajkos ifjú a *fludernál* (malomgátnál) fürdik, majd naphosszant *rajcsúloz* (szaladgál) s a *hózentrágere* (nadrágtartója) elszakad. A cselédség is szeret a *dufart* (átjáró, bejárat) előtt állni

s nem gondol vele, hogy a rántás *hulyává* lesz (megcsomósodik), a *brótván* (lábas) is megtüzesedhetik s a *grulya* (burgonya) szétfő.« (Dergács a Kassai Főreáliskola Értesítőjében 188⁶/₇. 9. l.)

Csalódnánk, ha azt hinnők, hogy az efféle szókeverés csak múlékony jelenség, mely nem hagy mélyebb nyomokat a nyelvben. A szükségtelen idegen szóknak egy része eltűnhetik ugyan nyomtalan, de más része megmarad, polgárjogot kap s néha a benszülött szót szorítja ki a használatból. Erre nem egy példát találunk a rég meghonosult szók közt. A *térd*nek bizonyosan volt ugor neve nyelvünkben, mégis a csuvas szót alkalmazták helyette. Semmi kétségünk benne, hogy a medvét őseink már a honfoglalás előtt ismerték, mégis ez állatnak szláv neve fészkelte be magát nyelvünkbe *(medvêdĭ* ,a mézevő') s elnyomta a régi ugor elnevezést. A *csinál* ige helyett codexeink még rendszerint a *tökél, szerez* igéket használják s amarra semmi szükség sem lett volna. Ép így viszonylik egymáshoz a szláv *rend* s a régibb *szer, sor;* továbbá *barát : atyafi, fél* (a Halotti Beszédben *feleim* is, *brátim* is); *malaszt : kegyesség; nyavalya : kórság, betegség; puszta : kietlen* stb. Hasonlókép a németből jött *pár* az ugor *fél*-hez *(páros : feles, páratlan : feletlen)* és *bokor*-hoz; *gyilok (dolch) : tőr ; ostromol : megszáll, töret, vítat, ví ; rabol : dúl, foszt* stb.

A múlt századokban számos fölösleges l a t i n szót is alkalmaztak, melyek szintén részben megmaradtak, mint pl. *áer, kommendál* e h. *levegő, ajánl,* részben elenyésztek. pl. *karitásság* (Ehr. C. 137) e h. *szeretet, kalomniálkodni* (Heltai: Krón. 55) e h. *rágalmazni, klerikálni* (Molnár A. Scult. 57) e h. *fölszentelni* stb. Ismeretes dolog, a latin kifejezések mennyire elárasztották a táblabiró-világ nyelvét.

Már a XVII. század leveleiben néha több a latin, mint a magyar szó. Találkozunk néha ilyen zagyvalék mondatokkal: »A kik abrakért szolgálnak, *in numerum barmorum mennek*« e h. *barom számba mennek* [1]) (Rosnyai D.: Horologium Turcicum, l. Beöthy: Széppróz. I. 117). S keletkezhetett ilyen magyar-latin népdal is:

Meghalt feleségem,
Debuisset pridem stb. (Erdélyi: Népdalok.)

Valamint az erdélyi magyar-oláh nóta:

Kolozsvár nincs bekerítve,
Slobodui drumu,
Ki lehet menni belőle,
Nu face gondui.

Más vidékeken is keletkeztek ilyen felemás-nyelvü nóták és szólások. Dunán túl nagyon elterjedt tréfás mondás: *Elment, davong'rennt;* s ha *hamar* szóval sürgetnek valakit, azt feleli: *hamar a kovácsnál van (hammer = kalapács).*[2])

---

[1]) Rosnyai D.: Horologium Turc., l. Beöthy: Széppr. I. 117. V. ö. egy 1540-iki latin inventariumban: *Bonhock* equorum. Duo *gombi* stb. Nyr. XVII. 275.

[2]) Az utolsó századokban elégszer kikeltek íróink a szertelen nyelvkeverés ellen. A XVII. században pl. azt írja Haller János az ő Paizsa előszavában: »Igaz dolog, szép és dicséretre méltó külön különféle nyelveket tudni, de akárki itélje meg, ha illendő-é egyszersmind két nyelvet összezavarni s úgy beszélni. Arra is jutottak már a magyarok, hogy a kik a tótok vagy lengyelek szomszédságában laknak, felette sok dolognak tótul adják a neveket, a kik németekhez közelebb, azok udvariságnak tartják, ha német módon neveznek holmi portékákat, holott készen volna efféléknek nevek az igaz

Midőn annyi idegen népelem olvad valamely népbe s nyelvébe oly tömegesen keverednek az idegen szók, már eleve sejthetjük, hogy nemcsak a szótár fog nagy változásokat szenvedni, hanem változni fog — ha nem is oly nagy mértékben s olyan föltünő módon — a nyelvnek hangzása és eszejárása is. S e sejtelmet megerősítve látjuk az érintkező nyelveknek pontos összehasonlítása által. Öt különböző jelenség vonja itt egymásután magára figyelmünket: 1. idegen hangok átvétele; 2. idegen határozó és viszonyító szók átvétele; 3. idegen képzők átvétele; 4. idegen kitételek szószerinti fordítása; 5. idegen mondatszerkezetek szolgai fordítása.

1. Idegen hangok átvétele egyes szókban könynyen észlelhető. Valamint a németek új hangot tanultak meg a *journal, geniren, courage*-féle franczia szók átvételével: ép úgy halljuk magyarul beszélőktől a német *ch* hangot a *monarkhia, hierarkhia* stb. szókban, sőt a német és szláv rövid *á*-t olyan szókban, minők *làtin, àkàdémia.* Bács-Bodrog megyében van egy megmagyarosodott szerb helység, Bajmok, melynek lakosai mindig ilyen *à* hangot ejtenek a magyar *a* helyett: *kàlàp, hàsznos.* Elég valószinű az is, hogy a palóczságnak *à*-ja tót hatás következtében szorította ki az *a* hangot.

Egy más idegen hatást több vidéken észlelünk. Az oláh, szerb, tót, német kiejtésben nincsenek hosszú mássalhangzók (úgynevezett kettőztetett mássalhangzók: *tt, kk, ll* stb.). Azért ha magyarul tanulnak, mindezeket röviden ejtik: *akkor* helyett *akor*, *evvel* helyett *evel* stb. S vannak

---

magyarok között.« — Bod Péter pedig 1760 körül panaszolja: »Most a nemzeti nyelv közel van a megzavarodáshoz és abból következendő romláshoz.«

már egyes vidékeink, melyeken ilyen idegen hatás alatt részben vagy egészen elvész a mi mássalhangzóink hosszúsága. Így az oláh hatás alatt álló szolnok-dobokai tájszólás azt mondja: *ítam, âtam, rêgel, bêne* stb. e helyett: *ittam, adtam, reggel, benne* (Nyr. XVII. 314). Kalocsa vidékén pedig a megmagyarosodott szerb helységekben általános ez a kiejtés: *ata, vëte, szëte, terëmtëte* stb. e helyett: *adta, vëtte, szëdte, terëmtëtte* (l. Simonyi Jenő: Kalocsa és vidéke).

2. Idegen határozó-szók szintén találhatók mindenhol, a hol két-két nyelv folytonosan közlekedik egymással.[1]) A német átvette a franczia *vis-à-vis*-t, a latin *circa*-t (körülbelül) stb. A finn *jo* ‚már' szócska litván eredetü (litv. *jau*). A mi szavaink közűl *majd* (‚majdnem' értelmében) és *bár, bátor* (‚legalább, mindenesetre' jelentéssel) átmentek a déli szláv nyelvekbe; az oláh átvette ezeket: *magán, menten, sohun, által, keresztül, ugyan* stb.; az igenlő *hát* s a tagadó *dehogy* nemcsak az oláhban, hanem a hazai német nyelvjárásokban is közönséges. — Viszont a mi nyelvünkben nagyon elterjedt a német *fort-und-fort,* illetőleg mint itt ejtik *furt-un-furt,* s népünknél *furtonfurt* lett belőle (Dunán túl Nyr. II. 134, a székelységben I. 135. V. 175). Átvételét megkönnyítette a magyar *folyton-folyvást, folytonosan;* ezt bizonyítja ez a székely keverék-alak

---

[1]) Idegen eredetü kötőszót a mi nyelvünkben nem lehetett még biztosan kimutatni, de más nyelvekben ilyet is találunk. A finn nyelvben pl. a *ja* ‚és' és *toki* ‚mégis' kötőszók germán eredetüek. A dunántúli németektől gyakran hallani a magyar *pedig* kötőszót; az oláhok ezenkívül átvették a *mégis, bátor, akár* kötőszókat (az utóbbit ilyen kapcsolatokban: *akar-kare* akárki, *akar-kënd* akármikor); a *bár* kötőszót a tótok is.

is: *furtonosan* (V. 330), *furtomoson* (I. 135). Szintúgy átjött a polgárság nyelvébe a német-franczia *vizavi* s a német *riktik (richtig,* V. 126, VI. 468). Török eredetű a *csak* szócska. Latin szólás a *persze* = *per se.* Szláv eredetű határozó-szók *dosztig (dusztig* IX. 34. tót *dosť* elég) és *rédomba* (l. Szarvas, Nyr. VI. 106), továbbá a felső foknak ez az ormánsági kifejezője: *náj (náj-naobb* = legnagyobb stb.); az utóbbinak megfejtését Szarvas G. ezzel a figyelemreméltó megjegyzéssel kisérte: »Ha tekintetbe veszszük, hogy a *leg*-es superlativust első codexeink nagy része még nem ismeri, s hogy első, egyelőre csak nagyon szórványos föllépte s továbbterjedése mind szemünk előtt történik; továbbá ha vele az épen velünk lakó szláv népeknél leginkább használatos *naj*-féle superlativust egybevetjük, nem tűnik fel valószinűtlennek az a combinatio, hogy a magyar superlativus kifejezésére a szláv alak s tán a délnyugati megyékben már régóta honos *nájnagyobb* használatnak érezhető idegenszerűsége aligha befolyással nem voltak.« (Nyr. VI. 40.)

Idegen eredetű indulatszó a *fuj* (ném. *pfui).* A kutyakergető *kuss, kusti, kus ki* eredetileg franczia szó *couche-toi!* = feküdj le! innen a német *kusch, kusch di(ch),* a némettől kaptuk mi, s mi tőlünk vette az oláh *kuški* alakban. De oláhjaink még több magyar indulatszót is átvettek: *ejnye, hajsz, rajta!*

Idegen határozókba foglalva idegen viszonyszók is átmehetnek egy nyelvből a másikba, úgy hogy az átvett határozók mintájára alakulnak új szólások. A németek pl. az *à la Paris*-félék szerint, mintha ez az *à la* valami módhatározó praepositio volna, mondanak ilyeneket: *à la Wien, à la Bismarck.* A német kereskedői nyelv átvette az egy-

szerű *à*-t is ilyenekben: *à 5 francs, à 3 gulden:* továbbá az olasz *per*-t: *per mann, per woche, per axe* (,kocsin'), *per schub, per du* stb. — Ez a latin-olasz *per* némely magyar szólásokban is föllép (v. ö. az említett *persze* szót): *per tu, per maga, per sundám-bundám* [1]) stb. Megemlítjük itt azt a lehetőséget is, hogy a mi *vel* és *ért (érett)* ragjaink, melyek azelőtt névutók voltak, a törökségből vannak átvéve. — Érdekes még a finn *kertu* ,-szor, szer, ször', mely kétségtelenül litván szó: litv. *kartas,* hímn. fn. ,das mal', acc. *kàrtą, kart* ,einmal' stb. Ép így vette át a szlovén nyelv a német *mal*-t (l. Miklosich: Syntax 157).[2])

3. A k é p z ő k ugyanolyan módon mennek át egy nyelvből a másikba, mint a viszonyító szócskák, csakhogy a képzők átvételére sokkal több alkalom van. Erre ugyanis nem szükséges egyéb, mint hogy egy csomó hasonképzésű szó jőjjön át az illető alapszókkal együtt, akkor analogiájokra nagyon könnyen alakulnak új szók honi tőkből is, ugyanazon idegen képzőkkel. Nyelvünkbe pl. átjöttek olyan

---

[1]) Annyi mint alattomban, ismeretlen helyről s módon, valakinek tudta s akarata nélkül; a *sundám-bundám* nyilván török szó: *šundan-bundan* = innen-onnan. — V. ö. még *per busz-bász:* imígyamúgy. IX. 140.

[2]) Idegen ragos alakok is átmennek egy nyelvből a másikba, pl. nyelvünkbe jöttek latin vocativusok: *amice, domine (Megbocsáss, Kollátine!* Haller: H. História II. 242), a németbe más esetek is: *Jesum, Christum, Jesu* stb. Az is megesik, hogy ilyen idegen esetalakokból kiválik a rag s aztán honi szókhoz járul, mint a hogy az idegen képzőknél látjuk. Pl. a keletindiai portugal gyarmatok nyelvében *hombre's casa* az ember háza e h. *casa de hombre,* az angol genitivus ragjával *(the man's house).* Szintúgy az angol czigányok nyelvében: *mi duvel's kēr* istenem háza. Legközönségesebb e jelenség a spanyol czigányok nyelvében.

szópárok, minők *evangéliom: evangelista, Kálvin: kálvinista, Luther: lutherista* stb. Ezek mintául szolgáltak számos új szónak, úgy hogy ez az *-ista* meghonosult képzőnek tekinthető. Pázmány Péter már azt írja: »Ha az Itinerárius azért nevezi magát Lutheristának vagy Calvinistának . . ., ugyanezen okból *Mohametistának* és *Ördögistának* híhatja magát« (Kalaúz 1766-iki kiad. 1079). Geleji Katona az Enyedi György követőit *Enyedistáknak* nevezi (Titkok Titka, tartalomj.), Veresmarti beszél *királyistákról*. Régi már a *patvarista* is és vele együtt ez a közmondás: *Non est bonus patvarista, qui non est bonus vakarista.* Közönséges a *tarokkista* és *sakkista.* Kresznerics az önzőt, egoistát magyarul *énistának* akarta nevezni s az önzést *énistaságnak.* (Több más példa Nyr. VIII. 299, hol egyáltalán bővebben szóltam az idegen képzők átvételéről.) — A görög-latin *-istá*-hoz legközelebb állnak a szintén görög-latin *-izmus* és *-izál* képzők, melyekkel számos új magyar szó alakult, többnyire görög vagy latin alapszókból, de néha eredeti magyar tőszókból is. Például: *germanizmus, magyarizmus, erdélyizmus, felföldizmus, alföldizmus, betyárizmus;* továbbá *analogizál, anomalizál, politizál, parlamentizál, kurizál, urizál, komótizál, hévizál.*[1]) — Az utóbbi igékhez

---

[1]) »Az effélék nem germanizmusok, de merem állítani, hogy nem is magyarizmusok« (Nyr. IV. 414). »Vadászszuk a Xenologismuszokat s a Magyarismus gyönyörű virágait elmellőzzük« (Kaz.: Tud. Gyüjt. 1819. 25). »Örömest látnám efélékrül, mint a Felföldismus, Alföldismus és Erdélyismusnak öszvebékéltetésérül is, valamely Uramnak hasznos oktatását« (Turkovics, Corp. Gramm. 706). — »Az ilyen analogizált szók« (Csokonai), azaz analogia szerint képzettek. »Miért anomalizál éppen a genitivusban?« (Tud. Gyüjt. 1829. V. 15.) Agyonparliamentizált nemzetünk (Egyetértés XIII. 219. sz.). »Hévizál: tét-

hasonlók az *-íroz, -írol,* végűek is, melyeknek nagy része a franczia-német *-iren*-végű igék átalakítása, de egy része már a magunk nyelvében keletkezett, v. ö. *hazardírol, masérol, maséroz, rezoníroz, stellíroz, sandíroz* (sandít), *elábrándíroz.*

A beczéző keresztnevek kicsinyítő képzőikkel együtt a német és tót nyelvből jöttek át a miénkbe. A német *Toni:* magyar *Tóni,* n. *Fritzi:* m. *Friczi,* a tót *Andriš:* m. *Andris,* t. *Boriška:* m. *Boriska, Julča: Julcsa, Ferko: Ferkó,* a gömöri palóczoknál *Ferku, Misu, Erzsu,* és így tovább (l. Szilasi: A beczéző keresztnevek, Nyr. XII. 244). S némely tót kicsinyítő képzővel már közneveket is alkotott nyelvünk, névszerint a *-cza cze, -ik* és *-csik* fordulnak elő így használva; pl. *körmicze:* körömvirág (Nyr. III. 543), *pihöcze:* pehely (VI. 230. 374), *kerepcze:* kerepelő (Népk. Gy. II. 468), *dalicza* (Czuczor: Költ. I. 202); *póczik* (sárból csinált ülőhely, Nyr. VI. 323); *ülcsik, foncsik, tekercsik* (Heves m., v. ö. tót *stoliček* székecske). A beczéző képzőket legkönnyebben átviszik a rokonsági szókra s más bizalmas megszólításokra, sőt a házi állatok neveire is; pl. *atyus, mamuska; banyi* (banya, Népk. Gy. III. 324); *babicza* (Nyr. II. 519), *lelkiczém* (Lehr: Toldi 466. Baksay: Gyalogösvény); *pajti, pajtikám* (pajtás); *bari* (bárányka), *kani* (kan disznó, Kálmány: Koszorúk I. 226); *Bodris, Budris, Tarkis* (disznónevek Somogyban, Nyr. III. 527).

Számos *-nik*-végű szláv szó honosult meg nyelvünkben: *bajnok, asztalnok, udvarnok, tárnok* stb., s ezek mintájára alakult már régen a *fegyvernek* szó,[1]) a nyelvújítás

---

lenül tölti az időt« (Sopron megyében, Nyr. II. 519, de Esztergomban és másutt is) = hévságoskodik, hívságokkal foglalkozik.

[1]) Lehet, hogy a *fegyvernek* szónak köznévi értéket csak Mol-

korában pedig tudjuk mennyire elburjánzottak a *-nok nők*-képzős szók, valamint a *kádár, bodnár*-féle szláv szók mintájára az *-ár, -ér* képzősek. Hogy a képzők átvétele mennyire összefügg a szók átvételével s a beszélők kétnyelvűségével, bizonyítják ezek az érdekes szók: *hajtsár, gombár* (gombkötő), *kondár* (kondás, kanász, Nyr. VI. 274). Ezeket magyarul beszélő szerbek alkották a szláv *-ár* képzővel s a magyarok azután elfogadták, sőt a *hajtsár* irodalmi nyelvünkbe is belejutott (v. ö. VII. 559).

3. Idegen kitételek szószerinti fordítása szintén előfordúl mindenütt, a hol érintkező nyelvek hatnak egymásra. A szlávok a *srêda* nevet úgy alkották, hogy a német *mitt-woch* mintájára egyszerűen középnek nevezték a szerdai napot. A német *zu-kunft, gegen-d* szókat a román népek híven lefordították: *avvenire, a-venir, contrée.* A középkorban a nyugoti népeknél általánosan elterjedt megtisztelő kifejezés volt a *bonus homo, boni homines* stb.; ezt már árpádházi királyaink korában lefordíthatták magyarra, mert ez a *jó ember* már a XV. században összevont *jómbor, jámbor* alakjában lép elénk (codexeinkben még főnév és megtisztelő szó, pl. *a pap* helyett »*a pap jámbor*« stb.). A *nem, nemzet* főnevekből képzett *nemes, nemzetes* valószinüleg szintén nyugati minták szerint alakult, v. ö. olasz *gente: gentil'uomo,* fr. *gentilhomme,* német *adel* ‚nemzetség': *edelmann* (így szlovén *žlahtni* stb.) Hogy a *világ* főnév, mely eredetileg csak világosságot jelentett, a teremtett dolgok összességét is jelöli, abban szláv hatást láthatunk (valamint az oláh *lumja* is, mely a. m. a latin *lumen,* azért vette föl a

nár Albert tulajdonított, s hogy a népnyelv így soha sem alkalmazta. A hasonhangzású helynévnek homályos az eredete. — Megemlíthetjük, hogy a *-nik* képző a szlávságból a finn nyelvbe is átment.

második jelentést.[1]) Ez a kifejezés: *míg a világ világ lesz*, melyet már az Érsekújvári codexben olvasunk: »*míg a világ világúl lészen*«, valószinüleg olasz eredetű, v. ö. *dopo che mondo è mondo* (Amicis: Constantinopoli 5. 8) ‚mióta a világ világ' — A XVI—XVII. században egyes török kifejezések fordítása is meghonosult a magyarban. Pl. *nyelvet fogni* annyi volt, mint hírmondót szerezni. Maiglan megtartotta az erdélyi társalgás a *tessék* helyett ezt a török udvariassági formát: *parancsoljon (parancsoljon besétálni, parancsoljon leülni;* az újgörögben is szórul-szóra így: ὁρίστε). — Újabban is meghonosultak így egyes idegen szólások a nép nyelvében; pl. országszerte elterjedtek ezek a németes kifejezések: *jól néz ki, hogy néz ki? kijön vele.* Így mondják németesen Fehér vármegyében: »*ësszegyütt vele:* összeveszett« (Nyr. X. 186), és horvátosan Szlavóniában *féléjjel* e helyett *éjfél* (V. 11). — A palócz *enyém házam, emménk házunk (a miénk házunk* stb. e helyett *az én házam, a mi házunk)* nyilván a megfelelő tót kifejezés hatása alatt keletkezett.

5. Végre azt is kimutathatjuk, hogy mondatszerkezetek mennek át egy nyelvből a másikba. Mikor az idegen tanulja a nyelvet, mindennapi tapasztalat, hogy eleinte, sőt sokáig belekeveri az új nyelvbe az anyanyelv szerkezeteit. Ha már most egész néptömegek megmagyarosodtak lassanként és beleolvadtak a magyar népbe, lehetetlen, hogy ez a számtalan egyéntől jövő s egyformán működő hatás a magyar mondatszerkezetben nyomokat nem hagyott volna. S egyes szerkezetek csakugyan szószerint lefordítottaknak bizonyulnak. Így pl. az *újra* helyett

---

[1]) V. ö. Réthy: Az oláh nemzet és nyelv eredete. 106.

különösen Erdélyben mondják azt, hogy *új-ból,* s ez bizonyosan a déli szláv *iz nova,* mert ott az *iz* praepositio több ilyen időhatározóban is használatos. Ez a módhatározó: *feliből, feliből-harmadából* stb. valószinüleg az ószláv *is-polu* fordítása. *Hiában* szó szerint a. m. hiujában, pusztájában s megfelel az ószláv *vŭ pustošŭ* módhatározónak (v. ö. fr. *en vain).* Az *ész-ben gazdag* stbeff. az ilyenkor használt szláv *vŭ*-ra vihető vissza. Nagyon valószinű továbbá, hogy a *-ra* használatára nagy befolyással volt az accusativussal járó *na* praepositio, mert a déli szlávságban s nagyobbára már az ószlávban szóról szóra ugyanezt a szerkezetet találjuk a következő szólásokban: *valamire változtat, részekre oszt, valamire törekszik; hasznára, javára van v. lesz; két kézre ví.* (L. »A magyar határozók« megfelelő helyeit.) Az ormánsági magyar tárgyesettel mondja: *el van adva a buzát,* s ámbár ezt a fordulatot a finnben is megleljük, valószinűleg itt is ott is a szlávságban nagyon elterjedt szerkezet fordítása.[1])

Török hatásnak tulajdoníthatni talán a kérdő és határozatlan névmások személyragozását, mely régebben még sokkal gyakoribb volt: *mid van? semmim sincs; ha volna valamink; kije van; tü kitek* (= melyiktek) *toldhat ö állapotjához egy sengnét?* (Münch. C. 24.) stb. V. ö. oszmanli *nen var?* mi bajod? szó sz. mid van? *neme lāzim? nemize lāzim?* mire való? szó sz. mimre kell? minkre kell? *kimimiz,* némelyikünk, szó sz. kink. A szórend szintén föltünő hasonlóságokat mutat, pl. abban, hogy a főhangsúlyos névszó az oszmanliban is közvetetlen az ige előtt áll:

---

[1]) A kelta nyelvekben is előfordúl, v. ö. Winkler: Uralaltaische Völker 183.

seni severim = téged szeretlek; *ben severim seni* = én szeretlek téged; *seni ben severim* = téged én szeretlek.[1])

Elődeink bibliai és szószéki nyelve annyira tele volt latinosságokkal — különösen a módok használatában — hogy egyesek a népnyelvbe is átmentek, pl. *Ki légyen az úr?* és a székely mesékben: *a mint kiment volna* e helyett: *a mint kiment volt.*

Újabban németből fordított szerkezetekkel is találkozunk népünknél. Így pl. csak a XVIII. század óta s először Dunán túl mutatható ki ez a szólásmód: *ki vele! le vele!* s Erdélyben még ma is szokatlan. Csak a XIX. század elején jelentkezik ez a ma általánosan használt kifejezés: *valamit kiállani = ausstehn;* azelőtt mind csak azt mondták: *valamit állani, elállani, megállani.* Dunán túl nagyon közönséges már ma ez az irodalmi nyelvben annyiszor megrótt germanizmus: *akkor lett építve, meg lett csinálva;* ott ez valóságos szenvedő alakkép szerepel. Szintén így terjedtek el, még pedig országszerte ezek a németes szólások: *valamivel kijönni,* e h. beérni; *jól v. rosszul nézni ki.*[2]) Még több németesség vegyül természetesen a budapesti magyarságba s a központ hatását előbb-utóbb a köznyelv is meg fogja érezni.

A régibb idegen hatások megitélésében azonban nagyon óvatosnak kell lennünk, gondosan kell latolgatnunk, vajjon a kisebb vagy nagyobb fokú, rövidebb vagy húzamosabb ideig tartott nép-érintkezéssel arányban vannak-e a gyanított átvételek, s vajjon nem esetleges észjárásbeli találkozás-e, a mi első tekintetre lefordított idegen szólás-

[1]) Kúnos Ignácz értesítése.

[2]) *Jól néz ki, rosszul néz ki* a németből átment a szláv nyelvekbe is, l. Schuchardt: Slavodeutsches und Slavoitalienisches 38.

nak látszik. Semmi esetre sem szabad úgy elvetni a sulykot, mint egy nyelvészünk tette, ki azt állította, hogy az erdélyi *kell hogy menjek* gallicizmus! nem magyarázva meg, hol s mikor érintkezett oly szorosan a székely a franczia néppel. Vagy mint egy más nyelvészünk tette, ki a finn s a franczia partitivus egyezését akarván megmagyarázni, egy mondással olyan nagyot állított, hogy a francziák a gótoktól, ezek pedig a finnektől vették a részleges tárgy megkülönböztetését, — nem törődve azzal, vajjon a gót nyelvben volt-e partitivus vagy nem.[1]) Lehetőleg pontosan kell mindig az illető két nyelvnek történetét ismernünk, ha biztosan akarunk itélni. Legmegbízhatóbb eszközeink, kriteriumaink, a szóátvételek megállapítására vannak. Itt mindenekelőtt a műveltségtörténeti szempont fontos. Láttuk már, hogy az idegen szók rendszerint nem egyenkint, hanem csoportosan jönnek át bizonyos műveltségi tárgyakkal, pl. iparczikkekkel együtt. Láttuk pl. hogy a földművelésre és állattenyésztésre vonatkozó szók tömegesen jöttek a törökségtől; onnan jöttek olyan szoros kapcsolatban álló szócsoportok, mint pl. *ökör, tulok tinó, ünő, borju,* vagy *gyümölcs, alma, körte* stb. Az ilyen csoportoknak összefüggése sokszor eligazít bennünket, ha valamely kifejezés eredetére nézve egynél több nyelv is szóba jöhetne.

Második kriterium a szófejtés. Ha kétségben vagyunk az iránt, két nyelv közűl melyik az átadó, melyik

[1]) Még olyan jeles nyelvész is, minő Sayce, olyan elhamarkodott következtetésre jut, mely szerint bizonyos véletlen mondattani egyezések azt bizonyíthatnák, hogy a kelta népek valaha egy iber (baszk) és egy magyar-féle nép közt laktak! (Principles of Comparative Philology 2. kiad. 190.)

az átvevő fél, mindenekelőtt azt kell vizsgálnunk, melyik nyelvben van a szónak családja, rokona, alapszava, melyből magyarázható. Ha pl. szláv eredetüeknek tartották a *tilos, nódít, szálka, hurka* szókat, e véleményt megczáfolja az a tény, hogy nyelvünkben megvannak rokonaik s részben alapszavuk is: *tilalom, tilt, nógat, szál, húr.*[1]) Igaz, hogy néha a népetimologia elhomályosítja a szónak eredetét, mint pl. láttuk, hogy a *mél-föld*-ből nyelvünkben *mérföld, mértföld* lett. Így midőn a mi *zománcz, zsománcz* szavunk a horvát nyelvben *žumanac* alakban honosult meg, ennek a végét képzőnek vették s így keletkezett egy rokonértelmű képzővel *žumanak* mellékalakja. A szlovén nyelv meg az *óriás* és *haszon* szókat véve át, nem elégedett meg az *orjaš* és *hasen* alakokkal, hanem *orjak*-ot és *hasek*-et is képezett belőlük. A horvát meg épen elvont az átvett **surka* (magyar *szürke)* melléknévből egy rövidebb *sur* szót, mintha amaz az ő kicsinyítő *-ka* képzőjével volna alkotva.[2])

Kétes esetekben legbiztosabb eligazítók az illető nyelveknek h a n g s z a b á l y a i. A mi nyelvünkre nézve pl. már Geleji Katona észrevette, hogy »valamelyek két consonansokon kezdetnek, inkább mind idegen szók, mint: *spék, spitz, préda, próba*« (Corp. Gramm. 308). Ha tehát az a kérdés merül föl, hogy a mi nyelvünk vette-e a *zománcz* szót a horvátból, vagy ez vette-e a *žumanac*-ot

---

[1]) Hogy eredetileg a *húr* is belet jelentett, az nem Budenz koholmánya, mint Vámbéry gúnyolódik (A magy. ered. 653), hanem a nyelvemlékekből igazolható tény; v. ö. Érdy C. 277 stb. ***Meghúrolni*** Mezőtúron maiglan a. m. a disznó belét megtisztítani, Nyr. IX. 479.

[2]) Erről s más efélékről l. a szerző *Zománcz* czikkét Nyr. X. 98. és Munkácsiét Ny. Közl. XVII. 84.

mi tőlünk: eligazít az a körülmény, hogy csak a magyar nyelvnek volt oka a német **smalz, schmelz* szót egy közbeszúrt magánhangzóval bővíteni, valamint a német *smack (ge-schmack)* szóból *zamat*-ot, a *schnur*-ból *zsinór*-t, a *schlecht*-ből *selejtes*-t csinált. Viszont ha a *bérmál* igére nézve teszszük föl ugyanazt a kérdést, megfelel rá a műveltségtörténeti szemponton kívül az a hangtani tény, hogy a német *firmen* (lat. *con-firmare)* kezdő hangját a mi nyelvünk, ha közvetetlen veszi át a szót, nem változtatta volna meg, ellenben a szlovénnak, melyben nem volt *f* hang, volt oka ezt a szokottabb *b*-vel fölcserélni; v. ö. *faba:* szl. *bob:* m. *bab.* — Néha azonban egyazon nyelvben is különféle alakokban szerepel egy-egy szó, mert vagy több különböző korszakban, vagy más-más nyelvekből jött át a szó, vagy végre az analogia és népetimologia útján fejlesztett eltérő alakokat. Pl. *zsámoly* a régibb német *schamel*-ből, *sámli* a mai *schaml* kiejtésből; *paszuly, fuszujka, vázsa* különböző nyelvekből, de mind a latin-görög *phaseolus*-ra megy vissza (német *fisole); denevér, lidércz, vampir, pup-denevér, puppere, pupalevél* stb. (l. Nyr. V. 154). Az analogia tényezői közt találjuk az átvett idegen szókategoriák megérzését s egymásra hatását; pl. *kommendál, emendál (commenda-re, emenda-re)* stb. hatása alatt lett *konfundál, repetál (confundĕ-re, repetĕ-re)* stb. De sokkal gyakoribb az idegen szónak a honi kategoriákkal való appercipiálása. Így lett pl. *circulum*-ból **czirkolom* helyett *czirkalom* s tárgyesete *czirkalmat,* a *hatalom hatalmat* stb. mintájára. A *capitulum*-ból meg épen *káptalan* lett a *világtalan*-féle melléknevek analogiájára, ámbár jelentésökre nézve semmi közük egymáshoz. Néha hozzátoldott képző által sorakozik a szó a rokon-jelentésű honiak sere-

gébe: így lett a *mészár-os, csaplár-os, esztergár-os,* sőt *molnáros* (Nyr. V. 273) az *asztalos, kalapos, fazekas*-féle mesteremberek társává. — A hangalakra nézve meg kell még jegyeznünk, hogy az idegen szók sokszor nem az egyesszámú alanyeset formájában jönnek át, hanem abban, mely beszéd közben leggyakrabban fordúl elő. Pl. a latin *actum* szó rendszerint a többesben szerepelt: *acta,* azért ebben a jelentésben csakugyan az *akta* jött át nyelvünkbe. Viszont a mi *hajdu* szavunkat a többes *hajduk* formájában vette át a német, lengyel, oláh, szerb, horvát, szlovén, török nyelv (az utóbbiban *hajdut* lett belőle). Nem ritka ilyen átvételekben az accusativus s ez megmagyarázható a tárgyesetnek sűrű használatából. Így lett a latin *circulus, paradisus* szókból *czirkalom, paradicsom,* s így vált a mi *kapu* és *tereh* szavainkból az oláh *käput, tärhat* s a szerb *teret.*

Végre szintén fontos kriterium a jelentések összehasonlítása. A jelentésváltozásnak rendes menete a jelentésnek megszorítása, szűkítése, speczializálása. Ha tehát az egyik nyelvben tágabb, a másikban szűkebb jelentése van a szónak, rendszerint emez lesz az átvevő fél. A *gyermek* szó pl. nekünk általában ‚kind, knabe', a lengyel nyelvben már csak annyi mint ‚knappe, fegyverhordó': világos, hogy a lengyel vette mi tőlünk e szót, mert ott szűkült meg a jelentése, valamint pl. a németeknél a *knappe* szóé vagy nálunk az *apród-é,* melyek régente általában gyermeket jelentettek. A német *schulter, scholder* vállat jelent; nyilván mi vettük tehát át a *soldor, sódar* szót, mert nálunk csak füstölt vállat jelöl, ámbár az őrségi nyelvjárás még általánosabb értelmében is használja.[1]) A német *friede*

[1]) Olyat dobott nekem, hogy csak úgy semmed (senyved) bele a bal *sódérom.* Nyr. I. 421. — V. ö. még: »*Zsódér*: vállcsont, melyet

általában békét, biztosságot jelent, de mikor nyelvünk átvette, nálunk a *frigy* értelme csak ideiglenes békére, fegyverszünetre szoritkozott; igaz, hogy újabban megint más irányban kitágítottuk e jelentést, úgy hogy ma tartós szövetséget s erre vonatkozó szerződést jelent.

Néha furcsa megszorításokkal találkozunk, melyek csak a szónak egy-egy esetleges használatából indulhattak ki: ha pl. a német *vogel* magyar *fogoly* alakjában épen perdrix-et jelöl, vagy ha a szláv *ząb*, mely általában fogat jelent, a magyarban épen a *záp*fogra szorítkozott (ámbár általánosabb átvitt jelentése is van: *záp* = a kocsilétra fokai, a kerék küllői stb.). Néha meg egyenesen félreértésekkel van dolgunk, ámbár az ilyenekben is kimutatható mindig az eszmetársulás, úgy hogy metonymiát láthatunk bennök: mikor pl. Érmelléken a botost nevezik *strumpándli*-nak (Nyr. V. 473). Ilyen félreértés, hogy a déli szlávság átvéve a mi *dob* és *dobos* szavainkat, az utóbbit is dob értelmében használja.

Néha a jelentésváltozást csak bizonyos szólások magyarázzák meg, melyekben az illető szót leggyakrabban alkalmazták. Legérdekesebb példa erre a *pálya* szó története. Az olasz *palio* szóval ugyanis, mely nem egyéb, mint a latin *pallium*, a lovagi tornán azt a díszes köpenyt vagy szövetdarabot jelölték, melyet a győztes versenyfutónak adtak jutalmul. A *pálya* jelentését megmagyarázzák azok a kapcsolatok, melyekben az olasz szót már a középkorban

---

mint a sonkát felfüstölnek« (Felső-Somogy) VIII. 525. *Soldor*, Vallástétel 1713. Aa. 2. *Sódér*, Comenius: Orb. 109. *Zsódér* F. Nótárius Pokolba M. 64. *Zsóldar* Gvad.: Rontó P. 242. — A *sonka, sunka* szintén a német nyelvre vihető vissza *(schunken, schinken)* s tulajdonkép a czombot jelenti.

használták. *Correre il palio* = versenyt futni, szó szerint: a palliumot futni, a palliumért futni; és egészen közmondássá vált: *è fatta la festa, è corso il palio* = vége mindennek, levan az egész, tulajdonkép pedig: vége az ünnepnek, meg van futva a *palio*. Az olasz *palio*-futást tehát a magyar nyelv *pályafutás* alakjában vette át. Azután a *pályafutás, pályafutó* kifejezésekben a magyar nyelvérzék úgy magyarázta az első tagot, hogy magát a megfutott utat, a versenytért jelenti, s így jutott a magyar *pálya* mai jelentéséhez.[1])

Az idegen kifejezések átvétele és átadása érintkező népek között mindig kölcsönös. Azonban egyelőre nem tudjuk pontosan fölvetni nyelvünknek ‚tartozik' s ‚követel' rovatát. Az eddigi összeállítások részben nagyon hiányosak, részben különböző alapon történtek. Nagyon hiányos még az átvett német elemek kimutatása, viszont egészen hiányzik még a hazai németségben meghonosult magyar elemek s a magyarban megmaradt latin szók kimutatása. Az oláh és rutén nyelvbe átment magyar szók az illető népnyelvek közvetetlen megfigyelésével vannak kimutatva, tehát eddigelé legnagyobb teljességgel. Ellenben a többi északi szláv s az összes déli szláv nyelvek magyar elemei csak irodalmi, főleg szótárirodalmi források alapján vannak tárgyalva. Már pedig e források a népnyelvre nézve nagyon hiányosak, s a körüllakó népek közűl egyik sem gyüjtötte össze tájszavait a miénkhez hasonló elfogulatlansággal s buzgósággal, melylyel fölkutatjuk s közzéteszszük

---

[1]) Az eredeti jelentés még átcsillámlik ebben a magyar szólásban: *elnyerni a pályát* (Pesti: Fab. 45. Kisv.: Adag. 356. Faludi 523. 546. 876. Délib. Hőse 61). A pályatért azelőtt pályafutó helynek is nevezték.

a legrejtettebb zugban élő szókat és szólásokat, tekintet nélkül idegen eredetökre. Eddigi tudomásunk szerint legerősebb hatással volt nyelvünkre a déli szlávság, legcsekélyebbel az oláh nyelv. Viszont a mi nyelvünk legnagyobb hatással volt az oláhra, továbbá a déli szlávságra s az északi szláv nyelvek közűl a tótra és ruténra; meglehetős hatással volt még a hazai németek beszédére, kisebbel az oszmanlira. A németen s olaszon túl más nyugati népektől csak vagy az említett két nyelv közvetítésével vagy pedig irodalmi úton kaptunk szókat (pl. *esprit, gentry* stb.). A nyugati népekhez mi tőlünk szintén csak olyan utakon jutottak el egyes szók. A *huszár* és a *csákó* az összes művelt nyelvekben hirdetik a magyar hadi dicsőséget.

Irodalmi tájékozás.

Hugo Schuchardt: Slawo-Deutsches und Slawo-Italienisches (Graz 1885). — Legtanulságosabb munka a nyelvkeveredés s a nyelvtani alakok átvétele kérdéséről. Általános bevezető fejtegetések után kifejti, hogy sehol sincs e kérdések nyomozására hálásabb tér, mint a vegyes nyelvű Osztrák-Magyar monarkiában. Aztán számos megfigyelést állít össze, hogyan hatnak egymásra az osztrák-németség s a szláv nyelvek, másfelől pedig emezek és az isztriai olaszság. E könyv annyival érdekesebb ránk nézve, mert nem egy germanizmus és szlávizmus van benne tárgyalva, melylyel a magunk nyelvében is találkozunk. Schuchardt pótló megjegyzéseket közölt még a *Zeitschrift für die Österreichischen Gymnasien* 1884-iki s 1886-iki folyamában. Szintén e tárgyra tartozó alapvető tanulmányok Schuchardttól: *Kreolische Studien (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften 1882—1884).* E hat tanulmányban a következő keverék-nyelveket ismerteti: a nyugatafrikai néger-portugalt, a co-

chimi, diui és mangalorei hindu-portugalt, a maláj-spanyolt (a Philippin szigeteken), és a melanéziai angolt.

Ascoli: Sprachwissenschaftliche Briefe. Autorisirte Übersetzung von B. Güterbock (Leipzig 1887). — Mellőzhetetlen munka annak, a ki a nyelvkeveredés problémáival foglalkozik. Az éleselméjű olasz tudós e leveleiben szól általában a nyelvváltozásnak ethnologiai okairól, s a nyelvvegyülést különösen a kelta nyelveknek a román nyelvekre gyakorolt hatásával világítja meg.

Mayr Aurél: A pidgin-english nevű kevert nyelv. (Egyetemes Philologiai Közlöny IX.) — Azon érdekes keveréknyelvet ismerteti, mely az angol és sinai matrózok és kereskedők közti közlekedésben fejlődött.

Munkácsi Bernát: Votják nyelvtanulmányok. (Nyelvtudom. Közlem. XVIII.) — A közölt első részben a votják nyelvnek idegen elemei vannak tárgyalva, s itt érdekesek a törökségnek a votjákra gyakorolt hangtani, szóképzési és mondattani hatásairól való fejtegetések. — Csuvas képző a cseremiszben Ny. Közl. XVII. 160.

Szarvas Gábor: Tisztázzuk a nézeteket (Nyelvőr VI.) és *Az idegen szók. (Nyr. I.)* — Érdekes példákkal világított fejtegetések az idegen elemek kimutatásának műveltségtörténeti s nyelvészeti hasznáról, s a nemzeti hiuság oktalanságáról, midőn e kimutatást ellenzi.

Szarvas Gábor: A magyar nyelvbeli idegen szók. (Nyelvőr II.) — Első számbavehető kisérlet a nyelvünkbeli összes idegen szók kimutatására, de az *áfonya* szóval abbamaradt.

Budenz József: Jelentés Vámbéry Á. magyar-török szóegyezéseiről. (Nyelvtud. Közlemények X.) — Kiválasztja ezek közűl a helyeselhetőket s megállapítja, melyek az ősrokonság hagyatékai, s melyek eredtek későbbi népérintkezésekből.

Munkácsi Bernát: Török kölcsönszók. (Nyelvőr XI.) Adalékok és *Újabb adalékok a magyar nyelv török elemeihez. (Nyelvőr XIII.* és *Nyelvtud. Közlemények XX. XXI.)* — Különösen kiemelendő az első helyen nevezett czikksorozatban a *szőlő* és *hangya* szók módszeres, körültekintő fejtegetése. — Ezeken kivül számos török eredetű szó van érintve *Vámbéry Ármin »A magyarok eredete«* czímű munkájában s Budenznek a Nyelvtud. Közleményekben adott feleleteiben.

Franz Miklosich: Die Slavischen Elemente im Magyarischen (Wien u. Teschen 1884. 2. kiad.; magyarra fordítva megjelent a Nyelvőr XI. kötetében). — Eddigelé legjobb s legteljesebb összefoglalása a meghonosult szláv szóknak. Figyelembe veendő Balassa József és Thúry József birálata az Egyetemes Philologiai Közlöny IX. kötetében; továbbá *Halász Ignácz* czikksorozata: *Visszahódított magyar szók. (Nyelvőr X. XII.)*

Ásbóth Oszkár: Szlávság a magyar keresztény terminologiában. (Nyelvtud. Közlem. XVIII.) — Alapos és kimerítő tárgyalása az ide vágó szókincsnek.

Budenz közölt adalékokat a szláv-eredetű szókhoz a Nyelvtud. Közlem. I. II. III. VI. (Miklosich különféle munkáiról írt ismertetésekben s a Vegyes apróságok czímű rovatban), továbbá Munkácsi a Nyelvőr XIII. kötetében.

Munkácsi Bernát: Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. (Nyelvtud. Közlem. XVII.) — *Halász Ignácz: Magyar elemek a déli szláv nyelvekben (u. o. XVIII.* pótlások az előbbihez). — *Csopey: Magyar szók a rutén nyelvben (u. o. XVI.).* — *Halász Ignácz: Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. (Nyelvőr XVII.)*

Szarvas Gábor: A német kölcsönszók. (Nyelvőr XIV.) — A németből átvett szókincsnek átnézete; v. ö. u. a. kötetben Szarvas ismertetését *Vizolyi »Germán elemek a magyarban«* czímű összeállításáról.

Simonyi Zsigmond: Német szóvégek magyarítása. (Nyelvőr VII.) — A német *-er, -el, -en* végű szók magyarosított alakjáról.

Szarvas Gábor a M. Nyelvőrben számos beható s érdekfeszítő tanulmányt közölt egyes idegen szókról; nagyobb részök német szókkal foglalkozik, így pl. a következők: *selejtes* (VI. v. ö. Nagyszigethi Kálmán czikkét a *sejt*-ről XV. 268), *kaczér, márvány, bitang, czinkos* (XI.), *csákó, viheder, rét* (XII), *torzsa* (XIV), *senkel* (XV. 222), *bitság* (XVI. v. ö. Zolnai Gyula czikkét a *léságos*-ról u. o.). *»Mit beszél a gönczöl csillag?«* (XVII.)

Frecskay János: Idegenségek az otthonban (Nyelvőr XV. 552). — A mindennapi tarsalgásban szükség nélkül használt német szókról.

Kőrösi Sándor: Olasz kölcsönszók. (Nyelvőr XIII. XIV. XV. XVI.) — Sok érdekes összeállítás, de egyesekben nem elég óvatos.

Edelspacher Antal: Rumuń elemek a magyar nyelvben. (Nyelvtud. Közlem. XII.) — A Nyelvőrben (XVIII. 11. v. ö. 129). *Steuer János* állított össze *Oláhos fordulatokat a székely beszédben,* de úgy látszik, csak egy részök állja meg a sarat.

Alexics: Magyar elemek az oláh nyelvben. (Nyelvőr XVI. XVII.)

Markovics Sándor: Czigány szók a magyarban. (Nyelvőr XV).

Simonyi Zsigmond: Az idegen szók irodalma. (Budapesti Szemle XLII.) — Biráló áttekintése az 1874-től 1884-ig megjelent ide vágó irodalomnak.

HARMADIK FEJEZET.

Nyelvtörténet és nyelvemlékek.

Wenn wir nicht wissen, wie etwas geworden, so kennen wir es nicht.

Schleicher: Die Darwinsche Theorie.

(A nyelvnek folytonos változása. Nyelvtörténet és történeti nyelvtan. A nyelvemlékek fölhasználása a hangtan, alaktan, szófejtés, mondattan czéljaira. — Magyar szók, hangok és nyelvtani alakok az árpádkori latin oklevelekben. A Halotti Beszéd nyelve összehasonlítva a maival. Apró nyelvemlékek a XIV. századból s a XV. első feléből. — Az Ehrenfeld codex az első magyar könyv. Nyelvének ismertetése. — A legrégibb magyar biblia nyelve: Bécsi, Müncheni és Apor codex. — XVI. századbeli nyelvemlékek.)

A nyelv folyton változik. Ebben a változásban, fejlődésben, ebben a szakadatlan enyészetben és újrateremtésben áll a nyelvnek valóságos élete. Abban áll a nyelvésznek legérdekesebb foglalkozása, hogy megfigyeli ama lélektani mozzanatokat, melyek egy-egy szónak vagy szerkezetnek jelentését kitágítják vagy korlátozzák vagy képpé változtatják, s így lassankint fölépíti, rekonstruálja egyikét a legtanúlságosabb életrajzoknak: a nyelvét, s vele az emberi gondolkodásét, a nemzeti észjárásét. Mert a nyelvnek e története nincs megírva krónikákban; a nyelvésznek kell úgyszólván kitalálnia. Vannak azonban olyan forrásaink, melyek a szók és szerkezetek életének egyes

fokozatait, jelenségeit megőrizték, még pedig vagy történeti egymásutánjokban: ezek a nyelvemlékek; vagy egymás mellett a régibbet és újabbat: ezek a nyelvjárások és a rokon nyelvek. Számtalan esetben cserben hagyna bennünket tudományunk, ha a szónak eredetibb alakját vagy régibb jelentését vagy az illető szerkezetnek egy eredetibb s világosabb fordulatát meg nem találnók nyelvünknek régi emlékeiben, vagy dialektusaiban, vagy rokonaiban. Az előbbiekben megőrzött adatokat szokás összeségökben nyelvtörténetnek s a velök foglalkozó tudományágat történeti nyelvtannak nevezni. De tulajdonképen ez adatok csak egyes megmaradt kövek, melyekből nekünk kell fölépítenünk a nyelv történetét, s tulajdonképen minden nyelvtudomány történeti, épen mert a nyelv szervezetének fokozatos fejlődését törekszik földeríteni.

A nyelvemlékek megbecsülhetetlen segítséget nyujtanak tudományunknak, s tökéletes ismeretök és földolgozásuk múlhatatlan föltétele minden nyelvészeti vizsgálatnak. A hangtan, szófejtés, mondattan fontosabb kérdései nem juthatnak kielégítő megoldáshoz a régi nyelvemlékek meghallgatása nélkűl, de sokszor még a legegyszerűbb s legcsekélyebb dolgokban sem igazodhatunk el nálok nélkül. Nem lesz fölösleges erre nézve néhány példát idézni.

Mivel a *gy* hang jelölésére a *g* betűvel élünk, sokan azt hiszik, hogy e két hang egymásnak közel rokona s hogy a *gy* a *g*-ből keletkezett. Gyakran hivatkoztak ebben a *gyenge* és *egyenes* szók népnyelvi változataira: *gënge, igenyës*. Már pedig nyelvemlékeinkben csakis a *gy*-hangú alakok vannak meg, tehát ezek bizonyulnak régibbeknek s a *g* e szókban csak újabb fejlemény.

Mások viszont azt hiszik, hogy a mi eltérőt találunk a népnyelvben, mind az okvetetlen újabb »elrontása« a művelt, irodalmi formának. Igy pl. azt képzelik, hogy *pökni* a *köpni* elrontása. Pedig ha nézzük a régi nyelvet, azt látjuk, hogy *köp* nincs sehol egész a mult századig, csakis *pökik*, tehát itt ez a régibb alak.

Az *alant* és *alatt*-ból azt következtették, hogy a *-tt* rag eredetileg *-nt* volt. A mult századig nincs hiteles adatunk az *alant*-ra, s így kétségtelen, hogy az *alatt* régibb s amaz ebből csak a *lent, fönt* analogiájára keletkezett.

Ha codexeink nem volnának, alig lehetne eldönteni, vajjon *seb-e* vagy *seb-je, virág-a* vagy *virág-ja* volt-e az eredetibb alak. De a codexekben többnyire még *seb-e, hab-a pap-a*-féléket olvasunk, ellenben az *elméje, teremtője, ereje* már gyakrabban fordulnak elő, mint *elmée, teremtőe, eree* stb. Ez a tény kétségtelenné teszi, hogy a *j* eleinte csak magánhangzó után fészkelte be magát (mint az *oká-j-ért, muszká-j-ul*-félékben) s úgy terjedt el aztán lassanként a mássalhangzós névszókra is.

A szófejtésben sem lehetünk el nyelvtörténeti ismeretek nélkül. Ezeknek gyarapodása sokszor megczáfolta a legelmésebb magyarázatokat és sokszor megerősítette a legmesterségesebbeket. Az *andalodik* igét pl. elmésen magyarázgatták, de a napfényre kerűlt régi adatok egészen mást vallottak; azt, hogy ez az ige eleinte így hangzott: *el-antalodik*, s annyit tett, mint elmálékodik. Alapszava pedig nem egyéb, mint az *Antal* név, mely régi mondásokban előfordúl a ‚málé, együgyü' jelentéssel. Viszont pl. az *örvény*-t az *őr(öl)* igéből magyarázták, s ezt utólag megerősítették nyelvemlékeink, melyekben az *örvény*-nek *örmény* mellékalakja nemcsak örvényt, hanem sóőrlőt is jelent. A *hurkát*

húr-ból származtatta Budenz avval a föltevéssel, hogy emez is eredetileg belet jelentett. Vámbéry kigúnyolta e föltevést, de codexeink tényekkel bizonyították helyességét. A *kard* szó ‚vas' jelentéssel megvan az osztják s vogul nyelvben s azért régibb közös szónak tartottuk. Azonban legrégibb nyelvemlékeink a gladius-t mindig csak *tör*-nek mondják. Tehát a *kard* szó legkorábban a XV. század végén honosulhatott meg nyelvünkben.

Számos szó magától megfejtődik, ha egymás mellé állítjuk a reá vonatkozó történeti adatokat. *Éhomra* pl. előfordúl ilyen alakokban is: *éhjomra, éhjohra* stb. Minthogy pedig *jonh, joh* codexeinkben a gyomor, bél egyértékese, világos, hogy *éh-jom-ra* annyi, mint éh-gyomor-ra. — Az *esztendő* szóban legfölebb talán sejtenők az *idő* alapszót s akkor sem tudnók, mi az az *eszten,* ha ez a szó régi irodalmunkban nem fordúlna elő más kapcsolatban is. T. i. *eszten napra* annyi volt, mint jövő héten ugyanezen napra. Az *eszten* tehát alig lesz más, mint a mutató *ez* továbbképzése, és *eszten időre* eredetileg annyit tett, mint jövendőben ‚ugyanezen időre' vagyis, ha pl. most tavasz van, jövő tavaszra. — A *kóvályog* ige régente is így hangzott: *kavalyog, kavarog;* e szerint hát a *kavar* ige származéka, mint *csavarog* a *csavar*-é. — A *kótyavetyét* némelyek ebből az állítólagos szerb szólásból magyarázták: *kotéveťe?* ki akar többet? Mások *kótó-vető*-t, azaz kótogó-vetőt, ütővetőt sejtettek benne. Nyelvemlékeink e szónak magyar eredetét bizonyítják, de más nyomra vezetnek a következő kifejezésekkel: *kótyavető, kótyavetés, kótyát vetni, kótyát hányni,* sőt *kótyavetést hányni* (mint Aranynál *csókvetést hinteni,* vagy pl. *könnyhullatást ejteni).* Hogy pedig mi volt az a *kótya,* melyet valaha az árveréseknél vetettek,

arra nézve fölvilágosít a székelység, melyben maig fönmaradt a *kótya* szó: »egy hosszú fácska, melyet a játszó legénykék négyesben szoktak ütni botokkal«; a játékot kótyázásnak nevezik. — Dunán túl a papi bért néhol *karcz*-nak nevezik. Magyarázgatták ezt a *harács* szóból, továbbá, minthogy »a pap házról házra szedeti be a hívektől«, a »körűljárást jelentő *kar*« gyökérből *(karingós, karika)*. Régi iratainkból kitűnik, hogy a *karcz* meghatározott gabonamértéket jelentett, mint a véka, köböl. A tótoknál *korec* ma is a. m. véka, s népünk *korcz*-fűznek is nevezi a rekettyefüzet, mely németül is k o r b weide, mert kosarat fonnak ágaiból.

Sok szó idővel elavúl, úgy hogy nem is volna tudomásunk róla, ha nyelvemlékeink nem volnának, pedig gyakran tanúlságos adatokat nyujtanak a szóképzéshez, mai kifejezések magyarázatához, műveltségi czikkek vándorlásához stb. Csak egyes példákat sorolunk föl az ilyen elavúlt és csak a régiségben található kifejezések közűl: *abaposztó* (durva posztó), *áj* (völgy), *akasztal, aggasztal* (aggat), *akcsa* (kis pénz), *alázít* (aláz), *alázúl* (alázkodik), *alag* (ill. *olag*: alsó), *alafa* (zsold), *alamár* (alamuszi), *alaputréta* (olla putrida), *aligonság* (alig-alig), *alít* v. *álít* (vél), *alkuzás* (alkuvás), *állapotos* (tehetős), *álnolkodik* (álnokoskodik), *általság* (szélesség), *álomkodás* (álmodozás), *alut* (altat), *alutlan* (álmatlan), *antalkodás* (málékodás, ostobaság), *anyácza* (apácza), *anyál* (dajkál, bábálkodik), *apinál* (elver), *apródos* (családos), *meg-apródik* v. *megaprósodik* (megnyomorodik), *ara, ármás* (fegyveres, poroszló, rabló), *el-árvájul* (elárvul), *aszó* (völgy), *bele avik* (beleveszi magát, bele szivárog), *avas* (tilos erdő); — *hagymán* (valami lószerszám), *hallomatos* (hangos), *halmocs* (halmocska), *ki-harsad*,

kiharsag és *kiharsan a tüz, harzsol* (küzd, harczol), *hátrább-ság* (baj, kár, nachteil), *hógyagoz* (fondorkodik); — *kalafa* (kaloda), *meg sem kamalítja* (rá sem hederít), *kárhotni* (kárt tenni, ártani), *kaja-baja* (kiabálás), *agy-kér, has-kér* (-kéreg), *királyoz* (királylyá tesz), *kíváncsik* (kívánság), *kobzol* (lantol), *kobzi* (préda), *koportyú* (kofa), *meg-korozik* v. *korodzik* (korosodik), *kordul* (korogni kezd), *kóstolít* (ízelít), *könnyelö szem, köntike* (köntöske), *körösként* (köröskörül), *kötelezik* (köteleztetik), *kucsmány* (kucsma), *kuntat* (áltat, ámít), *el-kunász* (elbódul?), *kunadalom* (bódulás?); — *ijenö* (ijesztő), *vanalat, vanalatos* (siker, sikeres), *lév, lévság, lévzat* (gyalázat), *fial* (fiú, mostoha fi) stb. stb. — Sokszor meg az az érdekes, mit nem találunk a régiségben. A *mulaszt, fogyaszt* igék pl. nem fordulnak elő a XVIII. századig. A *mily, milyen* névmás is csak a XVIII. század második felében lép föl, azelőtt mindig a *mely* szerepelt helyette: *mely nagy* stb.

De nemcsak a kiejtésben s a szókincsben, hanem a mondattanban is sok változás történik idővel, és nagy bajjal járna sokszor a mai mondatszerkezetek megértése s megfejtése, ha történetöket nem kísérhetnők visszafelé századokon keresztül. Elsorolunk néhány példát, mert sokan azt hiszik, hogy csak a szóalakok változnak, de a mondatok alakja változatlan.

Hogy az *is* kötőszó csak az *és*-nek mellékalakja, és hogy a *sem* kötőszó = *is nem* = *és nem*, semmi sem bizonyítja világosabban, mint az, hogy a XV. században még *is* értelmében is elül állt az *es*, valamint a *sem* is, a Halotti Beszédben pedig ez az elül álló *sem* még *és nem*. Pl. Kellemetes, hogy *es én* elmenjek (Münch. C.) = kell, hogy *én is* elmenjek. *És nem egy ember* múlhatja ez vermet (HB.)

= *sem egy ember* múlhatja ez vermet (XV. sz.) = *egy ember sem* kerülheti el e vermet. — A *ha* kötőszót ma legfölebb az -*e*-vel összekötve használjuk függő kérdésekben: Megkérdé, ha az volt-e. Régente egészen közönséges volt az egyszerű kérdő *ha:* Megkérdé, ha az volna. Lássátok, ha isten lehet, ki magának nem segíthet. — E kötőszó történetében még egy fontosabb változást észlelünk. Most ugyanis elbeszélésben időhatározó mondatok csak akkor kezdődhetnek így, ha szokásos, ismétlődő cselekvést fejez ki a mellékmondat, pl. Rúgott, vágott, ha valaki közel akart menni = valahányszor valaki közeledni akart. Régente azonban egyszeri cselekvést is jelölt az ilyen mellékmondat, úgy hogy a *ha* ép oly általános használatú volt, mint a *mikor* és *midőn.* Pl. Ötöd epeséget tehát [=akkor] vallál, ha édes fiadat keresztfán látád. Dávid oda ha juta Magalhoz táborba, nagy űvöltést halla. — A *mire* kötőszó e helyett *mikorra,* nem fordúl elő a XVIII. századig, és Háromszék megyében ma sem ismeri a nép nyelve (M. Nyelvészet VI. 243.).

Számos változás történt a határozók használatában. Igy az *ért*-ragos határozó szerepe mai nyelvünkben a régihez képest nagyon meg van szorítva. Az egyszerű, puszta helyettesítést ma nem jelöljük többé e raggal, úgy mint pl. a Bécsi és Müncheni codex következő mondataiban látjuk: *Dicsőségért utálatossággal tölt be.* Ki kér azért ti közőletek kenyeret atyjától avagy halat, minem [nemde] *kígyót ád néki a halért?* [= a hal helyett.] — A hol ma *miatt* jelöli az okot, a Pázmány előtti nyelv majd mindig az *ért*-et alkalmazza: *Nem emlékezik meg a nyomorúságról az örömért. Sokan hünek [hivének] ö belé a némbernek szaváért.* — A *miatt*-nak ellenben olyan használata az eredetibb, mely ma teljesen ismeretlen. Rendesen t. i. eszköz-

határozó volt: *Viadalnak miatta kiirtatnak sok nemzetek. Igy vagyon írván próféta miatt. Minden, ki fegyvert veend, fegyver miatt vész el.* — Viszont föl van ruházva az *-ért* rag egy-egy olyan jelentéssel, melyre régente másféle ragos alakot használtak. Igy pl. azt mondjuk ma, hogy *megdorgálnak, feddenek, dícsérnek valakit valamiért,* holott régi papjaink hibái*ről feddik, dorgálják a népet.* — Régente a *-ben* rag volt uralkodó az ilyen partitivusféle mondásokban: *A vitézekben levágtak kétszázat. Kenyérben sem ettem eleget.* Ma a *-ből* ragot használjuk s amaz csak egyes szólásokban maradt fönn: *válogatni valamiben, részt venni valamiben, osztozni valamiben.* — Számtalanszor találunk egyes igéknél a nyelvemlékekben a maitól eltérő úgynevezett vonzatot: *hozzá hallgatni* = rá hallgatni, engedelmeskedni neki; *reá v. hozzá tanulni* = bele tanulni, hozzá szokni stb. stb.

Minél régibbek valamely nyelvnek első emlékei, annál régibbnek szokták nevezni a nyelvet magát s annál hosszabbnak történetét. Ha így tekintjük a dolgot, s különösen ha az indogermán nyelveknek több ezer-éves történetére, a Védákra s Homéros költeményeire gondolunk, a mi nyelveinknek, az ugor nyelveknek nincs nagy történetök. Legnagyobb részök csak a XVIII. század óta ismeretes, és csak a finn, észt és magyar nyelvről mondhatjuk, hogy van történetök. Azonban a legrégibb finn könyvben és a legrégibb meglevő észt könyvben a maitól nem nagyon eltérő nyelvet találunk [1]; s így csak a mi nyelvünknek

---

[1]) Agricola ábécés könyve 1542. és Stahl: Hand- und Hausbuch für Fürstenthumb Ehsten in Liffland. mely németül és észtül közli Luther kis kátéját, imádságokat és zsoltárokat 1630. és 1638.

vannak olyan emlékei, melyek mai beszédünktől jócskán különböznek.

A magyar kereszténység első két századából összefüggő nyelvemlékünk nem maradt. Csak a XIII. század elejéről van megőrizve az egy írott lapra terjedő Halotti Beszéd, s valószinűleg a XIV-éről a még rövidebb Königsbergi Töredék, tehát az egész Árpádkorból is csak két összefüggő nyelvemlék. Van azonban ezen egész korszakból, már a XI. századtól kezdve, számos latin oklevelünk, melyekben szétszórva igen sok magyar tulajdonnév és köznév maradt fönn. Legtöbb a személynév és helynév, de ezek részben világos származékai vagy könnyen érthető alkalmazásai egy-egy köznévnek.[1] Határleíró oklevelekben számtalanszor találkozunk utak, vizek, fák s más efféłék neveivel, melyek vagy pusztán, vagy latin fordításukkal vannak beleszőve a latin mondat szövegébe, ilyenformán:

In quadam via vulgariter *Arkusuth (árkus út,* azaz árkos út) vocata... Fluvius *zuchugo* (zuhogó)... Ad quandam venam *Vizer (víz-ér)* nuncupatam, quae exit de *Fequetetow* (fekete tó)... Meta vadit ad *Sartue* (sár töve), inde per ipsius litus ad ejusdem *Saar* caput (vagyis a határ a sár tövétől a sárvíznek partján megy ugyanazon sárnak kútfejéig)... Meta pervenit ad unum locum *Sarfeu (sárfő)* vocatum... Piscatura quae vulgo *tonya* dicitur... Ascendendo quemdam montem *faashalom (fáshalom)* vocatam... Meta vadit ad lapidem *jegyku*

[1]) Érdekesek a pogány-magyar személynevek. Egész a XIV. század elejéig találkozunk ilyen szép nőnevekkel: *Gyöngy*, *Bíbor* (e kettő még 1309-ből Knauznál II. 599., 600.), *Havadi* (virágnév ma is), *Játék, Ajándék.* Emez mint férfinév is előfordúl, továbbá *Erős* stb.

(jegy-kő) dictum, qui pro signo metae divisisset... Ad salicem metam antiquam *Hatarfuz (határfüz)* vocatam... Ubi est arbor *Hars* (hársfa)... Dumus quae *Rakatyahbukur (rakottyabokor)* dicitur... Introitus fagorum *bik zadu* (bükk-szád).

Végrendeletekben, inventáriumokban, számadásokban ismét másféle adatokat lelünk, többnyire a gazdaság és háztartás kifejezéseit, pl. Porcus triennis, qui vulgo *artan (ártány)* dicitur... Farina quod vulgo *podlyst* (padliszt) dicitur... Tres carratas lignorum que vocantur *eulfa (ölfa)*... Debent dare tres carratas lignorum, quos vocent *tyzfa* (tüzi fa) stb. stb.

Számos becses adatot találunk a latinul írt krónikákban, kivált az Anonymusnál, Béla király névtelen jegyzőjénél (a XIII. századból, pl. *almu, zerelmu,* a ma *álom, szerelem),* az úgynevezett Váradi Regestrombban, mely a XIII. század elejéről nagyváradi istenítéletek jegyzőkönyve (pl. *Tanalchu,* a mai *tanács,* stb.), végre az árpádházi királyoktól fönmaradt törvényekben és szabadalomlevelekben.

Már ezekben a szétszórt apró maradványokban is nemcsak a magyar szókincshez találjuk a legrégibb adalékokat, hanem a hangtanhoz s az alaktanhoz is. Lássuk sorba a főbbeket.

A hangtanra nézve először is az tűnik szemünkbe, hogy a XI. s XII. században, s nagyrészt még a XIII-ban is, a rövid magánhangzók kiejtése a mainál zártabb volt. Jelesen azt látjuk, hogy a mai *a* ebben a korban *o* volt, az *o u* volt, az *ë i* volt. Példák a régi **o**-ra: *Bobzem*

(Babszem, személynév 1211) [1]), *Orod (Arad* 1214), *porlog (parlag* 1265), *rouos-luk (ravasz-lyuk* vagyis rókalyuk, 1268), *potok (patak* 1285), *Bezefolua (Beszefalva* 1287), *Eliasfolua* (1290). — Példák a régi ***u***-ra: *Bulgar (Bolgár* 1138), *Uloz (Olasz,* falunév 1181), *Kulus (Kolozs megye* 1201), *Boynuc (bajnok* 1216), *Angyolus (Angyalos* 1216), *Zumbot (Szombat,* személynév 1216), *Oruz (Orosz* 1219), *Cundurus* (1229), *Pulgar (Polgár,* falu 1229), Vdwor*turka* (Udvar*torka* 1239), *Musun, Zomus, Morus, Almus, Ypul (Mosony, Szamos, Maros, Álmos, Ipoly* Anonymusnál), *Holuthwag (Halott-Vág* 1268), *humuk (homok* 1269), *zurus ut (szoros út* 1270), *Rakus (Rákos* 1286), *Vamus (Vámos* 1296). — Példák a régi ***i***-re: *Vlozyghaz (Olaszëgyház* 1217), *Tymis (Tëmës* 1235), *Timis* (1238), *Lyndua (Lëndva* 1239), monticulus *kuhig (köhëgy* 1250), mons *mezechtelen-hig (mezítelen hëgy* 1278), *Gyrthanfa (gyërtyánfa* 1279).

Itt azonban mindjárt találkozunk egy nehézséggel, mely sok bajt okoz a nyelvemlékek fölhasználásában. Az eddigiekből ugyanis azt következtethetjük, hogy az Árpád-korban *ë* felelt meg a mai nyilt *e*-nek, és *ü* a mai *ö*-nek. Csakhogy ezeket a hangokat az akkori tökéletlen helyesirás miatt nem lehet megkülönböztetni egymástól; v. ö. *kerth* (1275) = *kërt* vagy *kert? gudur* (1254) = *güdür* vagy *gödör?* stb. Itt tehát már csak következtetésekre vagyunk utalva. [2])

---

[1]) Az illető okiratok évszáma.

[2]) Hogy más esetekben is mennyire szükséges a régi helyesirás pontos tanulmánya, hadd bizonyítsa csak egy-két példa. A Königsbergi töredékből azt következtették, hogy a *születés* akkor még ***szivletés*** volt; pedig az *iv* és *iu* betűk sokszor jelölnek nyelvemlékeinkben

De az előbbi hangokra nézve is nem ritkán ingadozást látunk a régi írásmódban. Pl. *Forcos*, de *Farkas* is 1138-ban; *Oronyos* 1291, de *Aranos* már 1288; *humuk* 1269, de *homoc* már 1194; *fuk* 1291, de *fok* már 1211; *Kerekyghaz* még 1291, de *Feyereghaza* már 1193 stb. Ilyenkor tehát az a kérdés, vajjon csak ügyetlen írás okozza-e az ingadozást (egyes esetekben az oklevelek kiadói talán nem is olvasták helyesen a betűt), vagy talán nem is lehetett az illető hangot pontosan kifejezni a latin betűkkel? talán a *fok, homok* szók magánhangzója olyan volt, hogy nem felelt meg egészen sem a latin *u*, sem a latin *o* hangnak? Ez nem volna lehetetlen; hiszen a mai székely kiejtésben is az *a, o* hangok nem oly nyiltak, mint a köznyelvben, hanem majdnem középen állnak az *a* és *o*, *o* és *u* között. — De más körülmények meg a mellett szólnak, hogy rövid hangzóink valóban egy teljes fokkal zártabbak voltak azelőtt, ezt bizonyítja nevezetesen a miénkkel rokon s a vele érintkező nyelvek tanúsága. A *torok*-nak pl. a

ü hangot, tehát ott sem kell *iv*-nek olvasni. — A Margit-legendában a ***zevlceuel, tevker, kevld, egycbevt*** szókat így olvasták: ***szöleével, töker, köld, egyebött*** (e h. ***szülejével, tükör,*** stb.), abban a hiszemben, hogy az ***ev*** mindig ***ö*** hangot jelöl. Pedig jelöl ***ü*** hangot is, mint magából a Margit-legendából kétség nélkűl kitűnik. Ugyanis mindig *u*-val van ott írva a ***-tul*** rag s a melléknévképző ***-u***, ellenben magashangú szókban ***-tevl*** és ***-ev***, a mi tehát nem lehet más, mint ***-tűl*** és ***ű***. — Azt is meg kell itt említenünk, hogy nyelvemlékeinkben sok a tollhiba, kiadásaikban pedig elég gyakori a sajtóhiba, s ezt mindig szem előtt kell tartanunk, ha kivételes alakokkal találkozunk. Igy pl. Szarvas G. a ***monnal*** kötőszó magyarázatában főleg arra az egy ***monual*** alakra támaszkodott, melyet az Apor C.-ben talált. Pedig épen az Apor C.-ben sokszor van egymással hibásan fölcserélve az *u* és ***n*** betű vagy a kézirat, vagy a kiadás hibájából.

rokon nyelvekben *u* hangja van (vogul-osztják *tur, tūr*, finn *kurkku)* ép úgy, mint az 1239-ből idézett Vdwor-*turka*-ban. Az *orosz* nép neve a törökségben, honnan mi kaptuk, ma is *urusz*-nak hangzik *(rusz* helyett, mert *r*-es szókezdetet nem tűr a török kiejtés). A mi *polgár*-unk a régibb németben, a honnan vettük, csakugyan *u*-val van *(purgêr,* ma *bürger)*, tehát úgy, mint a mi 1229-iki *pulgár*-unk. A *patak*-nak is *potok* a szláv eredetije, és így tovább.

A magánhangzók zártabb volta mellett az is föltűnik már első tekintetre az okiratok szavaiban, hogy igen gyakran megvan még a tővégi magánhangzójok, mely a XIII. századtól fogva az alanyesetben elveszett. Példák: *hodu vtu (had-út,* 1055), *bikzadu (bükkszád,* 1086), *Kengelu* (olvasd: *Kengyelü,* 1124, ma Kengyel, helynév), *Vendegu* (1217, *vendég), Mogos Mortu* (1235, *Mogos Mort* 1278, magas mart); Anonymusnál: *almu, zerelmu* (olv. *szerelmü,* szerelem), *Zobolsu* (Szabolcs), *Zenu-holmu* stb. stb.

Más fontos tanulság az okiratok szavaiból, hogy az akkori nyelvben a kettőshangzók nagyon közönségesek voltak. Jelesen három hosszú hangot, az *é ó ő* hangokat, akkor úgy látszik az országnak legnagyobb részében kettőshangzónak ejtettek, még pedig olyanformán, mint ma Debreczenben ejtik e hangokat, t. i. *ëi* vagy *ei, ou* vagy *au, ëü* vagy *eü* (Debreczenben *öü).* Példák az *ëi*-re: *keykus (kékes* 1231), *keyk-holm (kék-halom* 1270), *keyk-mal (kék-mál* 1275); *Thapey (Tápé* 1249), *Orek eych (Öreg-Écs,* helység 1211, ma Nagy-Écs). — Példák az *ou*-ra: *gyzno-owl (disznó-ól* 1228), *farkas-halowhely (farkas-hálóhely* 1214), *aldoucuth (áldó-kút,* azaz áldozó-kút, 1214), *tou (tó,* 1288), *Homustohu (hamis-tó* 1225), *Chowka, Cauka* (1214, 1138, *csóka), Mourucz, Mauruch* (1281, 1251, *Móricz).* —

Ha az *ó* kettőshangzó volt, ilyen volt kétségkívül az *ő* is; ez magyarázza meg azt, hogy a mai *ő* helyén mindig ezt a két betűt olvassuk: *eu.* Pl. *duleufeld (dülö-föld,* 1276), *kutfeu* (1268), *Satur-eleu* (1261) stb. Később ezt az *eu* jegyet soká megtartották az egyszerű *ő* hang jelölésére.

De alaktani adatokat is találunk okleveleinkben a szóképzés, sőt a szóragozás köréből is. A képzők közűl helynevekben legtöbbször a melléknévképző *-s* fordúl elő: silva *hygus, keykus* (1231, hegyes, kékes), *Ighazaschalamia* (1244, Egyházas-Csalomja), *sebus ag* (1252, sebes ág), *kukenus* (1261, kökényes), *wyzes* (1270), *agagus uth* (1273, agyagos út), *Almus* »quia somnium lingva hungarica *almu* dicitur« (Anon.) stb. De az igenévképző *ó ő* is előkerül: *farkashalowhely, aldoucuth, duleufeld* (l. fönn); *Cuzlumezee (közlő mező* 1236), *Kuzlemachar (közlő mocsár* 1292), *cuhurdov ut (kőhordó út* 1300), *zuchugo (zuhogó* 1302), *Salasadov, Zalasodov* (1245, 1251, *szállásadó).* Ez utóbbi együttal legrégibb adatunk lesz az *-ás* képzőre, mert ez a Halotti Beszédben nem fordúl elő.

A helynevekben igen gyakori a 3. személyű birtokos személyrag: *Chuma mezey* 1216, *wermekalia* 1233, *Kiralrewi* (1242, a Száva mellett), *Tobias lesy* 1243, *Kyralyutya* 1256, *war erdey* 1265, *Myhalhazatetey* 1296, fluvius *lufeu sara* 1276, *Komakuta* (1293, Veszprémben, ma Komakút), *Vrkuta* 1297 stb. — Az első-személyű alakot is megtaláljuk már egy XI. századbeli forrásban, még pedig ott, a hol legkevésbbé keresnénk magyar nyelvtani alakot, egy görög történetírónál, Kinnamosnál. Ez ugyanis, midőn elbeszéli, hogy II. Gejza halála után két testvére (László és István) közűl Lászlót választották királynak, hozzáteszi: τῷ Στεφάνῳ τὴν Ο ὐ ρ ο ὐ μ. ἀπεκλήρωσαν τύχην, vagyis »István-

nak az *Úrum* méltóságot juttatták; mert (folytatja) ez a név illeti meg a trónörököst a magyaroknál«. Ez az *úrum* pedig kétségtelenül az *úr* szó 1.-személyű alakja, a mai *uram!* [1])

A névragok közűl is néhányra a latin forrásokból idézhetjük az első adatokat. Magyar neveket a latin mondat szövegébe, mivel latinul bajos volt őket ragozni, az oklevelek s krónikák irói néha magyar ragokkal szőttek be. Így találjuk bennök 1. a legrégibb magyar tárgyeseteket; pl. »Zugna impetiit *Zemert* de furto... Praedictus fur Zemer Varadini combustus est« (azaz: Zugna lopásról vádolta *Zemert*... A nevezett tolvaj, Zemer, Váradon megégettetett; 1209-ből, a Vár. Regestrom 12. pontjában). »Iordan et Keiguez de villa Shol impetierunt *Ugudut, Obudut, Scecam [Sceca*-ból könnyű volt latin accusativust képezni], et *Scemhegit* servos..., et *Dudork* [olvasd *Dudort]* et *Benczium* libertinos de furto... Praenominatorum furum quatuor, scilicet *Ugud, Bunczii, Obud* et *Sceca* portato ferro combusti sunt et suspensi. *Dodor* [olv. *Dudor]* prae nimia infirmitate ferrum portare non potuit. *Szemhegyi* non conparuit« (67. pont). *Nemel* (u. o. 70): *Nemelt* (79). [2]) — 2. Az *-n* rag előfordúl egy állítólag 1009-ből való oklevélben: *Thapeon* = Tápén. — 3. A *-ra re* rag ismételve előfordúl egy 1055-ből keltezett oklevélben, még pedig teljesebb *reá* alakjában, mind mély, mind magashangú névszó után: »Alius locus, qui Gisnav dicitur, talibus terminabatur confiniis: juxta Fizeg munorua [olv. Monorau] Kereku, inde vluues megaia, post monorau Kuku*rea* [olv. *Monorau Kerekurea,*

---

[1]) V. ö. Hunfalvy Pál: Magy. Ethnogr. 343.

[2]) Ilyen tárgyesetek vannak még a 241. 347. és 363. pontban.

azaz Monyoró-Kerékre], hinc ad Fizeg azaa [olv. azoa], deinde ultra Fizeg *ad Brokina rea* ... Adhuc autem est locus Mortis dictus, cujus incipit terminus Asarfeu eriiturea, hinc *Ohutcutarea,* inde *ad Holmodi rea,* postea *Giuruuege Holmodia rea,* et exinde *Mortis Vuasarakuta rea* [azaz Mortis v. Martos-Vásárkút-ra], ac postea *Noguazah Febe rea,* inde ad Caztelic, et *Feheruuaru rea* [Fehérvárra], Neneh [olv. inde?] *hodu vtu rea* [hadútra, országútra)... Inde vero *ad Oluphobrea«* (Fejér: Codex Diplomaticus I. 390, 391, 392). — 4. A dativust olvassuk egy 1236-iki oklevélben: *pertinet Ieneunec;* és az Anonymusban négy helyen: Dux locum illum dedit *Oundunec* patri Ete. Dux dedit terram magnam *Tosunec* patri Lelu, stb.

Az összefüggő szövegű irott nyelvemlékeknek kevés kivétellel vallásos tartalmuk van. Így mindjárt a XIII. századból való Halotti Beszédnek, mely a Múzeumban levő Pray-codexnek egy lapját foglalja el (a többi része latin miséskönyvből, naptárból, énekekből áll) s mintegy harmadfél száz szót tartalmaz. Nyelve sok tekintetben hasonlít az említett okiratokban mutatkozó nyelvhez, csak egy lényeges különbséggel, hogy t. i. a szóvégi magánhangzók már eltűntek: *hotolm, világ, isten* stb. — A zártabb magánhangzók mindvégig megvannak a Halotti Beszédben. Példák az *a* helyetti eredetibb *o*-ra: *hotolm: hatalom, nop: nap, úrot: urat, útot: utat, vimaggonoc: imádjanak.* Példák régibb *u*-ra a mai *o* helyén: *pur: por, pukul: pokol, urusziág: ország, nopun: napon, odjun: adjon, ozuk: azok.* Régibb *i* mai *ë* helyén: *iggy: ëggy, migé: mëgé, m'g.* — Megtaláljuk itt az *ou* kettőshangzót is: *bovdug, ovdonia,* olvasd *boudug, oudonia,* a codexekben *bódog, ódani* (ma *boldog, oldani);* továbbá *volov, iarov, iovben,* azaz *volou,*

járou, jouben = *való, járó, jóban.* Az utóbbiakban az sem volna lehetetlen, hogy még *v* mássalhangzót ejtettek: *volov járov, jovben;* mert még két *v*-hangú névszótőt alkalmaz a H. B. e mássalhangzó megtartásával az alanyesetben: *chomuv, keseruv* (olvasd *keserüv*), a. m. *hamu, keserü.* Az *imád* ige a H. B.-ben szókezdő *v*-vel van: *vimád.* Még fontosabb a *v* hang a mai *-at et*-képzős főnevek végén: *Engede urdung intetvinec* = *enged̂ ördöng intëtvínêk. Zoboducha vrt urdung ildetuitvl es pucul kinzotviatvvl,* vagyis: *szoboduχχa üt ördöng ildëtvítül és pukul kínzotvjátúl,* vagy tán *kínzotujátúl.* Az *intëtv, ildëtv* és *kínzotv* főnevek ma így hangzanának: *intet, üldet, kínzat* = intés, üldés, kínzás. A Königsbergi Töredékben is ezt az alakot fogjuk látni: *kezdëtvítül* = *kezdetétöl;* és a *hit* főnévnek maiglan fönmaradt *v*-je ebben az elszigetelt származékban: *hitvës.*

Ezek tehát becses adatok a szóképzéshez is. De ép oly fontos adatokat szolgáltat a H. B. a szóragozáshoz. Ezek kétségtelenné teszik pl. azt, hogy a többes számban valamint a 2. személy ragja *-tuk tük* volt (*látjátuk fëlëim szömtükkêl*), ép úgy volt az 1. személy jele *-muk mük* s ebből előbb *-mk* s utóbb *-nk* lett. V. ö. *vimádjomuk:* ma *imádjunk; isëmük: ősünk; vogymuk* e helyett **vogyomuk: vagyunk; úromk: urunk.* — A mai *-ból böl* és *-ba be* ragok itt még kéttagúak és nem illeszkednek mélyhangú névszókhoz: *timnucebelevl: tömlöczéböl; vilagbele: világba; nugulmabeli: nyugalmába; uruzagbele: országba.* A *-ben* és *-nek* ragok sem illeszkednek még, pl. *iouben: jóban; muganec: magának; foianec: fajának* stb. — Az igeragozásban az elbeszélő alak tárgyas 3. személye egy szótaggal hosszabb, mint ma: *terumteve, feledeve, veteve, hadlaua,* azaz *tërömtévê, hadlávâ* stb. = teremté, hallá. Az

utolsó szótag nyilván a személyragot foglalja magában, mely különben *-ja* alakjában jelenik meg *(zocoztia* stb.), s mely a föltétes mód megfelelő alakjában a XVII. századig megmaradt: *teremtenéje, hallanája.* — A többi ragos alakok közűl legérdekesebb ez: *eneyc,* azaz *enné-ik,* míg a mai *ennék* alakban már elenyészett az *-ik* rag *i*-je.

A szók közűl csak olyanokat említünk, melyeket a Halotti Beszéden kívül eddig sehol sem találtunk. *Isa* = bizony. *Ildetv* = üldözés. *Jorgot* = irgalmaz. *Këgyid* = kegyelmez. »*Unuttei*«, azaz *önöttei* vagy *ünüttei* az istennek = boldogultjai. *Bírságnop* = ítéletnap. *Fész* = fészek (v. ö. finn *pesä).*

Jelentéstani és mondattani tekintetben is sok érdekes régiességet mutat a H. B. Így ez a már említett szerkezet: *és nöm iggy ëmbër múlχotjá ëz vërmöt* = egy ember sem múlhatja, kerülheti el e vermet. — *Hadlává χoltát tërömtőé istëntűl,* azaz *hallá holtát teremtőjétől istentől,* e helyett: hallá hogy meghal. A *t*-képzős elvont főnév itt tárgyi mellékmondat gyanánt szerepel, s ez úgy látszik a régiségben nagyon kedvelt szerkezet volt. V. ö. *Koldóltomat általlom* (Münch. C.) = restellem, hogy kolduljak. *Ígyen akarom ő néki maradtát* (u. o.) = azt akarom, hogy ő így maradjon. *A szénán fektét szenvedé* (Apor C. 130). *Hogy ne szégyellené ettét* (v. *étét,* Ehr. C. 92). — *Vimádjomuk ëz szégín ëmbër lilkiért:* imádjunk e szegény ember lelkeért. *Imádni, csodálni* s több más ilyen ige előfordúl még későbbi codexeinkben is tárgy nélkül e h. imádkozni, csodálkozni. Pl. *Imádjatok az ellentök patvarkodókért* (Guary C. 41). — *Ki nopun êmdöl oz gimilcstül, halálnëk haláláál holsz* = a mely napon eendel ama gyümölcsből. A relativ *ki* névmást így, melléknévileg, használják még itt-ott codexeink;

pl. *Ki mondék* (a mely mondás) mikor mendenének kellett volna (Münch. C.): quod dictum cum placuisset omnibus. Magát adván Krisztusnak, *ki isten* áldott légyen örökké (Ehr. C.).

A Halotti Beszédtől egész a XV. század közepéig megint nincsen hasonló terjedelmű nyelvemlékünk. Ebből a kétszáz évnél hosszabb időközből (tehát az idegen eredetű királyok idejéből egész Mátyásig) megint csak néhány apró szövegünk van, nevezetesen: a Königsbergi Töredék, talán a XIV. század elejéről, a Halotti Beszédétől nem nagyon különböző nyelvvel; Nagy Lajos idejebeli esküminta; és Hunyady János kormányzói esküje 1446-ból. Ezek az apró nyelvemlékek mutatványul és fejtörésül hadd álljanak itt teljes szövegükkel, az első mai nyelvre is lefordítva.[1])

A Königsbergi Töredék.

Ug scolanoc: Vylagnoc kezdetuitul fugua rohtonc ez nem levt wala, hug scuz lean fiot sciulhessen, scuzsegnec tukere tistan maradhassun, es nekunc hyrunc benne ne leyessen. Tudyuc latiuc evt scuz leannac, qui vleben tart chudaltus fiot, furiscte musia, etety ymleti, ug hug ana scilut-tet; de qui legen neky atia azut nem tudhotiuc. Ez oz ysten, mynt evt esmeriuc, quit sceplev	Úgy szólának: Világnak kezdetitűl fogva rajtunk ez nem lett vala, hogy szűz leány fiút szülhessen, szűzeségnek tűköre tisztán maradhasson, és nekünk hírünk benne ne lehessen. Tudjuk, látjuk őt szűz leánynak, ki ölében tart csodálatos fiút, füröszti, mossa, eteti, szoptatja, úgy a hogy anya szülöttét; de ki (legyen) neki atyja, azt nem tudhatjuk. Ez az isten, mint őt ismerjük, kit szeplő nem

[1]) A két esküminta csak későbbi másolatokban maradt fönn, s ez befolyással volt helyesirásukra.

nem illethet; mert ha ysten ev num uolna, ev benne bynut lelhetneync. Amen.

illethet; mert ha isten ő nem volna, ő benne bűnt lelhetnénk. Ámen.

Esküminta Nagy Lajos korából (1350 körül).

Isten teged vgy segellyen, Szűz Maria melleted te veg napodon szent fiánac elötte vgy tamadgyon. Istennec mind szenti, te erted vgy imadgyanac, Isten teste te vég napodon meltan neked vgy meltoztatassêc, szörnyű halallal vgy ne vesz el, föld tetemedet vgy fogadgya halua, harmad napon vgy ki ne vesse, Isten szeniet te vég napodon vgy lathassad, öröc pokolban vgy ne temetessel, es magul magod vgy ne szakadgyon, hogy Vrunknac Laios királnac es szent Koronaianac valo hiuseg tartasodra, minden oruot, toluait, gyilkost, kaczert [eretneket], ember étetöket, buösoket, baiosokat, hâz égetöket, szentegyhaz töröket, fél hiten valot, es ki Orszag veszedelmére, poganoknac segetseggel, auagy tanachal volt, ál leuel költöket, al pechet likaztokat, es kic ezekcel élnenec, es mindeneket azokat, kic vrunc Laios kiralnac es Orszaganac es szent Koronaianac ellene es veszedelmére törekedöc volnanac, igazan meg mondod, meg neuezed es ki adod es meg nem tagadod: es irigységben auagy gyűlölségben, senkit el nem vesztesz, es igazat nem hamissitasz, es hamissat nem igazitasz. Ezeket meg nem hagyod sem keduért, sem adomanért, sem gyűlölségért, sem félelemért, sem baratsagért, semmiertis. Es à mi beszed közöttetec lenne, ezt titkon tartod, es oknelkűl senkinec meg nem ielented, meg sem mondod. Isten téged vgy segéchen, es ez szent kereszt.

Hunyadi János esküje.[1])

Isten Theged wgy segellyen. Bodogh Azzoń Neked Irgalmath wgy nyeryen, Istennek mynd Zen-

Deus te ita adjuvet, Beata virgo Maria tibi ita misericordiam impetret, omnes sancti sic pro te

[1]) A Corpus Jurisba latinul iktatták be, de megjegyezték, hogy »*ex vulgari in latinum translatum*«, a népnyelvből fordították deákra. Nyilván szintén magyarból van fordítva a következő eskü, melylyel a német városokat Mátyás király hűségére eskették: **Das**

thy eretted wgy thamagyanak, Istennek zenth Testhe the wegh Napodon Idwossegedre wgy meltholyek, fewld Thethemedeth wgy fogadya, onath harmadnapon wgy ky ne wesse, magol magod wgy ne zakadyon, Iteleth napyan Istennek ew zenth Zyneth wgy lathassad, Ewrewk Pokolba wgyne Themetthessel, hogy az Zerzesth ez Registromba kith ez orzagh Zerzesere megh Irtanak wolna, azth Ewressen es Thewkelletessegel mynd megh Tartod, semmyth ellene nem Theez sem Thethetz.

intercedant, Dei sanctissimum corpus in extremo tuo die ita saluti tuae conducat, terra ossa tua ita suscipiat, et sic die tertio non ejiciat; in universum semen tuum sic non deficiat, in die judicii sanctum Dei vultum ita conspicere valeas, in aeterno inferno ita non sepeliaris, sicut universa hoc Regesto contenta in profectum et utilitatem Regni conscripta, toto conatu determinate retinebis, nihil in contrarium eorum facies, neque fieri procurabis.

*

A XV. század közepéről való az első magyar könyv. Ez az első teljes magyar »codex« az Ehrenfeld codex, mely tulajdonosától, Ehrenfeld bécsi orvostól vette nevét, s Assisi sz. Ferencz életét foglalja magában. Ennek a codexnek, melyre nézve csak azt kell sajnálnunk, hogy helyesirása nem gondosabb, becsét még emeli az a körülmény, hogy nyelve jóval régiesebb koránál, s a fönmaradt kézirat sokkal régibb eredetinek a másolata. E másolatban azonban sok nyoma maradt a régi eredetinek. Ilyen pl. a

uns Gott helffe, unsere Liebe Frau, und alle Gottes Heiligen, das wir von der Stadt N. wegen keinen anderen König haben wellen, nach [noch] erwelen werden, den [denn] den Herrn Waydafia Matyasch, und wellen im [ihm] gehorsam seyn, und dienen mit Recht und worer trew [wahrer Treu], als unsern gnädigen Herrn, und dergleichen dem Grossmächtigen Herrn Zilágyi Mihál an seiner stat dieweil und er Gubernator ist. (L. R. M. Nyelveml. II. b. 358.)

régibb, zártabb magánhangzók elég gyakori előfordulása: *fuguan (fogván,* 1. lap), *hug (hogy,* 2), *nyumotuan (nyomotván,* 11), *nywmuadot (nyomvadott,* 161), *huzzu, huzu (hosszú,* 14, 122), *vrság (ország,* tolvajság, 79), *vruusok (orvosok,* 101), *haburultatol (háborúltatol,* 10), *nagywt (nagyot* 11), *Ianus (János,* 2, 98), *labayhuz, varashuz (lábaihoz, városhoz,* 10, 155): *lossan, losan (lassan,* 14, 44), *agyonak (adjanak), zolyonak, tanohonak (tanojtsanak), boczatassonak* stb. Ilyen továbbá az *imád* ige megőrzött *v* hangja, mint a H. B.-ben: *vymadgozzonk, vymadsagonban, vymadsagot* (6, 13). Sőt a Halotti Beszédben már eltűnt régi szóvégi magánhangzók nyomai is megvannak itt (a mint hogy egyes nyelvjárások megőriznek efféle régiségeket századokon át): *olyw (oly), eze (ez), ehsege (éhség);* tő végén ragok előtt: *kewnuezesekeuel (könnyezésekkel,* 53), *zolgalatonak (szolgálatnak,* 73), *egebe (égbe,* 132) stb. — Az *i*-képzős melléknevek tárgyesetében is megvan még az *a e* hang, de ez más codexekben is közönséges: *yl ystenyet (ily istenit,* 12), *yelensegesbelyet es kewzsegbelyet* (79), *ez vylagyatt* (79) stb. A többes számot még ma is így képezzük: *községbeliek, e világiak.* — Csak az Ehrenfeld codexben van mindig magánhangzó a befejezett cselekvés jele előtt a tárgyatlan alak 3. személyében: *fordólott, lölött, jelënëtt (fordult, lelt, jelent)* stb.

Jellemzi még az Ehrenfeld codexet, hogy a többesszámú és személyragos tárgyesetnek zártabb magánhangzója van (ezzel mai nyelvjárásokban is találkozunk): *baratokott* (81), *magokot* (107), *magamot* (158), *fyadot* (159), *ewkewt* (98, 102), *ewrdewgewkewt* (112) stb.

Viszont egyes esetekben nyiltabb a régi magánhangzó a mainál. Így jelesen az *onzol* igében (unszol 107, 157)

és a többes szám 1. személyében: *vagyonk, mondonk, halyonk, valaztanonk* stb. A XV. században minden codexünkben ilyen alakokat lelünk. Tehát az *n*-es mássalhangzócsoport előtt nem hogy nyiltabbra vált volna a magánhangzó, hanem ellenkezőleg: egészen zárt *u ü* lett belőle: *vagyunk* stb. — Szintén zártabb volt azelőtt a hosszú magánhangzó az *-úl ül* igeképzőben és a hasonló hangzású névragban, melyek a XV. században még általánosan így hangzottak: *-ól ől,* sőt *-él.* Pl. az Ehrenfeld codexben: *fordol, yndol, repel* (olvasd: *fordól, indól, rëpél)* stb.; *felewl* és *felel, kezzeul* és *kezzel, kyvel* (olv. *fëlől, fëlél = fölül; këzzől, këzzél* = közűl; *kivél = kívül)* stb.

A mássalhangzók közűl az eredeti *m* van megőrizve *t* előtt olyan szókban is, melyekben utóbb *n*-re változott: *romt* (67, *ront,* v. ö. *romlik), hymt* (95, *hint,* v. ö. *himlő), ymt* (21, 25, 79, *int); cymterem* (104, *czinterëm).* — A *-vel* ragnak mindig megmarad a *v*-je: *ülökvel, véletekvel öszve* (mint ma is a székely népnyelvben: *velemmel együtt* stb.). — Ellenben az *lr, lyr* codexünkben *rr*-el van fölcserélve, mint néhány más codexben s ma is a keleti székelységben: *herreul (helyről,* 18), *herre* (19), *farra (falra,* 37).

Az alaktanban, nevezetesen az igeragozásban van az Ehrenfeld codexnek egy sajátsága, melyet egyebütt nem találunk sem nyelvemlékekben, sem nyelvjárásokban. Az t. i. hogy az ikes igék elbeszélő alakjában s föltétes módjában az egyes 3. személy csak magashangú igéknél végződik *ék*-en, mélyhangúaknál nem így, hanem *ák*-on: *lakozak* (olv. *lakozák = lakozék ő,* 27), *czudalcodak* (33), *haraguuac* (54), *folyamak* (80), *ky mulak* (143); *nywgonnak, nugonnak (nyugodnék,* 3, 4), *vymadkoznak* (olv. *vimádkoznák* 13, 41), *lacnak (laknák = laknék,* 32) stb. —

A *vagyon* ige többese a régiségben általánosan *vadnak;* de az Ehrenfeld codexben azonfölül a *mëgyën* igéé is *mëdnek* (20, 82, 85, 115, 146). — Sajátságos igealak, mely máshol nem igen fordúl elő: *jutandana* (86 és többször). — A mi más eltérést mutat codexünk a mai nyelvvel szemben, azt mind megleljük többi codexünkben is. Így a *tön*, *lön*-féle összevont igealakoknak többi személyeit: *tők, től, tön, tönk, tötök, tönek,* sőt a tárgyas ragozásban *töm, töd* = tevém, tevéd. Másféle példák: *hewl* (olv. *hül* = *hivél*, 52), *ewnek (önek* = *evének,* 99); *yum (iúm* = *ivám,* 153), *eskewm (esköm* = *esküvém,* 119), *fekewk (fekök* = *feküvék én,* 74). — Továbbá általános a régibb codexekben az *-ít,* illetőleg akkor *-ojt ëjt öjt* képzős igék *h*-hangú imperativusa: *czerdeh* (cserdíts, 14), *tanoh* (taníts, 45), *alohad* (alítsad, véljed, 78) stb. A Halotti Beszédben is találkoztunk már ezzel az alakkal: *zoboducha*, szabadítsa. — A *fog*-gal képezett igealakot azért kell említenünk, mert más codexekben alig fordúl elő s itt már megtaláljuk: *fognak yewny* (82) stb.

A névragozásban legérdekesebb jelenség, noha még később is megvan néhány codexünkben, a még kéttagú, de már illeszkedő *-belöl -balól* rag: *heylbelewl, vewlgbelewl, ebbelewl, tarsimbalol, zamabalol* (számából), *halottaybalol feltamad.*

A szókincshez ilyen nagy összefüggő szövegben természetesen sokkal több adalékot kapunk, mint az eddigi apróbb nyelvemlékekben. Itt már nagyrészt megtaláljuk codexirodalmunknak azon szavait, melyek utóbb vagy egészen, vagy pedig alakjokra vagy jelentésökre nézve elavultak. Pl. *alojtani* (később *alítani* v. *álítani* = vélni), *vallani* (bírni, habere, pl. *áruld el mendenedet kiket vallasz:*

adj el mindent, a mid van), *ösztövérëjteni* (soványítani, fogyasztani), *betegleni* (betegeskedni), *megtökélni* (megtenni), *megszégyengetni* (megszégyeníteni), *éncselkedni (incselkedni,* iparkodni), *méltólni* (méltóztatni), *fegyni* (feddeni, v. ö. *fegyelem), hagyapni* (köpni), *hasonlani* (hasonlóvá tenni, hasonlítani), *szózatlik* (szól, hangzik), *elenyészteni* (elrejteni), *gyüjtözni* (gyülekezni), *kibuzdólni* (kibuggyanni, kiserkedni, vérről) stb. — Néhány szót nem is igen találunk egyebütt, mint ebben a codexben. Ilyenek: *csittenet, csittehenet* (hallgatás), *csittehenëdni* (elhallgatni); *fiasztalni* (fiadzani); *leuzat, lewzat* azaz *lévzat* (scandalum; a Németujvári Glosszákban *lévság:* gyalázat, és Temesvári Pelbártnál *lévbeszés:* ocsmány beszédű); *törlöjteni* (csinálni, szerkeszteni).

A mondattanból mindenekelőtt ezt az elavult jelzői szerkezetet említjük: *ez tizenkettének egyik* (90) = e tizenkettőnek egyike; *barátoknak valamelyik* (119) = a barátoknak valamelyike. Tulajdonkép ‚a barátoknak valamelyük', tehát ez az *-ik* a többes 3. személy ragját foglalja magában, s csak később homályosult el benne e jelentés. Az idézettekhez hasonlókat minden codexünkben találunk.

A határozók használatában számos elavult, de hajdan közdivatú szerkezet tűnik már itt szemünkbe. Így pl. az *-ént* rag, mely ma csak néhány határozó szóban van meg *(alkalmasint, részint, szerint),* de a régi nyelvben oly gyakran szerepel a mai ‚szerint' értelmében; pl. *Szája kedvént egyék* (86): szája kedve szerint. Azután a mód- s állapothatározó *-t* rag kedvelése *s*-végű melléknevek után: *alázatost engedvén* (3), *mélységest alonni* (4) stb. — Végre a régi névutói szerkezetek: *aytokewl,* azaz *ajtó kül* = ajtón kívül (84); *feld kyuel* (130) = földön kívül; — a *nélkül*

régi alakja: *változásánál kül* = változása nélkül (126); — a *miatt, miá* névutónak hely- és időhatározó jelentése: *hogy ő venne helyeket ezuylagotmya (ez világot miá,* 13, így 20, 93) = világ szerte, az egész világon; *eyeknekmyatta* (42) = éjeken át. Ez utóbbi névutó azonban régi nyelvünkben rendesen módhatározásra szolgált s annyi volt mint a mai *által* (l. fönn 151. 152. l.).

Az összetett mondat köréből említendő a *mint* kötőszónak elavult használata *mennél* helyett; pl. *Mént* gyakorlatosban érzi vala, *annál* feljebb emelkedik vala (63; *mént* az említett *-ént* raggal a *mi* névmásból e h. **miént,* mint *mért* és *mert* e h. *miért).* — Az Ehrenfeld codexnek sajátságos kötőszava *hogyhana* = mintha (l. M. Kötőszók III. 148). A ,mintha, mintegy' jelentésű régi *olymint* itt és a Domonkos codexben ezzé van rövidítve: *olyma* (l. u. o. III. 158). A ,tudniillik' értelmében másutt előforduló *tudnia mért* kötőszónak is sajátságos alakja van itt: *tudni melt* (v. *tudni mélt,* 1, 18, 104, 120, 137).

*

Szintén a XV. század közepe táján készült az a régi magyar biblia, melynek töredékeit három codexünk tartotta fönn: a Bécsi codex, Müncheni codex, Apor codex. Másolat mind a három: az első kettő még a XV. századból, az utolsó a XVI. elejéről; a Müncheni codex végére oda jegyezte a másoló: »Megvégezte Németi György Moldovában Tatros városában 1466«. A Bécsi codex az ó-szövetség kisebb könyveit foglalja magában (Ruth, Eszter, Judit, Makkabéusok, Dániel stb.), a Müncheni a négy evangéliomot, az Apor codex végre a zsoltárok legnagyobb részét s függelékül imádságokat s

több efélét. Összetartozásukat kétségtelenné teszi az, hogy nyelvezetök majd minden ízében megegyezik, mind a szókincs, mind a nyelvtani alakok tekintetében. A mi csekély eltéréseket találunk, jóformán mind a különböző másolók rovására irandó. E legrégibb fönmaradt bibliánk nyelvét a következő vonások jellemzik:

Mindenekelőtt becsessé teszi e nyelvemléket a következetes, egyszerű és czélszerű helyesirás, mely csak az Apor codexben van egy kissé megrongálva. Legnevezetesebb e helyesirásban, a mivel mai irásunkat is fölülmúlja régi bibliafordítónk, hogy minden hangot egyszerű jegygyel ír. Az *ö ő* hangot alul farkas *o*-val, az *ü ű* hangot fölül pontos *u*-val írja. Az úgynevezett jés hangokat ponttal jegyzett *l' ń t́* és *g* jelöli (sajátságos, hogy az utóbbi nem pontos, hanem a *g* hangot jelöli a pontos *ġ)*. Mint a Müncheni codexben még látható, az eredeti az *sz* hangot is pontos *ż* betűvel különböztette meg a *z*-től. Egyszerű továbbá a *cs* hang jegye, melylyel később más codexekben is találkozunk: *L*. Érdekes, hogy a szóvégi *j* hangot az *i*-től való megkülönböztetés kedveért *ih*-val írja, pl. *żederih (szederj), akarih, iarih* stb. — De még érdekesebb az, hogy a zárt *ë*-t s a nyilt *e*-t megkülönbözteti egymástól; emezt tompán ékezett *è*-vel, amazt pontos *ė*-vel jelöli, pl. *èmbėr*. Igaz, hogy igen sokszor el van hanyagolva e jelölés s az Apor codexben csak egyes nyomai maradtak.

Ezek a jegyek azonban nem különböztetik meg a hosszú magánhangzót a rövidtől, úgy hogy az *ė* jegy nemcsak a rövid zárt *ë*-t, hanem a hosszú zárt *é*-t is jelöli, pl. *żėp, nėp, gimȯlLėt (szép, nép, gyümölcsét)*. De ép úgy fordúl elő az *è* jegy rövid és hosszú szótagokban, s ez a körülmény rendkívül fontos a magyar hangtörténetre nézve. Azt lát-

juk ugyanis e régi bibliából, hogy bizonyos szókban és alakokban, melyeket ma zárt *é*-vel ejtünk, eredetileg nyilt hosszú *ê* hangot ejtettek (mint *êre* e h. *erre),* mert a régi biblia ezeket az *è* betűvel jelöli, tehát a nyilt *e* hang jelével. Így találunk írva számos tőszót: ***kèz,*** *źèn,* *nèhèz,* ***egèb (kêz,*** *szên, nehêz, ëgyêb)*; hogy ezekben nyilt hang volt, még ma is bizonyítja a hangrövidítő alakok nyilt *e*-je: ***kezem, szenet,*** *nehezen, ëgyebek* (míg pl. a zárthangú *lélëk* zárt *ë*-vé rövidíti magánhangzóját: *lëlkëm).* Így ***kèLkèc, fígèc, kèmencèt (kecskêk, figêk, kemënczêt)***; v. ö. nyilt rövid *e*-vel: ***kecske,*** *füge, kemëncze.* Így vannak még írva némely ragos alakok, jelesen az *-él* személyrag a perfectumban és imperativusban: *zerzettèl, èmlèkéziél, ègèl* (olv. *szërzëttêl, emlêkëzjêl, ëgyêl);* és ezekben az alakokban a gömöri nyelvjárás, mely megrövidíti a magánhangzót, csakugyan nyilt *e*-t mutat: *szërëztel, ëgyel.* A Bécsi és Müncheni codexnek e kétféle *é*-jét teljesen megerősíti egy századdal utóbb Heltai Gáspár, ki szintén kétféle *é*-t különböztet meg, s a nyiltat ugyanazon szókban és nyelvtani alakokban alkalmazza, mint a régi biblia (csakhogy ő alul farkas *ȩ*-vel jelöli). A különbséget még tisztán mutatják ma is egyes nyelvjárások, melyekben a két hang nem folyt össze egybe, mint a köznyelv *é*-jében, hanem külön-külön fejlődött. Így pl. az esztergomi s debreczeni kiejtésben a régi nyilt *ê*-ből zárt *é* lett ugyan, de a régi zárt *é*-ből még zártabb *í* hang vált; pl. ***kéz, nehéz,*** *ëgyél,* ellenben *szíp, níp* stb. A székelység is külön-külön hangú *é*-vel ejti e két hangot, s a göcseji és palócz vidékek is föntartották a különbséget, a mennyiben vagy csak az egyik *é*-ből fejlesztettek kettőshangzót vagy pedig mindegyikből más-más kettőshangzót.

Legföltünőbb hangtani sajátsága a régi bibliának,

hogy a szóvégi *e* hangot mindig *ö*-re változtatja, valahányszor a megelőző szótagban *ő ű*-féle hang van. Tehát nem *földe, elötte, büne, üle, üvölte, betöltötte, mëgëtte, öszve,* hanem: *földö, elöttö, bünö, ülö, üvöltö, betöltöttö, mëgöttö, öszvö.* Ugyanezzel a hangváltozással találkozunk később a Vitkovics codexben, a XVII. század elején Zvonaricsnál, és ma is a göcseji nyelvjárásban, csakhogy itt más jelenségekkel kapcsolatban.

Itt lép föl először az olyan szók *ü ű* hangja, melyeket még sokkal később s részben ma is még az eredetibb *i*-vel találunk: *üdvöz, üdő, hüvök* (hívek), *szü, bün* stb.

Azonban az *-ú ű* s *-úl űl* képzők és az *-úl űl* névrag itt is még mindig a nyiltabb *ó ő* hanggal van; pl. *áró, -nyakó, nemő, szörnyő; fordól, elegyől; álnokól, ëgyedől.* És itt találjuk először következetesen egyformán *ó ő*-vel a távolító névragokat: *-ból böl, -ról röl, -tól töl.* Pedig tudjuk, hogy az utóbbi eredetileg *-túl tül* volt s a többitől *ú ü* hanggal volt megkülönböztetve még a későbbi codexek nagy részében, sőt száz évvel utóbb is egyes nyomtatványokban. A Margit legendában, Érdy codexben, Dévainál, Telegdinél mindig *-ból böl* van, de *-túl tül.* Minthogy emehhez jelentésére nézve közelebb állt a *-ról röl,* ez már az imént említett nyelvemlékek korában elkezdett ingadozni az *ó ö* és *ú ü* közt. S mivel aztán a két hang közűl (ha használatuk sűrüségét tekintjük) egyik sem volt határozott többségben, azért a kiegyenlítés kétfélekép történt: némely nyelvjárásainkban az *ó ö,* másokban az *ú ü* lett általánossá.

A mi az illeszkedést illeti, mindig változatlan a *-szër* rag, mint a legtöbb codexben: *hányszer, háromszer, másadszer, utólszeren.* A *-ség* képző már itt is két-

alakú,[1]) de a továbbképzett *-ségö (-ségü)* mindig megtartja magas hangzóit: *magasségö, kazdagségö, hálálatosségö* (a. m. magasságos, nagyon gazdag, nagyon hálás). A *ségü* ezekben olyan külön képzőféle volt, mint pl. ma a *nëmü* vagy *szërü*, pl. *másnëmü, másszërü* (de *másszor*). -- Ellenben kétféle alakja van a Bécsi codexben is a mai *nélkül* névutónak, pl. »*törnélkül és rudnálkül*«.

A *t*-végű igék mindnyáján kötőhangzó nélkül képezik a befejezett cselekvés alakjait (kivéve természetesen a tárgyatlan egyes 3. személyt), tehát úgy mint ma is a keleti székely, a palócz s némely más nyelvjárások. Pl. *futtam, futtál, futtatok, megnyittad, köttö* (e h. *kötte* = *kötötte*). — Viszont meg van őrizve a régi tővégi *o u* hangzó a *ví, hí, rí* igék alakjaiban: *víu* (= *ví*), *víonának, víován, víuttanak*; *híutt, híutta, héjuj* (»*heiuy*« = *híj*); *réjo* (= *rí*).

Az *értelëm, vesztëgël*-féle szótők mindig a mai közbeszúrt magánhangzó nélkül fordúlnak még elő mind a ragtalan alakokban, mind pedig mássalhangzók előtt; pl. *êrtelm, segedelm, lakodalmnak, fejedelmkëdnek*; *vesztegl, forbatl, országlván, énekljönk, füstölgnek*.

A *j* hang (mint némely más codexben is) állandóan megvan még a sziszegő hangok után is, pl. *aszjú, hoszjú, hozjám, hozjád*, s különösen az imperativusban: *emlêkëzjêl* (*emlékëzzél*), *vadászja, oszja* (*oszsza*) stb.

Az *ó ö* végű melléknevek s melléknévi igenevekben e magánhangzókat mindig *v* követi, valahányszor a mai kiejtésben közvetetlen valamely magánhangzó következik utánok, úgy hogy pl. az egyes és többes szám olyanformán

[1]) *Magasség, tisztaség*-féle tőnevek (minőket pl. Szinnyei említ, A M. Ny. Rendszere 52), tényleg sehol sincsenek nyelvemlékeinkben; már a H. B.-ben *uruszág, vimádság, bírság* van.

viszonyult egymáshoz, mint ma a *ló lovak*, *kö kövek*, tehát *dicső dicsövek*.[1]) Példák: *dičôueit (dicsöít)*, *dičôuôltetik (dicsöültetik)*, *égŭgôuec (együgyüek)*, *iôuendôuôl (jövendöül)*, *adouul* (olv. *adovúl* = *adóul)* stb. stb.

Az igeragozásban először is föltünik, hogy mindig iktelenül vannak ragozva az *alonni, fekönni* igék (mint más codexekben is), továbbá *hazudni, hajolni* (mint az összes régiségben a mult századig). Tehát *aloszon, fekszën*, *hazud, hajol;* továbbá *aloszok, aluszsz*, *alogy (aludj)* — A *jt*-végű igék fölszólító módjában itt is mindig *h* hangot találunk; pl. *gŭh, gŭhôn*, *ńohad*, *ehed* (gyüjts, gyüjtsön nyujtsad, ejtsed), továbbá a *zabadoit, zabadeit* (ma *szabadít)* féle igékből: *zabadoch* és *zabadéch, sègèh, mèrèh*, *bôuôhŭc*, *èrôsôhô* (szabadíts, segíts, meríts, bővítsük, erősítse) stb. — A *leend*-félék, mint más nyelvemlékekben is, össze vannak vonva: *lènd, tènd, vènd.* (A H. B.-ben is *emdul*, azaz *êmdöl:* eendel.) — Az összetett igealakok közt föltünik az egyebütt is néha előkerülő *ír volt, tartatik volt* alak; de még inkább az olyanok, melyekben mind a két ige személyragozva van, pl. *fizetem valék* = fizetem vala (Apor C. 18 így *tudom valék* Ehr. C. 98).

Az igeképzésre, jelesen a *-hat* képző történetére nézve tanulságos a következő szerkezet: *Nem hatsz egy fürtöt fejérré tenned avagy feketéjé* (Münch. C.) = *nem tehetsz fejérré avagy feketévé.* Ilyesmit ezenkívül csak az Ehrenfeld codexben találunk, csakhogy ebben a *hat* ige sajátságos módon már a *hat* képzővel van ellátva: *Mit hathatnék adnia* = mit adhatnék (így még kétszer).

---

[1]) Lehetséges, hogy a ragtalan alak analogiájára egy ideig a *v* eltünése előtt is hosszan ejtették az *ó ő*-t: *dicsővek, jövendővűl* stb. (Szinnyei föltevése, A birtokos személyragozásról V. fej.).

A névszóképzésben legföltünőbb az *-at et*, mely itt folyvást ismétlődik az *-ás és* helyén is: *születet, romlat, beszéllet, ordejtat, futat, megiratat* e h. *születés, romlás, ordítás, megiratás* stb. stb. — Érdekes a kicsinyítő *-csa cse* használata a mai *-cska cske* helyén, pl. *ajándokcsa, királycsa, oroszláncsa, nyalábcsa* (az Ehr. C.-ben is *szegénycse)*. — A mai *-nyi* képző itt rendszerint *-né* és teljes alakjában *-néja-, -néje-;* pl. *annė, ennė, menė; annėiat* (olv. *annéjat = annyit), meneiet, meneieket* (mennyiket), *eg kőńőknéet.*

A birtokos személyragok rendszerint *j* nélkül vannak, mint a legtöbb codexben: *uta, papa, fǒldǒ, fǒldǒk* (útja, papja, földje, földjök); *napiban, napitokban, karimon, tagid* (napjaiban, napjaitokban, karjaimon, tagjaid) stb. Csak a mélyhangú *-at*-képzősek fordulnak elő *-ja* raggal: *akaratja, áradatja, magzatja* stb. (az Ehrenfeld C.-ben van ilyen is egy-kettő: *karjai, kínjai).* Ellenben a magashangúak puszta *-i*-vel, pl. *születetinek* (nem *születetjének) könyvö.*

A codexirodalomnak szókincsét nagyrészt e legrégibb bibliánkban is megtaláljuk, de találunk azonfölül sok olyan szót is, mely e három codexen kívül épen nem vagy csak egy-két más nyelvemlékben fordúl elő. Ilyenek: *beléndezkedik* (fajtalankodik), *csajva* (cserebogár), *forbátl* (megtorol), *foszlat* (fosztogatás), *gördőlet* (mennydörgés, némely nyelvemlékben *mennygörgés), himlet* (elhintés, elszórás), *elhimletik* (elhintetik, v. ö. *himlő), lelemés* (lelés, találás), *elmetvé* (elmetszé), *patvaroz* (patvarkodik, rágalmaz), *rütet* (extasis, más codexekben *réület*, s az ige *rütetik, réültetik), tévehedni* (eltévedni), *valál* (birtok), *váradalm* (várás), *venerék* (ital). Külön említést érdemel egy kötőszó

s egy határozószó: *monnal* a. m. mintegy, mintha, és *midenem* a. m. nemde (más codexekben *minem, minemde)*; mind a kettő gyakran előfordúl e három codexben.

Legrégibb bibliánk fordítója volt egyúttal legelső nyelvújítónk. Ha nem talált magyar szót, melylyel visszaadhatta volna a latin eredetit, úgy segített magán, hogy új szót alkotott. Fordításában nem egy szót találunk, melyre bizton rámondhatjuk, hogy a fordító maga alkotta, tudatosan. Így: *bölcsejt, lángasejt, megalázatusejt* (azaz *bölcsít* stb.) e helyett: bölcscsé tesz, tüzesít, megaláz; és már nagyobb merészséggel: *császárlat:* imperium, *czímerlet:* titulus, *sósolat:* salsugo, továbbá *ezerlő:* tribunus (mintegy ezredes), *negyedlö:* tetrarcha (mert egymás közt fölnegyedelték az országot; más bibliafordítóknál *negyedes fejedelem).*

A mondattani régiségek közűl első helyen említjük a tárgy ragtalan használatát a különféle igenevek mellett. E jelenséggel egyes szólásokban ma is találkozunk *(háztüz nézni jöttek, kalap levéve állott),* de a régiségben sokkal gyakrabban előfordúl s legsűrübben a szóban forgó codexekben. Példák: *Jövö egy némberi víz merejteni. Ne fordóljon meg ö köntösö felvenni. Tanálcs tartván* (tanácsot tartván). *Ö keze kinyojtván* (ő kezét kinyujtván). *Még ö e beszélvén* (midőn még ezt beszéli vala).

A *-va*-képzős igenévnek személyragos használatát csak ebben a három codexünkben látjuk: *Kit én megesmervém elfuték. A mely föld tégedet meghalvád fogadand, azon haljak meg. Tévelygetek nem tudvátok irást.* — Van aztán még egy sajátságos igenévi szerkezet, melyre nézve a codexek között egyedül áll e régi biblia: *Láttonk tégedet éhezetted és étettönk tégedet, szomjaztad és veneréket (italt) adtonk te néked* = láttunk téged éhezve, szomjazva.

Látám a szelletet (lelket) *leszállatta mennyből. Látván azokat munkálkodattok. E hitető még elevente úgy mondott* (még életében). Egy helyt *-ben* raggal van: *Ők a hegyről leszállattokban parancsola ő nekik:* descendentibus illis de monte praecepit illis. (Münch. C. Márk ev. 9. fej.)

A Müncheni codex végén föl van jegyezve, hogy a másolat Moldvában készült, de az egész fordításnak nyelvezete is keletre, a székelységre mutat. Szókincsének vannak olyan elemei, melyek vagy kizárólag vagy kiválólag a székelyeknél használatosak. Például a *forbátl* ige csak erdélyi íróknál fordúl elő, Heltainál és Székely Istvánnál; *pislen, püslen* (csirke) csak erdélyi íróknál s a székely népnyelvben van meg (azonkívül ha nem csalódunk Szlavóniában); *sárog* e h. *sárga*, székely szó; *séndik, sindik* (sínlik, elcsenevész) erdélyieken kívül talán csak Pázmánynál olvasható. — Vannak egyes alakok is, melyek határozottan erdélyiek. Pl. *mü, tü, küs, küsded* a székelységen kívül nem kelendők. A *-tól töl*-féle ragok állandó *ó ő*-je szintén főleg Erdélyben járatos, míg a Királyhágón inneni nyelvjárások részben ingadoznak, jobbára pedig *ú ű*-t ejtenek. Az *állattam, leszállatta, elevente*-féle igenévi szerkezetek ismét csak a székely *álmottam, álmottad, legénte, leántam* (legény korában, leány k.) alakokban lelik párjokat, melyeket szintén olyan jelentésben használnak: álmodva, álmomban. Többi nyelvjárásunk közűl egyikhez sem közeledik ennyire a három codex nyelve; s ennyi egyezésből joggal következtethetjük, hogy a szép székely föld szülte e bibliának nemcsak fordítását, hanem fordítóját is.

*

A nyelvemlékeknek egy sajátságos nemét teszik az úgynevezett glosszák, glossz áriumok. Glosszáknak nevezik a lapszéli vagy bár sorközi (szövegközi) jegyzeteket is, jelesen az olyan jegyzeteket, melyek idegen szöveget, szókat és szólásokat magyaráznak. Ilyen glosszáriumokban némely nyelv irodalma, pl. a németé, nagyon gazdag. Nekünk csak egynéhány van, de ezek koruknál fogva nagyon becsesek, mert majdnem legrégibb codexeinkkel egykorúak, főleg kettő közűlök: a Németujvári Glosszák s a Budapesti Glosszák. Amazok lapszéli és szövegközi jegyzetek a németujvári ferencziek könyvtárának egy latin codexében, az utóbbi pedig szintén egy latinul irt codexben a budapesti egyetemi könyvtárban. E glosszák arra voltak szánva, hogy megkönnyítsék a latin szövegű evangéliom vagy prédikáczió megértését s lehetővé tegyék istentisztelet alkalmával a szövegnek gyors magyarra fordítását. Az említett két glosszáriumhoz csatlakozik még a Múzeum könyvtárában Batthyányi Boldizsár latin miséskönyve, melyben sok lapszéli magyar jegyzet s elül magyar naptár is van (1489-ből). — Hadd álljon itt a Németújvári Glosszákból néhány apró mutatvány (a régibb magyarázatokból, melyek bele vannak iktatva a szövegbe, míg egy másik kéz értelmezése i a szók fölé és a lapok szélére vannak írva):

»Ista sunt deliramenta, vulgo *elmetelensegek*.

Ecce homo vorax, *zabalo*, et potator vini.

Iterum frustra, *heyaba*, oratio dirigitur ad deum.

Deinde visus est plus quam quingentis fratribus, *tebnec hog nem wthzaznak*, novissimo autem tanquam abortivo, *erethlen germeknek*, visus est mihi.

Tertia virtus est caritas, ratio consequenter dicit, ante omnia autem mutuam caritatem habentes (habeatis?), *egmasshoz valo zerelmetek legyen.* Quarta virtus est hospitalitas, hanc subdit ibi [haec subdit sibi?] hospitales invicem, *egmasnak gazdalkodok legyetek.*

Manifesta sunt autem opera carnis, quae sunt fornicatio, immunditia, *rutsag,* impudicitia, *zemeremtelenseg,* luxuria, idolorum servitus, veneficia, *meregalcothas,* inimicitiae, *ellensegeth,* [a másoló tévedése e h. *ellensegec,* mert a *c*-t *t*-nek nézte], contentiones *fedeseg [feddések],* aemulationes et invidiae, irae, rixae, *haborusagok,* dissensiones, *vizzavonasog [visszavonások],* sectae haereses, *heretneksegh.*«

Glosszáinkkal egykorú a Szabács viadaljáról való ének (1475 v. 1476.), mely mindössze százötven sor, de arról nevezetes, hogy első összefüggő nyelvemlékünk, mely nem másolatban, hanem az eredeti kéziratban maradt ránk.

Az eddigieken kívül még két codexünk maradt a XV. századból. Egyik a Guary codex (az Akadémia kézirattárában), mely Döbrentei szerint 1483-ból való és vallásos tanításokat tartalmaz. A másik a Festetics codex, melyet 1494 körül írtak, s melynek fő tartalmát a Boldogasszony hórái teszik (a keszthelyi Festetics-könyvtárban).

*

Legtöbb irott nyelvemlékünk a XVI. század első tizedeiből maradt, többnyire régibb codexekből való másolatokban, változtatott helyesirással s nyelvvel, úgy hogy nem lehet pontosan az eredetinek korát, tehát a szövegeknek

régiségét megállapítani. Fölsoroljuk először azokat, melyekről legalább a másolat keltét tudjuk, végül pedig a keltezetleneket.

1503-ból való a Sajószentpéteriek Végzése boraik árulása felől.

1506-ból való a Winkler codex s 1508-ból a Nádor codex, melyeknek nagy része egyazon szöveg másolata. Passiót, legendákat, imádságokat, tanításokat foglalnak magokban.

1508-ból való még a nagybecsű Döbrentei codex. Tartalma: zsoltárok, az Énekek Éneke, Jób könyve, evangéliomi darabok és epistolák.

1510-ből a tartalma tekintetében is kiváló Margit legenda: magyarországi szent Margit élete. A szorgalmas Ráskai Lea apácza kezeirása.

1510-től 1521-ig írták a Cornides codexet, melyet az a különös sors ért, hogy az egyetemi könyvtárban egyes részeit szétválasztották s öt codexet csináltak belőle. Ezek közűl a ma is úgynevezett Cornides codex (Ráskai Lea irása) 1514-től 1519-ig készült, prédikácziókat és legendákat tartalmaz. A Példák Könyvét, mely erkölcsi történeteket s vallási szabályokat foglal magában, szintén Ráskai Lea írta 1510-ben. A »Könyvecske a sz. apostoloknak méltóságáról« 1621-ben iródott. Végre a Sándor codexben (legendák s tanítások) s a Bod codexben (vallásos tanítások) nem találunk évszámot.

1512 s 1513-ból van keltezve a Nagyszombati codex, mely imádságokból s ájtatos tanításokból áll; jelenleg az esztergomi egyházmegye könyvtárában van.

1513-ban írták a díszes Czech codexet is, mely Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságos könyve volt.

1514-ben írták a raudnitzi Lobkovitz codexet.

1516-ban a Gömöry codexet, mely szintén imádságokat tartalmaz.

1516 és 1519 van belejegyezve a nagyterjedelmű s kiváló becsű Jordánszky codexbe, mely néhány ó-szövetségi könyvet foglal magában s az új-szövetségnek legnagyobb részét (az esztergomi egyházmegye könyvtárában; egy töredéke a Múzeumban).

1517-ből való sz. Domonkos élete, mely ismét Ráskai Lea irása.

1519-ből a Lányi codex: Clarissa-apáczák ordinariuma, szertartások könyve összezagyvált latin s magyar szöveggel.

1519 van egy helyt belejegyezve a nagy Debreczeni codexbe, mely tulajdonkép hat összekötött codexből áll. Legendákat, prédikácziókat, elmélkedéseket, tanításokat tartalmaz. Két terjedelmes része megvan még egy másolatban, a Nagyszombati codexben.

1520-ból való a Pozsonyi codexnek nevezett imádságos könyv, mely mostanában elveszett s csak jelenkori másolatban van meg. Tartalmával nagyrészt megegyezik az 1531—4-ben írt Thewrewk codex s az évszám nélküli Gyöngyösi codex.

1522-ben másolták a zsoltáros Keszthelyi codexet, és ugyanezen zsoltárfordításnak még egy másolata megvan az 1539-i Kulcsár codexben. Ez a fordítás sok tekintetben emlékeztet a Döbrentei codex zsoltáraira.

Ugyanazon évben másolta Ráskai Lea az elmélkedéseket tartalmazó Horvát codexet.

1525-ből való a sok tekintetben érdekes Vitkovics codex (melynek egyik részét képezte a külön fölfedezett Miskolczi töredék). Szerzetesek regulája és imádságok vannak benne.

1525-től 1531-ig írta négy másoló a Teleki codex legendáit, elmélkedéseit és szerzetesi reguláit.

Legnagyobb részt 1526-ban készült a prédikácziókból s legendákból álló Kazinczy codex.

1527-ből való a legnagyobb irott nyelvemlék, az Érdy codex, mely nemcsak nyelve, hanem tartalma tekintetében is nagyon fontos. Az evangéliomok s epistolák mellett ugyanis legendákat foglal magában s ezek közt az összes magyar szentek legendáit, mindezt a híres Pelbárt temesvári barát latin szentbeszédei után dolgozva.

1530—1-ben írták a majdnem szintoly terjedelmes Érsekújvári codexet, mely evangéliomokon s tanításokon kívül magában foglalja codexirodalmunknak legdrágább kincsét: alexan-

driai sz. Katalin verses legendáját. Sziládу Áron valószinűvé tette, hogy ennek maga Temesvári Pelbárt a szerzője.

1531—2-ben másolták a Tihanyi codexet, melynek prédikácziói tartalmilag nagyrészt a Kazinczy és Horvát codexéivel egyeznek. Azonkivül sz. Eugénia élete van benne.

1532-ből valók a Kriza codex imádságai.

A XVI. század elejéről valók, de keltezetlenek a következők:

Az ismeretes Ének Pannónia megvételéről. 39 négysoros versszak.

A Peer codex gazdag tartalmát sz. Elek és Pál élete, imádságok és énekek alkotják. Igen becses darabjai Vásárhelyi András Mária-éneke (mely a Thewrewk codexben is megvan) és Apáti Ferencz feddő éneke.

A Weszprémy codexben prédikácziók és elmélkedések vannak.

Sz. Krisztina élete különös helyesirásáról nevezetes.

A Virginia codex sz. Ferencz életét és dicséretét s egyéb oktatásokat foglal magában, s egy része ugyanazon latin szöveg fordítása, mely az Ehrenfeld codex eredetije. Egy más része meg teljesen azonos a kis Simor codex tartalmával, csakhogy emez sokkal gondosabban adja a szöveget.

A Batthyányi codex díszes nagy karkönyv hangjegyekkel.

A fölsorolt nyelvemlékek még csak kis részben vannak szakszerűleg földolgozva, úgy hogy nyelvöket alig lehet még pontosan jellemezni, legfölebb egyes vonásokról adhatnánk számot. Említést érdemel a Jordánszky és Érdy codex következetes helyesirása, mely nyelvtörténeti kutatásoknak biztos alapot szolgáltat. A két codexnek nyelve is megegyezik, s kétségtelen, hogy mind a kettő egy vidéken keletkezett. Helyesirásukban legfontosabb az, hogy a magánhangzók hosszúságát meglehetős pontossággal jelölik, és rávezetnek arra, hogy sok oly szót és nyelvtani

alakot ejtettek akkor még hosszú hangzóval, mely azóta megrövidült. Így pl. az úgynevezett hangrövidítő névszókban akkor még nem lehetett általános a rövidítés, mert a *nëgyed, lëlkünk*-félék e két codexben még következetesen így vannak írva: *neegyed, leelkewnk.* Az igék tárgyatlan elbeszélő és föltétes alakjában *(kezdé-k, kezdé-l, kezde, állaná-l, állana)* a 3. személy magánhangzója is hosszú volt még: *kezdee, hagaa (hágá* = hága), *allanaa, wezteglenee.* Az *a e* végű névszók nominativusában is hosszú volt még a véghang: *feketee, yghee, leelkee, ellenee* (lelke, ellene). Egyébiránt e tárgyra nézve sincs még befejezve a tudományos vita.

Az irott nyelvemlékek közt kiváló helyet foglalnak még el, mert híven tükrözik vissza a régi társalgás nyelvét, a levelek. A XVI. századbeli magyar levelek közűl legtöbb található együtt a Magyar Levelestár czímü kétkötetes gyűjteményben.

Végre a régi nyelvtörténetre nézve szintén még nagyon fontosak legrégibb nyomtatványaink: Komjáthi, Ozorai, Pesti, Sylvester, Székely István, Heltai munkái. Ezek a pontosabb helyesirásnál fogva sok olyan részletre nézve eligazítanak bennünket, a mi a codexekből nem állapítható meg biztosan. De azonfölül sok olyast is tartalmaznak, különösen a szók és szólások használatára nézve, a mire a vallásos tartalmú codexekben nem volt szükség, sem alkalom. Egyébiránt van sok olyan szavunk, sőt nyelvtani alakunk, melyet belső okoknál fogva réginek kell tartanunk, pedig összes régi irodalmunkban hiába keressük. Ilyenkor tehát a régiség vizsgálata nem elégít ki bennünket, s élénken érezzük az élőbeszéd s a népnyelv vizsgálatának szükségét.

Irodalmi tájékozás.

Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond: Magyar Nyelvtörténeti Szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig (Budapest 1889). Magában foglalja e szótár a nyelvújítás előtti irodalomnak lehetőleg teljes szókincsét, elősorolja a szóknak alakjait, jelentéseit, mondatbeli szerkezeteit, azonfölül a velök alkotott állandó szólásokat és közmondásokat. Mind ez pontos idézetekben van föltüntetve, melyek az árpádkori nyelvemlékeken kezdik s elkísérik a szó történetét a mult században megindult nyelvújítás küszöbéig. A szerkesztők kritikával dolgozták ugyan föl az anyagot, a czikkek elrendezésében s a jelentések csoportozásában iparkodtak világosan föltüntetni a fejlődést, de a legnagyobb tárgyilagossággal közölnek mindent s óvakodnak a szubjektiv magyarázgatástól.

Nicolaus Révai: Antiquitates Literaturae Hungaricae (Pest 1803). — Csak az első kötet jelent meg, mely a Halotti Beszéd terjedelmes és nagyon tanulságos kommentárját foglalja magában. Ez a munka volt megalapítója ama nyelvtörténeti módszernek, mely már Révai kétkötetes *Elaboratior Grammatica Hungarica*-jában oly gazdag gyümölcsöket termett.

Szintén a Halotti Beszéddel foglalkoznak a következők: *Döbrentei Gábor* a *Régi Magyar Nyelvemlékek* I. kötetében (1838). — *Oskar Blomstedt: Halotti Beszéd, ynnä sen johdosta vertailevia tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin kielissä (Helsingissä 1869.* finnül) vagyis H. B., s vele kapcsolatban összehasonlító nyomozások a magyar, finn és lapp nyelvben (Helsingfors). A H. B. Budenz olvasása szerint van benne közölve, melyet egyébiránt Riedl készített elő (M. Hangtan 104). — *Simonyi Zsigmond: A régi nyelvemlékek olvasásáról (Nyelvőr VIII. IX.)* és *A Halotti Beszéd tájnyelvi sajátságai (u. o. IX.).* — *Vasverő Rajmond: Felső nyelvállású rövid magánhangzóink eredetéhez (u. o. XVII.).* — *Mátyás Flórián: Magyar Nyelvtudomány (2. füzet, Pécs 1863):* a többi közt a H. B. s más nyelvemlékek egyes kifejezéseit magyarázgatja. — *Hunfalvy Pál: Régi magyar szók (Nyelvtud. Közlem. V.). Még egyszer »feze« (u. o.*

VI.). Iktat iochtat-e? (u. o. VII.) — *Budenz József: Pogány szók (Egyetemes Philologiai Közlöny I.).*

Jerney János: Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából (Pest 1854). — Az árpádkori oklevelekből s más nyelvemlékekből a tulajdonnevek s köznevek betürendi összeállítása s itt-ott magyarázata. Hasonló magyarázatok vannak a következő munkákban: *Ortvay Tivadar: Magyarország vízrajza a XIII. század végeig (Budapest 1882).* — *Pesty Frigyes: Magyarország Helynevei (Budapest 1888)* — *Herman Ottó: A Magyar Halászat Könyve (Budapest 1887.* hátul a szótárban).

Régi Magyar Nyelvemlékek. Kiadta a M. Tudós Társaság, Döbrentei Gábor felügyelése alatt (Pest 1838—1846). — Az első négy kötetben történeti bevezetések, nyelvezet ismertetése és szójegyzékek Döbrenteitől s másoktól. I. k. Halotti Beszéd és Bécsi codex. II. k. Czech codex és vegyesek. III. k. Müncheni codex és vegyesek. IV. k. Guary codex és Winkler codex.

Szarvas Gábor: Ferencz-legenda (Nyelvőr I.) — Az Ehrenfeld codex nyelvét ismerteti, különös gonddal a szókincset.

Tömlő Gyula: A Németújvári Glosszák (Nyelvőr XIV.). — Legrendszeresebb nyelvemléktanulmányunk.

Fogarasi János: A sajószentpéterieknek 1403. [helyesen: 1503.] *évi végezése nyelvészeti tekintetben (Nyelvtud. Közlem. III.).* — Teljes szójegyzék.

Zoltvány L. Irén: A Nádor codex nyelvi sajátságairól (Nyelvtud. Közlem. XVII. XIX.). — Részletes tárgyalás, sok egybevetés más codexekkel, de sok hiba is!

Szántó Kálmán: Nyelvemléktanulmányok: A Bécsi és Müncheni codex hosszú ê-jéről (Nyelvőr IX.).

Szilády Áron: Temesvári Pelbárt Élete és Munkái (Budapest 1880). — A 67—73. lapokon összeállítja s magyarázza a Pelbárt latin munkáiban előforduló szókat. A Függelékben egyes részleteket közöl abból a latin szövegből, mely alapul szolgált a verses magyar Katalin-legendának.

Szigethy István: Az Érdy codex némely hangtani sajátságai (Nyelvtud. Közlem. XV.). — Nevezetesen az Érdy és Jordánszky codex hosszú magánhangzóit gyüjti össze s magyarázgatja.

Munkácsi Bernát: Nyelvemléktanulmányok (Nyelvőr IX.).

— Egyes codexek hangtani sajátságait vizsgálja, nevezetesen a Weszprémy és Kazinczy codex hosszú mássalhangzóit, s a Peer és Sándor codex hosszú magánhangzóit.

Mátyás Flórián: Régi magyar családi és időnevezetek (Nyelvtud. Közlem. III.) és *Magyar nyelvritkaságok (u. o. IV.).*

Balassa József: Valami az ó, ő és ú, ű hangokról (M. Nyelvőr XIII.). — Dévai Mátyás helyesirásából kimutatja, hogy volt a régi nyelvben két magánhangzó, mely *ó-ú*-ból és *ő-ű*-ből volt vegyülve.

Szilády Áron: Régi Magyar Költők Tára (Budapest 1877). — Minden kötet végén terjedelmes jegyzeteket találunk, melyek itt-ott egész kis irodalomtörténeti monografiákká bővülnek, de számtalan becses nyelvtörténeti összeállítást és magyarázatot is adnak. (I. köt. Középkori magyar költői maradványok; nagyobbrészt a codexekben fönmaradt költemények, köztük a Katalin-legenda, de azonfölül a Pannonia megvételéről s a Szabács viadaláról való ének. — II. k. XVI. századbeli költők művei 1527—1546. — III. k. Tinódi Sebestyén összes művei. — IV. köt. 1540—1575-ig kilencz költő, köztük Ilosvai Selymes Péter munkái. — V. k. három költő, köztük Sztárai Mihály.)

Szövegkiadások.

A Régi Magyar Nyelvemlékek s a Régi Magyar Költők czímű gyüjteményeken kívül fontosak még a következő kiadások:

Nyelvemléktár. Régi Magyar Codexek. Kiadja a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. (Budapest 1874. —) Ezek legmegbizhatóbb nyelvemlék-kiadásaink, melyek híven, minden változtatás nélkül közlik a kézirati szövegeket. Egy kötet híján *Volf György* tette őket közzé s látta el bevezetéssel, melyben számot ád az illető codexeknek alakjáról, helyesirásáról stb. — Az egyes kötetek tartalma: I. k. Bécsi és Müncheni codex. II. k. Weszprémi, Peer, Winkler, Sándor, Gyöngyösi, Thewrewk, Kriza és Bod codex. III. k. Nagyszombati codex, Szent Domokos élete, Virginia codex. IV. és V. k. Érdy codex. VI. k. Tihanyi, Kazinczy és Horvát codex. VII. k. Ehrenfeld, Simor és Cornides codex, Szent Krisztina élete, Vitkovics és Lányi codex. VIII. k. Szent Margit élete, Példák könyve, Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról, Apor és Kulcsár codex. IX.

és X. k. Érsekujvári codex. XI. k. Debreczeni és Gömöry codex. XII. k. Döbrentei és Teleki codex. XIII. k. Festetics, Pozsonyi és Keszthelyi codex, Miskolczi töredék. XIV. k. Lobkovitz és Székelyudvarhelyi codex.

Régi Magyar Nyelvemlékek. V. k. A Jordánszky codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte Toldy Ferencz, az eredetivel összevetette, kiegészítette Volf György (Budapest 1888).

Nádor Codex. Kiadta Toldy Ferencz (Buda 1857). Rövid szótárral.

(Komjáthi Benedek:) Epistolae Pauli Lingva Hungarica Donatae. Az Zenth Paal Leueley Magyar Nyeluen (Krakó 1533). — Teljesen hű, még külsejét is utánzó kiadása *Szilády Árontól,* Budapest 1883, irodalomtörténeti függelékkel.

NEGYEDIK FEJEZET.

A népnyelv és a nyelvjárások.

Jede Provinz liebt ihren Dialekt, denn er ist doch eigentlich das Element, in welchem die Seele ihren Atem schöpft.

Goethe.

(Különbségek a műveltek beszédében, a különféle életpályákon levők beszédében, a nép nyelvében. A nyelvjárások vizsgálatának fontossága. — Régiségek a nyelvjárásokban, főleg a szélső és az elszigetelt vidékeken. — Új fejlemények, általánosabban elterjedt jelenségek, föltünő találkozások. Ritkább sajátságok. — A nyelvjárásoknak fölosztása és elágazása. *E*-ző, *ë*-ző, *ö*-ző nyelvjárások. — Egyes nyelvjárások ismertetése: a palócz, göcseji, őrségi, ormánsági, székely és csángó nyelvjárások.)

Szokás a nyelvet, mint valami meglevőt, mint gondolataink kifejezésére szolgáló kész eszközt tekinteni. Különösen ha a mai nyelvről van szó, ezt valami egységes, különbségeket meg nem engedő egésznek szokták tartani. De a míg ezt teszszük, addig nincsen tiszta fogalmunk a nyelvnek mivoltáról s életéről. Már rég megállapították filozofus nyelvészek, hogy a nyelv nem befejezett mű, hanem eleven erő és működés. A mai nyelvészet a nyelvet mint beszédet vizsgálja, s mindenben az igazi forrásból, a beszélt nyelv megfigyeléséből indúl ki.

Mihelyt ezt teszszük, látjuk, hogy már a nyelvnek elemeire, a szóknak külső alakjára nézve sincs meg köztünk

az az egyezés, mely az irodalmi nyelvet jellemzi. A műveltek beszédében, nevezetesen műveltségünknek gócz-pontjain, például a főváros társadalmi és tudományos köreiben, még történik bizonyos kiegyenlítés, kölcsönös alkalmazkodás, úgy hogy a művelt közönség félig öntudatlan, félig tudatosan találkozik bizonyos átlagos kiejtésben, szóhasználatban, mondatszerkezetben. De már ezen körökben is találunk, ha jobban figyelünk, különbségeket. Az egyik *erről* beszél, a másik *arrúl*, a harmadik *amarrul*. Némelyek *vörös pöcsétviaszt csöpögtetnek levelükre*, mások *vërës pëcsétviaszt csëpëgtetnek*, ismét mások *veres pecsétviaszt csepegtetnek levelökre*. A debreczeni, kolozsvári emberre nem szokott ráragadni a zárt *ë*; ez sokkal nehezebb ejtésű neki, mint a szegedinek s kecskemétinek az *ö*-jök *ë*-vel helyettesítése, mert ezek ismerik az *ë* hangot is, s így fülök csakhamar fölfogja a másvidékiek beszédében a *mögöttem* és *mëgëttem* közti különbséget. Igaz, hogy a debreczeninek nincs is annyi oka az *ë*-t megtanulni, mert nem különbözik oly szembetünőleg az ő nyilt *e*-jétől, mint a szögedi *ö*-től; ellenkezőleg sok dunamelléki ember hajlandó a debreczeniektől s a magyarul tanuló idegenektől elsajátítani az ő különbség nélküli nyilt *e*-jöket. — Némelyek továbbá *kulacsnak* nevezik, a mit mások *csutorának*; az egyik *leczkére* megy, mikor a másik *előadást* tart; az egyik ott *kapja* ugyanazt, a kit a másik ott *talál*. Némelyek így rakják a szót: *ha elitélnek is* (a tiszavidékiek), mások így: *ha el is ítélnek* (a dunántúliak s erdélyiek). Művelt köreinkben legkönnyebb az erdélyit megismerni s kivált a székelyt. Az *bé*megy oda, a hol dolga *vagyon*, még pedig egy*ne*hányszor, nem *egy*nehányszor; az *a házon hátul kerül* a helyett hogy *a ház mögé* kerülne; s végre

el kell hogy menjen, sőt *el kell menjen,* mikor el kell mennie.

Feltünőbb nyelvbeli különbségeket találunk már a vidéki városok társasköreiben. Kecskemét műveltjei közűl már minden második így szólít meg: *Kéröm szépön, kihő lögyön szöröncsém.* Az esztergomi jobb körökben elégszer hallhatod az itacizmust: *Ritka a szíp vínasszony.* A veszprémiekben: *lë kő tënnyi a körösztöt,* vagy *fő kő vënnyi* stb.

Más sajátságokkal, főleg a számtalan műszóval válik el egymástól a különböző életpályákon levők beszéde. Az orvos minden gyúladást *lob*-nak mond, minden daganatot *dag*-nak s minden hegedést *heg*-nek. Az ügyvéd a világért sem mondaná, mint más emberfia: *illetőleg,* hanem okvetetlen: *illetve.* Sokszor fogunk nagyot nézni, ha a dolgozó csizmadiát nézzük és hallgatjuk, »*a mint hol a furdához, hol a lapos tűhöz nyúl, a mint vagy a bicskiát, vagy a hovájt, vagy a csirizt, vagy a sodrót, vagy a kármentőt, vagy a czifrázó kérget, vagy a kaptát, vagy az árt, vagy a csutakot, vagy a szöget, vagy a kalapácsot veszi elö.* Istenem, mekkora lángész kell ahhoz, hogy annyi szerszám közt eligazodjék« (Mikszáth: Koos István remekelt csizmadia).

De legnagyobb különbségeket találunk a nép nyelvében, tehát ott, a hol a nyelv legtermészetesebben fejlődik s legkevésbbé van kitéve külső hatásoknak — e kifejezést legtágabb értelmében véve, tehát beleértve még a különböző nyelvjárások egymásra hatását is, melyet a fővárosban tapasztalunk. S a nyelvjárások nemcsak hangjaikkal különböznek egymástól, hanem még ugyanazon gondolatokat is más-más hangulattal, más-más fordulatokkal fejezik

ki, úgy hogy az irodalom is tanulhat s tanul is tőlök. »A dialektus kedvesen színezi a nyelvet, szinte átmelegíti, s annál jobban, mentül hidegebbre fagy az akadémiai szabatosság szigorában. A nép ösztöne fázik a központosító törekvésektől, az apró tűzhelyek felé hajlik, s minden szűkebb családi körben egy-egy külön nyelvjárás hajtja csodásan illatos apró virágait. Ezt csak mi értjük! mondják s vidáman összenéznek. Lelkük, kedélyviláguk apró megnyilatkozásaira külön formákat alkotnak« (Csicseri Bors: Kolozsvári séta). Sőt még a családokon belül is, csak figyelnünk kell, észreveszünk minden egyén beszédében bizonyos külön vonásokat, egy-egy sajátságos hangot, egy-egy kedvelt szójárást, mely a környezet szavajárásának valami új változata vagy valami külső társadalmi vagy irodalmi hatás viszhangja.

Míg azonban ez egyéni vagy családi vonások ritkán tűnnek föl, addig egész helységek vagy épen vidékek nyelvjárásában a különbségek nagyon is észrevehető tipusokká fokozódnak. Ezek a tipusok bizonyos szívóssággal tartják magokat még szomszédos helyeken is, ha nem nagyon sűrü a közlekedésök. A szomszédok ismerik egymás szavajárását s kötekednek is egymással. A csiki székely így ingerkedik az udvarhelyi atyafival: *Az embör nem kendör*. Emez pedig azzal vág vissza Hargita mögötti szomszédjának: *Hát magiknak van-e sárig lovik?* A szegedi adoma szerint pedig, mikor a hajóhidon a városiak föl voltak mentve a hídvám alól, azt kérdezgették a hídon járóktól, mivel eszik nálok a levest: *kanállal!* felelték a szegediek! *kanaóval!* a dorozsmaiak stb. Igy használták föl gyakorlati czélra azt a körűlményt, »hogy a vidékbeli népek, úgy a Makó mint a Dorozsma-tájékiak más-más, a szegeditől elütő dia-

lektusban beszélnek. A kiejtésökben van benne a származási bizonyítványuk, csak elő kell azt tudni keresni a vámszedőknek.« [1])

Hasznot húz a nyelvjárások ismeretéből az irodalmi nyelv is, a mennyiben fölhasználja saját hiányainak pótlására. A népnyelv kimeríthetetlen aknája a tartalmas szóknak, eredeti fordulatoknak, képes kifejezéseknek, melyek részint költői nyelvünket gazdagítják, részint — okosan fölhasználva — kielégítik a tudományszakok s iparágak műnyelvi szükségleteit. Az élő népnyelvnek efféle hasznát emlegették már a nyelvujítás korában is Kazinczy, Csokonai s mások. Azután sűrüen hangoztatták a huszas, harminczas évek buzgó gyüjtői [2]), s újabban Arany János is.

---

[1]) Mikszáth: A hol a víz is virágzik. I. Mire jó a dialektus? — A szomszédos helyek s vidékek nemcsak beszédükről, hanem viseletükről, szokásaikról, jó és gonosz erkölcseikről is ismerik egymást, s egymásról való véleményüket bizonyos állandó mondásokban, sőt verses mondókákban fejezik ki. Veszprémben pl. három szomszéd faluról azt szokták mondani: Litér mit ér? Rátót még annyit sem ér; Kádártába kár a kenyér. V. ö. még a következő verset: Debreczeni hires város, Czifra Ladány, piszkos Tardos, Löki füstös, bödi kormos, Szentmihályi libakontyos, Zsemlyesütő nyiregyházi, Éhen várja Nagy-Halászi stb. Vas. Ujs. XXX. 475.

[2]) »Valamennyi dialectusaink majd csaknem egyformán alkalmatosak az írói nyelvre átváltozni, és azok ennek nemzői lévén, míg csak ez a csinosodásnak legfelsőbb polczára fel nem hág, dajkálásokra mindég szüksége lesz.« Szeder Fábián: A m. nyelvbeli dialectusokról. Tud. Gyüjt, 1829. V. füz. — »Ha a magyar is hazája minden szege szugában lappangó, a köznépnél szájról szájra átmaradott törzsökös magyar szavakat kikutatja, bizonyosan többféle tárgyról széles értelemmel, gyakran szükségtelen új szók koholása nélkül tud mind irni, mind beszélni.« Lévay, a kemenesalji szótárhoz, Tud. Gyüjtemény 1829. XI. 81. — »Mindenkor menthetőbb az élő, fenforgó,

De korszakot alkotott ez irányban a Magyar Nyelvőr, mely nemcsak a népnyelv kincseinek gyüjtésére hatott buzdítólag, nemcsak nyelvészeti becsöket mutatta ki tanulságos fejtegetésekben, hanem egész élénk mozgalmat indított meg e kincseknek irodalmi értékesítésére, s e mozgalom máris dús gyümölcsöket termett, főleg a tudományos, műszaki és ipari műnyelv terén.

De legfontosabb a népnyelv vizsgálata természetesen a nyelvtudomány céljaira, fontos különösen az olyan nyelvben, mely nem nagyon régi emlékekkel rendelkezik. Mentől kevesebb s újabb az irodalmi nyelvemlék, annál szükségesebb e hiányt a nyelvjárások tüzetes, a legapróbb részletekig ható tanulmányával pótolni. A nyelvjárások így egyúttal nyelvemlékekül szolgálnak, a mennyiben a köznyelvvel szemben megőriznek számos régiséget, olyanokat is, melyek az irodalmi emlékekben csak elvétve vagy épen nem kerülnek elő. Jelesen az elszigeteltebb nyelvjárások, a nemzetnek zömével kevésbbé közlekedő vidékek szoktak ősrégi szókat s alakokat megőrizni.[1]) A Halotti Beszédben

---

de eddig csak szalmás házakba szorongó magyar szavaknak irói pennára méltatása, mint ugyanazon képzetekre újonnan faragott vagy idegen nyelvekből hazafisított szavaknak reánk tolása.« Gáthy I. u. o. 1833. X : 76. — »Kilesni, híven följegyezni s megőrzeni az élő nyelv azon ritkább, nyomatékosb szókötési fordulatait, melyek úgyszólva csak ünnepnapon, azaz a lélek magasztosabb perczeiben hallhatók: ily úton óhajtom én a magyar ornata syntaxis létrejöttét; nem pedig, hogy íróinkból latinos, németes stb. kitételeket szedjünk össze, vagy épen a latin ékes szókötés szabályaira erőltessünk magyar példákat.« Arany: Prózai Dolg. 378.

[1]) Még egyes helységek is — többnyire máshonnan jött gyarmatok — el vannak szigetelve közlekedési akadályok vagy társadalmi okok miatt a szomszéd helyektől, úgy hogy egészen elütő nyelv-

már illeszkedő *vel* névrag *(haláláal)* a göcseji nyelvjárásban még ma sem illeszkedik a mély hangokhoz *(halálájê)*. Ugyanott találkozunk a nem illeszkedő *szër, nek, hoz* ragokkal is, a *szër* raggal a palóczoknál is. A csángók megőrizték a *róla* szónak egy olyan teljes alakját, melyet legrégibb emlékeinkben is hiába keresünk: *rióla;* ez úgy viszonylik amahhoz, mint *riá, reá* a rövidült *rá*-hoz. Csak a csángóknál maradt fönn a *nevet* igének eredetibb kezdőhangja, melylyel codexeinkben olvassuk: *mevetség* a. m. nevetség (Nyr. IX. 429), továbbá a *magát beleátani* az általános *ártani*-val szemben. A hétfalusi csángók a *bennünket* névmást ép oly kevéssé ismerik, mint codexeink, s mindig így beszélnek: *Isten segíts meg münköt* (VI. 231). Ugyanott azt mondják: *kedvezsz, vissz, léssz, ás-sz* (IV. 556. 557. 517), holott egyebütt majdnem általános az ilyen igéknek *l*-es alakja: *kedvezel* stb. Az *álmad* ige Szlavóniában még most is iktelen, mint hajdan volt (V. 62). A székelységben ma is találunk ilyen alakot: *aluszék* = *aluszik* (VIII. 461), mint a Bécsi s Müncheni codexben. Ugyanott és Göcsejben, tehát a nyelvterületnek keleti s nyugati szélén van legépebben megőrizve a külön ikes ragozás. Szintén csak épen ebben a két határdialektusban maradt fönn a *kor-*

járást találunk bennök. Ezek a dialektologia szempontjából különösen fontosak, pedig eddig kevés figyelemben részesültek. Ilyen helységekül emlegetik a többi közt a következőket: a gerencséri s még néhány palócz telepet Nyitra mellett (Vass J.: A dunántúli nyelvj.), a dudari nyelvjárást a Bakonyban Csetény mellett, a félegyházit a Kúnságban, a mezőkeresztesi s mezőkövesdi barkó beszédet Borsodban, a kabait Debreczen mellett, a hosszumezőit Máramarosban (Akad. Értesitő 1847. 331), a lozsádit Szászváros mellett (éneklő hangejtéséről ismeretes). Ellenben le van már írva a pécskai Arad mellett s a szeremlei Baja mellett.

ragos alaknak nominativusi használata: *vacsorakor van, öt órakor van már* stb. Csak a háromszéki nyelvjárásban találkozunk a *-böl* ragnak hajdani kéttagú alakjával ebben az adverbiumban: *közbelöl* (v. *közböl*, M. Nyelvészet VI. 336). Sehol sem találjuk az irodalomban, pedig a rokon nyelvek is ősréginek bizonyítják s az egész palócz és székely nyelvterületen dívik még a *-ni* névrag (*-nól nöl* és *-nott nött nitt* társaival).[1])

De nemcsak a szélső, hanem a közép nyelvjárásokban is találunk — itt rendszerint csak szétszórva egyes helységekben — számos megőrzött régiséget. Van sok szó, melyeket a régi irodalomban csak a codexekben, legföllebb egy-két későbbi írónál olvasunk, s ime a legújabb tájszógyüjtések azt bizonyítják, hogy maiglan élnek egyes helyeken. Ilyenek pl. a következők: *évad* (idő, időszak), *gyaponik* (gyúlad), *kísálkodik* (veszekedik, ingerkedik), *koltog* (zörget), *jugszél* (déli szél), *top* és *lolu* v. *lolja* (mind a három a. m. sonka), *gyujtovány hideg* (láz), *kagymában* (hebehurgyán), *ollott* (kopasz), *örmény* (örvény), *áj* (völgy, hegynyilás), *eny* (védett hely, ótalom), *meg-ét* (megmérgez), *el-bámol* (elönt, elborít), *kabolgyás* (kába, eszelős), *képutálás* (képmutatás), *csajva* (cserebogár), *megmetni* (megmetszeni), *ere* (gyeplő), *pup-denevér*.[2]) — Föntartanak a nyelvjárások ragos alakokat s mondatszerkezeteket is olyanokat,

---

[1]) Az összes román nyelvek sziszegőkké változtatták a latin *c* hangját *e i* előtt, még pedig a VII. század óta; csak a szardiniai olaszság lagudoroi nyelvjárásában tartotta meg régi *k* hangját: *kelu (caelum), kena (coena), kentu (centum), kera (cera)* stb.

[2]) V. ö. Ritka szók és szólások, Nyr. XVII. Továbbá a szerkesztőség kérdéseit s a beérkezett feleleteket u. o. Zolnai Gyula: Visszaigazított sajtóhibák u. o. XIV. 364.

melyek az irodalomban rég elavultak. Így pl. az *-ént int* raggal, mely már a XVII. században is csak egyes szólásokban fordúl elő, most is élnek még ilyen kifejezések: *képesént* (palócz), *jóformásint* (Tolna m.), *jó módin'* (Sopron). Az *-onk önk* alak, melyet csak codexeink bizonyítanak az *-unk ünk*-nél régibbnek, megmaradt a palóczoknál s a szlavoniai magyaroknál. *Nagyobb valaki-től* e helyett *valaki-nél* a codexek kora óta alig fordúl elő, pedig a népnyelvben ma is megvan különböző helyeken. A *ből* ragos okhatározó régiesen előfordúl ott is, a hol a mai köznyelv *ben*-t vagy *ért*-et alkalmaz: Az én rózsám jó kedvéből almát adott a zsebéből. A mit adott jó kedvéből, vegye vissza haragjából. Nem kell abbu busulni (Göcsej). Nyilallott a lábom s abból feküdtem (csángó; megint a két legszélső nyelvjárás, l. Magyar Határozók I. 103).

Látjuk a fölhozott példákból, hogyan áll fönn egyidejüleg a régi és az új különböző nyelvjárásainkban, és hogyan tehetik meg ezek a nyelvemlékek szolgálatát.[1]) Mégis ter-

---

[1]) Érdekes a következő példa, mely mutatja, milyen fontos lehet az élő népnyelv megfigyelése a legegyszerűbb kérdések eldöntésére nézve is. Mai növénytani műnyelvünk a caryophyllumot *szegfűnek*, a chamomillát *székfűnek* nevezi. A szegfű nevét tényleg *szëkfű*-nek ejtjük, a székfűvet pedig régi könyveink, melyeknek helyesirása nem mindig pontos és következetes, *szekfű*-nek is írják. Sőt régi magyar növénytanainkban, melyek tele vannak sajtóhibákkal, a szegfű helyett többször *székfű* is előkerül. Ilyen körülmények között az irodalomból egyáltalán bajos volt eldönteni, vajjon a *szëgfű* s a *székfű* kezdettől fogva külön két név volt-e vagy csak szótáriróink csináltak-e belőlük külön két szót; sőt Szarvas G. szerint (Nyr. XV. 506) »egész biztossággal állítható, hogy a *nelke* magyar nevezetének alapszava nem *szék*, annál kevésbbé *szek*, hanem a *nagel* jelentésű *szëg* [v. ö. a fűszer-

mészetesnek fogjuk találni, hogy a nyelvjárások nem abban térnek el legtöbbször a köznyelvtől, a mi régit föntartották, hanem inkább abban, a mi újat fejlesztettek. A kiejtésben s a jelentésben, az alaktanban s a mondatszerkezetben: mindenben változást és fejlődést tapasztalunk a nyelvjárásokban is, valamint tapasztaltuk a köznyelvben.

Vannak e fejlemények közt olyanok, melyeknek kezdeteit már a köznyelvben is fölleljük, úgy hogy a népnyelv csak tovább fejleszti, a mit a köznyelv megkezdett. Az *álcs, álgyu, olta, át* stb. szókban rég elhagyta az egész magyarság s már az irodalmi nyelv is az *l*-et, s a népnyelv csak ezt a megindult fejlődést folytatja, midőn a legtöbb nyelvjárásban, kivált a nyugatiakban, elenyészti a mássalhangzó követte *l*-et: *vót, vóna, föd, nyíva, aszât, emêt* stb. — A *ból böl, ról röl* ragokat nyelvemlékeink bizonysága

nek dunántúli *szögfűszög* nevét. a dunántúli németeknél *gewürznagerl]*; hogy tehát a *székfű, szekfű* voltaképen ugyanaz, a mi a *szegfű*, a mely közös nevezetté vált s mint egyéb növénynevezeteknél is tapasztalható, majd a *nelke*-t, majd a *gewürznelke*-t, majd meg a *kamille*-t is jelentette«. — Már most máskép dönti el e kérdést a népnyelv, mely nem a könyvekből tanulta e füvek nevét, s mely azt vallja, hogy Komáromban a chamomillának vagy pipitérnek ma is *székifű* a neve (Nyr. VII. 283. Czuczor és Fogarasi szótára is említi a Szíkfű czikkben), Somogyban pedig *szikfű*, a mi nyilván a *székfű*-ből változott el (Nyr. X. 476). Ezt a vallomást megerősíti az a tény is, hogy az *ö*-hangú alak, *szögfű, szökfű*, régi könyveinkben is mindig caryophyllumot jelent, soha chamomillát. Az utóbbi értelemben olvasható *szekfű* tehát mindig *székfű*nek ejtendő, ellenben a caryophyllumot jelentő *székfű* hibának tekintendő e h. *szekfű*. Valamint a *szegfű* a német *nagerl, nägelchen* fordítása, szintúgy van a *székfű* név a *stuhlkraut*-ból fordítva, mely egyik német neve a chamomillának.

szerint régtől fogva *ó ő* hanggal ejtették, de a *-túl tűl* ragot eredetileg *ú ű*-vel mondták; minthogy azonban mind ezek távozást jelentő viszonyszók s ennyiben egy kategoriába valók, a kiejtésbeli különbséget összes nyelvjárásaink kiegyenlítették, csakhogy míg a keletiek az *ó ő* hangot tették általánossá s *tól től*-t mondanak, addig a nyugatiak az *ú ű*-t vitték át a többi ragokba is: *búl bűl, rúl rűl* (illetőleg *bul, bú* stb.). — A több birtokost egy birtokot jelölő személyragnak eredetileg hármas alakja volt: *jok jëk jök* Már a múlt századokban majd az összes nyelvjárások kettőre szorították, úgy látszik a *kardonk kertönk* alak analogiájára, úgy hogy *kertjëk* helyett is azt mondták *kertjök.* A jelen században sok nyelvjárás még tovább ment s az *o ö* hangot zártabb *u ü*-vel helyettesítette: *kardjuk kertjük,* ismét a *kardunk kertünk* mintájára (az utóbbi már régebben állapodott meg *u ü*-vel az *nk* hangcsoport miatt, v. ö. *onszol: unszol).* Néhány nyelvjárásban ismét más fejleményt látunk, t. i. állandó *i* hangot: *kardjik kertjik.* Itt olyan hangváltozással van dolgunk, melynek kezdetei már a köznyelvben is megvannak, pl. **jorgolm: irgalom, jonkább: inkább, tanojt: tanít* stb., s ez magyarázza meg, hogy a *kardjik kertjik*-féle ragozásban épen a szélső nyelvjárások találkoznak: egyfelől a csíkmegyei, másfelől az ormánsági és göcseji, de így mondják Halason is, az ország közepén. — Az árpádkori *o* a köznyelvben *a*-ra változott (**úrom, úrot, útot, chomuv* helyett ma *uram, urat, utat, hamu),* Zala megye balatoni része tehát csak az általános szabályt követte, midőn a régi *házonk, tőlönk* helyett is azt mondja *házank, tőlenk;* ámbár itt az is lehet, hogy az egyes szám analogiája hatott: *uram, tőlem.*

Más esetekben nem a köznyelvben kezdett változta-

tásokat folytatnak a nyelvjárások, hanem mindenik a maga útján halad, s ilyenkor a mégis fölmerülő találkozásokat jóformán a véletlennek tulajdoníthatjuk. Így pl. igaz, hogy a köznyelv szereti a szóközépi mássalhangzócsoportokat is egyszerűsíteni (v. ö. *vót, vóna, ereszkedik* e h. **eresztkedik, halaszgat* e h. *halasztgat),* de az *r*-es csoportokon nem igen változtat. Kérdés tehát, közösen hajtották-e végre a *bossó, kossó*-féle hangváltozást a székelyek és a barkók, palóczok; és mindenesetre véletlen találkozás, hogy az *-ért* ragot valamint a csángó s a keleti székelység, ép úgy ejti *étt*-nek nyugaton a göcseji s őrségi nyelvjárás. Csíkban, a Tiszaháton és Göcsejben az *é* hangból *ié, iᵉ* kettős hang lesz: *iédës, sziép, iᵉdes, sziᵉp.* A borstörőt *böstörőnek* mondják Bihar megyében Szalontán és nyugaton az Őrségen. Ezek azonban olyan természetes hangváltozások, hogy a találkozáson nem kell épen csodálkoznunk. Szintoly természetes és könnyen érthető dolog, hogy a *madár kevés*-féle névszók különféle vidékeken a *madarak kevesen* alakokból a belső analogia miatt általánosítják a rövid magánhangzót: *madar, keves* stb. (Csík-Gyergyó, felső Tiszavidék, palóczság s úgy látszik Vas megye egy része.) — De már csodálatos és nehezen magyarázható találkozás a következő. A többesszámú és a személyragos névszók kötőhangzójául a tárgyrag előtt a köznyelvben mindig a nyilt *a e* hang szerepel. Ezt több, egymástól messze eső nyelvjárás, nevezetesen a székelység, a barkó tájszólás és Esztergom, zártabb *o ë ö* hanggal helyettesíti: *azokot, pipámot, hálánkot, szavaimot, marhácskáinkot; emberëkët, fegyverëmët; bötüköt, őköt, münköt, kezünköt.* Ugyanezt tapasztaljuk egyes nyelvemlékeinkben, pl. az Ehrenfeld codexben s a Döbrentei codexben. Talán a köznyelvben történt a változás és az

említett nyelvjárások őrizték meg a régibb állapotot? [1]) s ha igen, miért? egyelőre nem tudjuk megmondani. — Sok más ilyen különös találkozást is lehetne említeni. A székely és göcseji beszédben használatos ez a köznyelvben ismeretlen szólásmód: *akkorán hogy* e helyett: *annyira hogy* (Magyar Kötőszók II. 111). Erdélyi és palócz sajátság ez a kifejezés: *hadd ne egyem* (l. Nyr. X. 471) stb.

Igen sokszor olynemü az eltérés, hogy csakis egyik vagy másik nyelvjárásban találkozunk vele, kisebb vagy nagyobb területen. Csak a székelység hasonítja az *a* hangot következő *á*-hoz: *àpám kạszál.* Csak ott látjuk a *hozzá reá* határozóknak rövidülését (*hëzza rëa* és *hëzzok rëok* e h. *hëzzájok, rëájok*), továbbá a *rajtam* határozónak *rëjtam, rétam* alakjait. Csak a háromszéki székely mond a *váránk, kérnénk* igealakok helyett ilyent is: *várónk, kérnönk.* — Csak a palóczok jésítik a *d t* hangot *i* előtt (*gyisznuó, tyinuó*) s változtatják az *l*-es magánhangzókat kettőshangzókká: *auma* v. *aoma, eüvëtte* v. *eövëtte, föümënt* Ez utóbbi jelenséget már a barkóknál sem találjuk, kik különben a palóczsághoz tartoznak. Szintén csak a palóczoknál van *szabjuk, verjük* helyett *szabuk, verük.* — Csak Göcsejben s Őrségben használják ezeket a pleonazmusokat: *fiaimak, ökreidek.* Csak Ormánságban mondják: *oda sajnálni valakinek* e helyett: *oda szánni;* csak itt képezik a fölső fokot *náj*-jal *leg* helyett stb.

Lássuk már most a nyelvjárásoknak f ö l o s z t á s á t és elágazását. Mihelyt a fölosztást megkísértjük, azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárásokat nem lehet pontosan

[1]) Erre mutat az Ehrenfeld codex (tehát legrégibb codexünk) mellett a Halotti Beszéd is ezen alakjaival: *szentucut, angelcut, isemucut.* De föltünő mellettök ez: *turchucat.*

elhatárolni egymástól. Majdnem mindenütt találunk kapcsolatokat s átmeneteket a különböző nyelvjárások között. Ha egymás végtiben három nyelvjárást vizgálunk, a középsőnek rendszerint lesznek olyan sajátságai is, melyek jobb szomszédjával, s olyanok is, melyek a bal szomszéddal kötik össze. Így pl. a magyar nyelvterületnek egész keleti-éjszaki karimáját (Erdélyt, a felső Tiszavidéket és a palóczságot) egyesítik bizonyos jellemvonások, első sorban a *-ni nól nott* névragok használata és a *nál* ragnak *hoz* helyett alkalmazása, ha emberről van szó *(a papni megyek, gyere nálam)*. De vannak aztán sajátságok, melyek e vidéknek egyes részeit egymástól elválasztják és más vidékekkel kötik össze E nagy területnek jóformán csak a két végén vannak nagy összefüggő vidékek, melyek az *ë* hangot alkalmazzák: a keleti székelység és a palócz vidék, s ezek e tekintetben az egész Dunamellékkel megegyeznek. Marosvásárhelytől föl egészen a felső Tiszavidékig a nyilt *e*-vel helyettesítik a zártat. Magának a székelységnek egy nagy része, Udvarhely, *ö*-t ejt az *ë* helyett, tehát e tekintetben a déli Alföld (Szeged-Kecskemét) kiejtéséhez csatlakozik. Míg az északi s nyugati Erdély a nyilt *e*-re nézve Nagyvárad s Debreczen folytatása, addig más föltünő sajátságokra nézve a székelységgel függ össze (pl. a *kell hogy* szerkezet, sok tájszó). A debreczeni nyelvjárást a karancsvidéki palóczczal köti össze a *-hoz hez höz* névragnak *-ho he hö* alakja és részben az *ó*-nak *ou* ejtése: *jou szou*. A nyugati palóczok kiejtésével a kecskemétit fűzi össze az *-ért* ragnak mássalhangzótlan alakja: *-é, -ié;* ellenben elválasztja tőle többi közt az *ö* (pal. *embër* stb.) és részben a *-búl bül rúl rül* ragok zárt hangja (pal. *-bou böü* is stb.). Ez utóbbi vonás és a *-juk jük* zárt ejtése összeköti a kecskemétit a dunamelléki s

dunántúli nyelvjárásokkal, míg az állandó *ö* hang ezektől is elválasztja. Másfelől megint a Dunán túl bizonyos számú szóban szintén *ö* hang van az *ë* helyett: *fölött, mögött, vörös köröszt, csöpög, röpül* stb., míg a szóknak nagy többsége ragaszkodik az *ë*-hez. És így kísérhetnők nyelvjárásainkat tovább nyugatra s onnan délnek vissza Erdélyig és Moldváig: majd mindenütt megtaláljuk az érintkező vonásokat, az átmeneteket.[1]) S ez magától érthető s már eleve is elképzelhető dolog. Hiszen épen a folytonos közlekedés magyarázza meg a szomszédos helységek s vidékek egyező beszédmódját. De látjuk a mondottakból, hogy biztos határvonalakat nem húzhatunk nyelvjárásaink közt, hanem csak nagyjában jelölhetünk ki egyes vidékeket s ezeken bizonyos nyelvsajátságokat. Ámbár vannak olyan egyezések is, melyeket területileg össze sem függő helyeken találunk. Ezek részben ugyan régibb összefüggésből, tehát a lakosságnak vándorlásából magyarázódnak,[2]) de más részben csak véletlen egyformán őrzött v. fejlesztett jelenségek, melyek nem állapítanak meg nyelvjárásbeli összetartozást. Ilyenek, mint láttuk, az *apjik* alak, az *-ért* rag, a *házakot, magamot*-féle tárgyeset stb. Ilyen pl. az *is* kötőszó sajátságos rövidítése és ismétlése ebben a kifejezésben: *tésis (tísis, tësës)* e h. *te is,* a székelyeknél, Szabolcsban, Jászberényben és Kecskeméten.

---

[1]) Szépen, világosan van kifejtve a székely nyelvjárások egymásba való átmenete Steuer J. értekezésében: A székely nyelv hangjai 2, 3.

[2]) Így pl. a XVIII. században sok fölvidéki, jelesen palócz telepítvényes vándorolt be az alföldi városokba, azért találunk ezekben többnyire két nyelvjárást egymás mellett: egyik a régebben ott lakó reformátusoké, másik a bevándorolt katholikusoké.

Legczélszerűbb fölosztó alapul kínálkozik az a mód, melylyel nyelvjárásaink az *ë* hanggal bánnak, egyrészt mert csakis e szerint oszthatjuk föl határozottan az egész nyelvterületet, másrészt mert e jelenségnek nagy fontossága van hangtani s alaktani tekintetben. Nyelvjárásainknak legnagyobb része számtalan bizton megállapítható szóban és alakban zárt *ë* hangot ejt, s ezt párvonalban tartja más magashangú szók *ö*-jével s a mélyhangúak *o*-jával, pl. *vizën tüzön házon, vízhëz tűzhöz házhoz, vësztëk tűztök fáztok* stb. Ide tartozik hazánknak egész nyugati fele: az egész palóczság és úgynevezett Mátyus vidéke, a Duna-Tisza közének nyugati fele Czeglédtől kezdve, és az egész Dunántúl; de azonfölül ide való még az egész keleti székelység: Háromszék, Csík, Gyergyó. Ezen két össze nem függő nagy nyelvterület egyezése bizonyítja, ha nem bizonyítanák már magok a nyelvtani szempontok, hogy az *ë*-ző nyelvjárások őrizték meg a többivel szemben az eredeti állapotot. Ettől eltértek az *ö*-ző és az *e*-ző nyelvjárások. Az *ö*-zők ismét két össze nem függő területen élnek: az alsó Tisza mellékein vagyis a déli Alföldön és Udvarhely megye délnyugati felében. Tipusuk, mely *ö*-ző beszédéről leghiresebb, Szeged,[1]) de Nagy-Kőrös, Kecskemét, Szentes, Hódmezővásárhely, Makó, Halas, Kalocsa mind e nyelvjárás határai közé esnek. Az említett alakokat pl. Szegeden így ejtik: *vizön tüzön házon, vízhön tűzhön házhon, vösztök tűztök fáztok* stb. Tehát a három alak kettőre olvadt le, de az *ë* helyébe az a magas hang lépett, mely a mély *o*-nak hangtanilag pontosabban megfelel, úgy hogy az *ö*-ző nyelvjárások követ-

---

[1]) »Beszédjük csupa *ö*-vel van teli. Az egyszeri szögedi asszony így kínálta leányát: Pöre, ögyél könyeret möggyel; ha nem köll, majd mögöszöd röggel!« Fővárosi Lapok 1884. 1379. l.

kezetesebbé tették a hangrendszert, bár egyúttal egyhangúbbá. Szintén egyhangúbbá tették, de egyúttal következetlenné az *e*-ző nyelvjárások: az a hosszú, kanyarodó földszalag, melynek városai, ha keletről nyugatra megyünk, Maros-Vásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, Debreczen, Szatmár. E nyelvjárások szakadatlanul összefüggő területen vannak, s ez is bizonyítja — a hangtani s alaktani szemponton kívül — hogy e hangváltoztatást újabb korban, közösen hajtották végre. Debreczenben tehát így szólnak: *vizen tüzön házon, vízhe tűzhö házho, vesztek tüztök fáztok* stb. Három alak ugyan, de az egyhangúság e nyelvjárásokban abban áll, hogy itt is (valamint az eredetileg *ë*-hangú tőszókban is: *szem, hegy, tesz, megy* stb.) ugyanazt a nyilt *e*-t alkalmazzák, mely az összes többi nyelvjárásokban csakis a mély *a* megfelelője (*-an en, val vel, hat het* stb.), úgy hogy az *e*-ző vidékek pl. ezt a négy alakot: *mëntek mëntëk mentëk mentek* mind egyformán ejtik: *mentek!* [1])

Keressük már most a kitüzött nagy területeken belül a további különbségeket. Ezek közűl legáltalánosabban s legkövetkezetesebben vannak keresztülvive a köznyelvi *é* hang kiejtésében való változatok. Láttuk már a nyelvemlékekből, hogy a mai *é* hang némely szóalakokban már hajdanában is *é* volt, másokban ellenben eredetileg nyilt *ê*-nek hangzott s csak a XVI. század óta vált szintén zártabb *é*-vé. De nem minden nyelvjárásban esett így egybe a két hang, sok vidéken ma is megkülönböztetik őket, részint úgy, mint régente, részint pedig úgy, hogy mind-

---

[1]) Csakis debreczeni ejtéssel olyan egyhangú ama hires *e*-ző hexameter: ***Emberben legszebb rendes s mértékletes élet.***

egyiket más-más módon változtatták. Ez kinálkozik nyelvjárásainknak második fölosztó alapjául.

Egészen régi minőségében csak a palóczság zöme őrizte meg a két hangot:

ê: kêz, ên, szên, têl, dêlig, fêlig;

é: él, szép, méz, kész, égés, félni.

De a zárt *é* helyett kettőshangzót is mondanak: *eël, szeëp* (vagy *eil, szeip),* s ez a hang némely közlők szerint már a nyilt *ê*-t is helyettesíti: *keëz, eën.*

Másképbánik e két hanggal a felső-tiszai nyelvjárás, vagyis az Alföldnek északkeleti fele, melynek legnagyobb városa Debreczen (Ung, Bereg, Máramaros, Ugocsa, Szatmár, Szilágy, Bihar, Hajdu és Szabolcs megyék). Ez a régi nyilt *ê* helyén ejt ma kettőshangzót, *eë*-t (vagy *ei*-t), s a régi zárt *é* helyén *í*-t mond:

eë: keëz, eën, szeën, teël, deëlig, feëlig;

í: íl, szíp, míz, kísz, ígís, fílni.

Göcsejben s a hozzátartozó őrségi s rábaközi nyelvjárásban *ê* helyett a debreczeni kettőshangzónak épen fordítottját ejtik: *ëe*-t (vagy *ie*-t), míg a régi *é* helyén *í*-t mondanak, mint a debreczeniek.

ëe: këez, ëen, szëen, tëel, dëelig, fëelig.

A komárom-esztergomi nyelvjárás (Pozsonytól Győr és Tata mellett le a Vál völgyéig, de ezenkívül Bihar déli része s Békés megye: a Nagy-Szalonta, Orosháza és Mezőtúr közti háromszög) az *ê* helyett *é*-t ejt, de a régi *é* helyett *í*-t (emezt tehát úgy, mint a debreczeni):

é: kéz, én, szén, tél, délig, félig;

í: íl, szíp, míz, kísz, ígís, fílni.

A többi Dunántúl és a Duna-Tisza köze (vagyis az Alföldnek délnyugati része, mely itt a föntmeg-

határozott *ö*-ző vidéken kívül Bács megyét is magában foglalja) mind a két hangot egészen egyformán *é*-nek ejti, tehát egyezik az irodalmi nyelvvel:

é: kéz, én, szén, tél, délig, félig;

é: él, szép, méz, kész, égés, félni.

A székely nyelvjárások is mind a két esetben *é*-t mondanak, de ez csak a régi *ê* helyén egyezik a köznyelvi szűk-ejtésű *é*-vel, míg a régi *é* helyén szélesebb, laposabb nyelvvel ejtett *ē*-t mondanak (mely az *i*-hez közeledik):

é: kéz, én, szén, tél, délig, félig;

ē: ēl, szēp, mēz, kēsz, ēgēs, fēlni.

Egyes ingadozásokat találunk ugyan mindenütt, de ezek különféle analogiás hatások eredményei lehetnek s nem döntik meg a hangmegfelelések általános szabályosságát. — Az eddigi hangviszonyok szerint a következő táblázatot nyerjük nyelvjárásainkról: [1])

	Eredeti *ë*	Eredeti *ê*	Ered. *é*
1. Palócz	*ë szëm*	*ê kêz*	*é él*
2. Dunántúl	*ë szëm*	*é kéz*	*é él*
3. Komárom	*ë szëm*	*é kéz*	*í íl*
4. Göcsej-Sopron	*ë szëm*	*ëe këez*	*í íl*
5. Felső Tisza	*e szem*	*eë keëz*	*í íl*
6. Duna-Tisza	*ö szöm*	*é kéz*	*é él*
7. Udvarhelyi székely	*ö szöm*	*é kéz*	*ē ēl*
8. Keleti székely	*ë szëm*	*é kéz*	*ē ēl*

*

[1]) Megjegyzendő e táblázathoz, hogy itt a komáromi nyelvjárás mellé oda értendő a nagyszalonta-orosháza-mezőtúri vidék s a

A kijelölt nyolcz nyelvjárás közt öt *ë*-ző van: az első négy s a nyolczadik. De ezek közűl csak az északiak (névszerint a palócz) s a keletiek (a keleti székely s a csángó) tartották meg általánosan a régi *ë*-t. Ellenben Dunántúl e hang bizonyos számú szótőben már *ö*-re változott, úgy hogy pl. a hol amazok *për*-t, *vërës*-et, *mëgëtt*-et, *csëpëgés*-t mondanak, emitt azt mondják *pör, vörös, mögött, fölött, csöpög, röppen* stb., s épen azért jutottak be ezek az irodalmi nyelvbe, mert az *ö*-ző nyelvjárásokon kívül az *ë*-zők nagy része is így ejti. S mentől tovább megyünk nyugatra, annál inkább szaporodnak az *ö*-ző szótők; Göcsejben és Ormánságban már *embör*-t, *gyerök*-öt stb. mondanak.

Az *ë*-ző nyelvjárások közűl legmesszebb távoznak a köznyelvtől a palócz, a göcseji, őrségi, rábaközi és ormánsági. Ezek közűl a két elsőt ismertetjük, a mennyire eddigi segédeszközeink engedik; a többi három nagyrészt a göcsejivel egyezik.

A palócz nyelvjárás Heves, Nógrád, Borsod, Gömör megyékben él; fő fészke e megyéknek összeszögellő része, illetőleg a Karancs, Medvés, Bükk és Mátra hegyek közti vidék. Hiresek a palóczok kiejtésök furcsaságáról, s ezt főleg a következő hangváltozások okozzák.

A palócz kiejtés számos kettőshangzót fejlesztett. A hosszú hangzók közűl a középső sorbeliek — *ó ő é*

Királyhágón túl Bánffy-Hunyad vidéke, ellenben a Duna-Tisza köze Bács megye nélkül van véve, mely itt a »Dunántúl« rovathoz tartozik, Pest megye északi részével s a Jászsággal együtt. Viszont a Dunántúl az északnyugati rész kivételével van értve. A nyugati, marosvidéki székelység el van hagyva, mert onnan ellenmondó adataink vannak az *ë* hangra nézve, a székelységen kívüli Erdély pedig azért, mert az *é*-hangjai nincsenek megállapítva.

— szabály szerint egy-egy nyiltabb rövid hangzót vesznek maguk elé, tehát *a e* hangot, míg az alaphang maga megrövidül. E szerint ilyen alakok keletkeznek:

ó : ao — pl. *jao, szao, tao*

ő : eö — pl. *keö, elseö, Bekeöcze*

é : eë — pl. *szeëp, veëgig, keënyës.* Alaphangjuk néha zártabbra válik, úgy hogy a kettőshangzók ilyen alakot öltenek: ***au, eü, ei,*** pl. *jau, szau*; *keü, elseü ; szeip, keiván* (régente *kéván*). Néha az első elem is zártabb (mint Debreczenben): *jou, szou; köü, elsöü.* Ezt különösen ott észleljük, a hol a köznyelv az *ó ő* hangot *ú ű*-re változtatta, tehát a melléknévképző *-ó ő*-ben s az *-ól ől* névragban és igeképzőben (közny. *-ú ű, -úl űl)*; pl. *szomorou, keseröü ; alou, fëlöü ; tágou, enyhöu* (ered. *tágól, enyhől,* közny. *tágúl, enyhűl).* — A nógrádi és honti palóczok és a barkók az *ó ő é* helyett *uó üö ié* hangokat ejtenek (mint a göcsejiek) s azonfelül az *á* helyett is *uá*-t: *juó, üörzöm, iédës buátyuám.* A palóczságnak szélsőbb részei az *á* helyett *â*-t s az *a* helyett *å*-féle hangot ejtenek: *bårâtom.* — A köznyelvi *é*-nek azonfelül a Karancsvidéken, mint láttuk, még egy megfelelője van, a régi nyilt hosszú *ê* : *kêz, ên, fêlig* stb. — De gyakran hallani a köznyelvi egyszerű *ó ő é* hangokat is.

Az *ao eö* vagy *au eü* helyettesíti még az *al el* szótagokat is, pl. *aomávao eszêveö,* vagy *aumávau eszéveü.* De kérdés, vajjon itt e kettőshangzók közvetlen az *al el*-ből fejlődtek-e (mint a francziában s egy görög nyelvjárásban). Mert találkozunk evvel a kiejtéssel is: *ómávó, eszévő,* s ebből az előbbi is megmagyarázódnék a rendes *ó : ao, ő : eö* változással. Ezt bizonyítja még az, hogy ilyen alakokat is emlegetnek: *aovas, paogár* e h. *olvas, polgár.* — Egyébiránt még ilyen kiejtés is dívik: *âmávâ, eszévê.*

A kettőshangzókon kivül sok más sajátsága is van a palócz kiejtésnek.

Az eredeti *é*-t megőrizte azokban a szókban is, melyek a köznyelvben *í*-re változtatták: *kévân, kénál, héres, kén, kénlódik* (így a Balaton vidékén is).

Az *a e* végű névszók tővégi hangja a magánhangzón kezdődő ragok s képzők előtt mindig rövid: *aumaé* v. *aumajié* e h. *almáért, faé = fáért, hazaig, Veronaé* v. *Veronajié = Veronáé* (v. ö. a köznyelvben *házaért, holtaig, budai*).

A ketteshangzók mellett legjellemzőbb a palócz kiejtésre nézve a f o g h a n g o k j é s í t é s e, mely legtöbb esetben *i* előtt történik: *látnyi néznyi várnyi, gyiák kezgyi tizegyik, tyiszt nevetyi tyítani (tiltani), féslyi (fésüli).* — A *ty* néhol *cs* helyett is hallható: *tyíz tyizma, tyuda tyúf, yak tyászár.*

A gyakran előforduló *leg-* és *pedig* szókban föltünik, hogy *g* helyett *t*-t ejtenek: *letszebb, letjobb, letinkább, letalább; pegyit.* (A székelyeknél is előfordul a *pedig* kötőszó *t* véghanggal: *pejitt, penét.*)

A *-hoz hëz höz* ragot *z* nélkül, de rövid hangzóval ejtik a karancsvidékiek, tehát debreczeniesen: *máho kézhë föüdhö.*

A *g* elvész pótló mássalhangzó nyujtással a *mëg* igekötőből: *mëbbánom, mëffogom;* sőt *add më', nem éred te azt më!*

Ép úgy vész el az *r* e két mássalhangzócsoportból: *rl, rs;* pl. *pallag, gyalló, kéllek (kérlek); boss, kopossó, táss* stb. — Elvész továbbá az *-ér(t)* ragból és pótló magánhangzó nyújtással a *-kor* és *-szër* ragokból: *aumajié (almáért), kuárié (kárért); mikou (mikor); hatszou, kiétszöü (hatszor, kétszer);* Kecskeméten *mikó, hatszó,*

kétsző). — A *-szër* rag még illeszkedés nélkül is használatos: *háromszër, hatszër* stb.

Viszont mindig megtartják a *-vel* rag *v*-jét: *kardvâ, kézvê* (vagy *kardvó, kézvő,* v. *kardvao, kézveö,* v. *kardvau, kézveü).*

A hangrövidítő névszótők közűl a kéttagúakat minden alakjokban rövid magánhangzóval ejtik: *madar, fonal, kevesre, csereptöü (cseréptől)* stb. Az egytagúak ingadoznak: *mész* és *mesz, lécz* és *lecz;* de mindig *bótanyel* és *eszrevënnyi.*

A többes szám 1. személyében az *-unk -ünk* ragnak régi nyiltabb hangu ejtése maradt meg, csakhogy nyujtott magánhangzóval: *adónk, iszónk, tëszönk, vëszönk; papónk, házónk, velönk, nekönk.*

A *-juk jük* igerag *j*-je, illetőleg az evvel képzett mássalhangzó-csoport különféle rövidítéseket szenved: *a) emellyük, vettyük, aggyuk* helyett (a hogy a köznyelv ejti) ők azt mondják: *emelyük, vetyük, agyuk; b) hiszszük, ássuk* helyett *hiszük, ásuk; c) szabjuk, verjük* helyett *szabuk, verük.*

A *t*-hangú igetőket mind oly összevontan ragozzák a befejezett cselekvésben, mint a *lát* igét: *üttem, üttié(l), ütött; futtam, futtuá(l), futott* stb. (Ezzel több más vidéken is találkozunk.) — Az *ëvëtt ivott* nálok rendesen csak *ëtt itt,* mint *tëtt hitt,* stb. S ha úgy kérdik a palóczot, hogy *ëvëtt-e, ivott-e:* a kérdés analogiájára azt feleli: *ëvëttem, ivottam.*

Az *ít*-végű igék fölszólító módját így képezik: *taníj* v. *tanijj, ne ordíj, ne vonijj, taníjon, tanídd mëg, feszídd mëg.* Ez az alak el van terjedve nyugaton egész Esztergomig s délen Kecskemétig.

Az igeképzésben sajátságos a gyakorító *-ál él* képző kedvelése (mint *dobál, ugrál): hálálnyi* (hálni, éjjelezni), *mëniényi* (mendegélni), *ülényi* (üldögélni), *hagyiguáluányi* (hagyigálni) stb.

A kicsinyítő képzők közűl a *-ka ke, -ika ike* képzőket használják leggyakrabban; pl. *kö: köke, nyúl: nyúka, szëg: szëgke, apa, anya: apuáka, anyuáka, malomka; kamra: kamrika, út: útyika, bunda: bungyika, hordó: horgyika* stb.

Tájszavaik közűl csak egynehányat említünk: *bábabukra* (szivárvány), *kendölakás* (kézfogó), *dorozsba* (vőfél), *gyük* (gyökér), *boróka* (fenyőmag), *mëgëst* (megint).

A *-ni*-féle névragok a palóczoknál így hangzanak: *-nyi, -nott nött, -nul nül* v. *-nó nő* v. *-nou nöü;*[1]) pl. *papnyi mëgyëk, Vëronkáéknyi mëgyëk; papnul* v. *papnou jövök* stb.

Nevezetes ez a névmásos szerkezet: *enyém házam*, sőt *enyém ház* e h. *az én házam*. Ez nyilván idegen hatás eredménye.

A gömörmegyei úgynevezett barkók szintén egészen palóczosan beszélnek, s egyes tájszókon kívül beszédjök nem sok eltérést mutat. A *-val vel* ragnál észleljük azt a különbséget, hogy itt a barkók megőrzik tisztán az *l* hangot: *botval, kínval, uradval, kënyérvel;* tehát nem úgy mint más *l*-végű szókban, melyeket ők is így ejtenek: *angyao, asztó* (angyal, asztal). Az *ly* hangot megőrízték s nem ejtenek helyette sem *j*-t, sem *l*-et. A személyragos névszók tárgyesetét mindig zártabb kötőhangzóval ejtik: *házamot,*

[1]) Hunfalvy (Magy. Ethnogr. 385. és több más helyen) így idézi őket: *pap-nyi, pap-nyut, pap-nyul*. A középsőben, a hány betű, annyi hiba.

ürümöt, házónkot, kertönköt. Az igeragozásban a *-tál* és *-jál* végzeteket rövidítik: *mondtal, kértel, imádkozzal.*

Hogy ez érdekes nyelvjárást összefüggő szövegben is lássuk, hadd álljon itt egy rövid palócz elbeszélés: [1])

»S mënëk Egerbe s lüttem (leültem) ott a rutlyia (lutria) baód elyibe ën nagy keöre. Arra gyön ët tekeéntetës úr, hát úgy mëppipázik a pipája szárábaó, hoj jobban së këll. Hojjim eén më mindënt szeretëk mëttunnyi, oda köszönök hozzá s aszondom hogy: Stesseék a Jeézus Kirisztus, steen jaô napot kiennek, tekeéntetës uram, ugyan mëkkövetëm, hosz szíhattya kied azt a fafüstyit? Eö mëg aszongya nekëm arra nan nevetve, hogy az is a! Eén mëg aszondom neki arra, hogy hát mija? Eö mëg aszongya mëmmëg arra, hogy dohánbó van a. Eén mëg aszondom arra neki, hogy abbó ja. Eö mëg aszongya hogy: Debij abbaó.

— Hát oszteég hún árúlják aszt?

Eö mëg aszongya arra nekëm, hogy a baódba s oszteég úgy híjják azt hogy czigárka, a minyeöt a tekeéntetës urak ísz színak ë (mutató újját szájába dugva mutatja).

Eömënëk mingyá a baódosho s beköszönök hozzá s aszondom hogy: Stesseék a Jeézus Kirisztus, steen jaó napot kiennek, baódos uram! Fogaggya s aszongya arra nekëm, hogy haát miveö szaógáhatok kiennek? Eén mëg aszondom arra neki, hogy haát hozzeék szi kied nekëm idë dohánt ë! Eö më aszongya mëmmë rá nekëm, hogy haát minyeöt, vágottat-ë vagy pegyítetlen vágatlant? Eén mëg aszondom arra neki, hogy bijon sëmminyeöt. Eö mëg aszongya arra nekem, hogy haát minyeöt. Eén mëg aszon-

[1]) Ficzere Gusztáv jóízű közleményeiből; l. Nyr. VI. 466. 517. VII. 34.

dom mëmmë rá, hogy haát ollyat, a minyeöt a tekeéntetës urak ísz színak ë (mutató újját szájába dugva mutatja).

Eleömbe tëszi s neézëglëm s aszondom neki: Haát oszteég, minyit ad maág kied ebbeö ëgy garajczáreé? Eő mëg aszongya arra nekëm, hogy bijon sëmënnyit. Eén mëg aszondom arra neki, hogy bij a së sok.

De meég is aggyít-aggyít, hogy mëgaukkottónk s adott ëgy garaseé kettöt; ëgyiket mingyá mëszszítam, a másikat më vëttem a csuhújjamba, s a hogy haza mëntem, haát vásárnap deélután leütem az ablak alá a tiszpaóra. S így gyönnek a leétányijáraó. Haát aszongya Bëra bá nagy messzireö reám nevetve, hogy: Öcseém! Eén mëg aszondom arra neki hogy: hee!

— Tán mëbbolondaótá most të öcsém, hogy im a pípád szaárát gyujtottad më?

Eén mëg aszondom rá neki, hogy hász nem a pípám szárábaó van a, hanëm dohaánbó van e, a minyeöt a tekeéntetës urak ísz színak ë (újját szájába dugva mutatja). S erreö tutta mëg eö is a cigárka sorát.«

*

G ö c s e j n e k nevezik hazánknak nyugati határán Zala vármegye déli részét, melybe Zala-Egerszeg is beleesik, de szíve Nova mezőváros. Azonban némely göcseji nyelvsajátságok, nevezetesen a kettőshangzók, egész Zalamegyében el vannak terjedve. Mert a göcseji tájszólást is első sorban k e t t ő s h a n g z ó i teszik föltünővé, s itt is főkép az *ó ö é* hangok vannak e változásnak alávetve. Csakhogy míg a palócz leginkább nyiltabb rövid előhangokat alkalmaz, a göcseji kiejtés zártabb előhanggal szaporítja az alaphangot, tehát úgy jár el, mint az olasz *(bono* h.

buono) és a finn *(kōle-* h. *kuole-)*. Itt tehát ilyen alakok keletkeznek:

ó : **uo** — pl. *juo, szuo, tuo*
ő : **üö** — pl. *küö êsüö (első)*
é : **ië** — pl. *iëdës, sziëp, fiëlëk* stb.

Találkozunk azonfölül **ie**-vel is ama hosszú **ê** helyett, mely újabban *el* szótagból keletkezett, pl. *iekiátotta magát (elkiáltotta), felieté (feleltél), cselédökie (cselédekkel).* Ilyen **ie** vagy **ëe** lett a hajdani hosszú **ê**-ből is, de ez a kettőshangzó, úgy látszik, a többi nyelvjárás hatása miatt már a köznyelvi *é*-vel váltakozik, pl. *kiez, këez* vagy *kéz; fielig; fëelig* vagy *félig; misiet, misëet* vagy *misét.* Egyébiránt az *ië* helyett is sok helyt *í*-t ejtenek: *ídës, szíp, fílëk.* — Még abban is különbözik a palócz ejtéstől a göcseji, hogy emez inkább csak a hangsúlyos szótagban szokott kettőshangzókat fejleszteni.

A *-vel, -szër, -hoz, -nál* ragok Göcsejben maiglan sem illeszkednek, és néha a *-nek* és *-be* ragokat is hallani így: *zsákke(l), lábbe(l), kalánnyê; háromszër, hatodszër; kiho, firho mënnyi; erdünál, embërnál; magánek, házbe* stb.

A *-val vel* és *-vá vé* ragok magánhangzós tők után is elvesztik a *v*-t, de utólag *j* hanggal töltik be a rést: *kapájê, ekéjê* v. *kapájjê, ekéjjê* v. *kapájje, ekéjje (kapával, ekével); lójá tënnyi.* Ugyanez történik sokszor más szókban is, a hol magánhangzók közt áll a *v*; pl. *fuát, fuját* (hófuvat); *füet, füjet, füjjet; bial, bihal.*

Viszont a köznyelvi *j* hangot szó elején és szótag elején is, ha mássalhangzó előzi meg, rendesen *gy*-reváltoztják: *gyárnyi, gyég, Gyankó; bocskorgya, köpönyeggye; aptya, szándéktya* (itt a megelőző kemény hang miatt ke-

ményedett meg). Ez a kiejtés kisebb-nagyobb mértékben Göcsejtől keletre is dívik egész Veszprémig.

Jellemzi a göcseji kiejtést a magánhangzóknak szertelen rövidítése. Nem csak a köznyelvi *í ú ű* hangokat rövidíti általánosan, mint a többi Dunántúl, hanem azonfölül igen gyakran az *al el*-ből lett *â ê*-t s az *ó ő*-ből lett *ú ű*-t. Példák: *tapam, aszëg, asztanâ'; nyeves, emënt, eragad; biru, târu, disztu (tarró, tarló, disznó); kettü, üdü, erdüs.* — Gyakori a hangrövidítő névtőkben is a rövid magánhangzó általánosítása, pl. *ész* helyett *esz, szén* h. *szen, level, szeker, keves;* de ez megesik egyes más nyelvjárásokban is.

A zárt *ë* helyett, mint már említettük, számos esetben *ö*-t ejt a göcseji ember. De gyakran erre változtatja a nyilt *e*-t is; jelesen állandó szabály (az Őrségben és Rábaközben is), hogy a szóvégi nyilt *e ö*-re válik, valahányszor *ö* vagy *ü* van a megelőző szótagban: *öszvö, öklö, közöttö, ütöttö, döglövö (dögölve), gözö, tüsztö (tüzte), süvö (sülve).* — Ellenben *ë*-re változik egyéb 3. személyű alakok végén: *nevë, szëmë, bennë, velë, vertë, vernë, vergyë* stb.

Szintén nagyon föltünő hangváltozás, hogy az utolsó szótag *a*-ja rendszerint *o*-vá lesz, ha az utolsóelőtti szótagnak *á* a magánhangzója: *sárgo, pávo, lábo, nyárfo, házbo, fáro, várjo, szántnok, háznok, fárod, fároszt* (ez is általános az Őrségben s Rábaközben is).

Az *-unk ünk* személyrag Göcsejben nagyrészt megtartotta a régi nyiltabb magánhangzókat *(o ë ö),* sőt egész nyilt *a e*-vel is divatozik, s így hallható Zalamegye többi részében is: *vetënk, vesztëttënk, házank, kutank, kertenk, velenk.* — A tárgyas *-juk jük* helyett is *-jok jëk jök* járja:

szokjok, látjok, keressëk, föztök. De a birtokot jelentő *-juk jük* rendszerint *-ik: ruhájik, hátik, nevik, köztik.*

A mássalhangzók hasonulásában jellemző különösség, hogy a *v* kemény mássalhangzó után *f*-re változik: *hatfan, ütfö (ütve), hitfán (hitvány), tesfir (testvér), köszfin, kilenczfen.* (Viszont, úgy látszik, Göcsejnek némely részén, mint a Balatontól délre is nagy vidéken, a kemény mássalhangzó lágyul meg a *v* előtt: *ödven, hidván, id van, tezsvir).*

Az *ly* helyett mindig *l*-et s az *lly* helyett *ll*-et ejtenek: *fol, folat, királ, illen, ollan, sülled.* Ugyanígy változik a ragozásban összekerülő *l-j,* mely különben *lly* volna: *üllön le (üljön), halla-ë? állon, csufolláк; kazalla (kazalja).* Ez a hangváltozás is el van terjedve a Balatonnak egész délnyugati mellékén.

Az újabb névragok s a *-va ve* képző előtt a többi nyelvjárásban soha sincs kötőhangzó, de a göcseji ejtésben mindig van, valahányszor a tő két mássalhangzón vagy hosszú mássalhangzón végződik: *partonak, sánczoba, könvöbü, keddëtül uta, választova, föstöve, hajlova, döglöve, számittova, varrova.*

Az *-at et* főnévképzővel gyakrabban élnek, kivált az idő meghatározásában: *kaszálatkoron, kepehordatkor, gyërtyagyujtatkor.*

A *házaim, kertjeid*-féle kifejezéseket mind a göcseji, mind az őrségi nyelvjárás *k*-val toldotta meg a rendes többesképzés analogiájára: *házaimak, kertjeidek, tezsvireinkek.* Minthogy most már ezekben a *k* fejezi ki a többséget, kezdik a fölössé vált *i*-t kihagyni, kivált a több-birtokos első személyben: *ruhánkok, luankok* (lovaink). — A *házai, házaitok, házaik* megtartották köznyelvi alakjokat; az

utóbbi kettő úgy is eléggé hasonlít a rendes többesekhez.

A középfok képzője többnyire *-jabb jebb: melegjebb, sëtitjebb, kárjabb.* Ez a képzés többé-kevésbbé járatos a Balatonnak egész északi partján, sőt itt-ott más vidékeken is. — A kevés egytagú középfok szokatlansága miatt kéttagúvá bővültek: *jobbabb, szëbbebb, többebb* (v. ö. *aztat, eztet, ötet).*

Az infinitivust mélyhangú igéken többnyire *-nya* jelöli: *irnya, innya, tanitnya, dógoznya,* ellenben magashanguakon mindig *-nyi: kérnyi, tënnyi.* Egészen olyan viszony ez, minő a tárgyas *ir-ja* és *kér-i* közt van.

Az igeragozásban nevezetes, hogy a göcseji nyelvjárás a székelység mellett az egyetlen, mely régi érvényében megőrizte az ikes alakokat.

A tárgyas ragozásban fölötte érdekes a föltétes módnak két harmadik személye, mely itt még ma is mindig teljes alakjában szerepel, olyanformán mint a XV., XVI. században: A serpenyüt *mëgfódoznája.* Az ifiur *mëgënneje* az ebidet, csak *hoznájik* immán. Iën halálig réník, ha tüllem a liányomat *êvënnejik.*

A göcseji ember széltében él evvel az új-keltű szenvedő alakkal: *A föd mëg lësz szántova, fogasúva, be lësz vetfe.* A *buza mëg lësz örvö, a liszt mëg lësz szitávo, a lisztëbü tiëszta lësz gyurva.* Ez egyébiránt Dunán túl egyebütt is nagyon elterjedt.

A helyhatározó *-nek* rag hozzájárul minden irányjelölő adverbiumhoz: *fönek, lënek, idának-odának, áranak, êrenek, kinek, átinak* (át).

Az időhatározó *-kor* rendesen az *-on, -ben* ragokkal használatos: *szüretkoron, ebédkorban, aratáskorban.*

E ragok nélkül nominativuskép szerepel: *Vagyon-e már uzsonnakor?*

Az *óta* névutót *-től* rag előzi meg: *rëggêtül uta, këddëtül uta.* Ez a szerkezet, úgy látszik, Erdélyben is dívik, legalább abból következtetjük, hogy Jósika Miklós él vele.

A m ó d h a t á r o z ó *-leg* ragot gyakran használja a göcseji, noha nem annyira, mint a székely. Pl. *magánoslag, külömösleg, daraboslag* (részben), *egészleg.*

Lássunk a göcseji nyelvjárásból is egy rövid szöveget, még pedig a »regélést,« melylyel a »regős« fiúk karácsony másod estéjén sorra járják a leányos házakat.[1])

»Mëggyüttek szëginy szent István szolgái hideg havas országbu, efagyott kinek fülö, kinek lábo, a kentëk adományábu akargyuk mëggyuógyittanyi.

»Mongyuk-ë vaj nyomgyuk?«
»Mongyuk!«
»Kell föl, gazda, kell föl,
Szállott isten házodra
Sokável, seregivel
Szárnyos angyalável
Vetëtt asztalável
Teli poharável.
Riétöki régi törviny
Hej regüö rejtëm!

Amott keletkezik
Ëgy kis kerek pázsit,
Azon legeliészik
Csuda fiu
Szarvas csuda fiu,
Szarvasnak ezër ága boga
Ezër mise gyërtya
Gyojtatlan gyulladék
Ojtatlan alugyék. —
Riétöki rígi törvíny
Hej regüö rejtëm!

Azt is mëgengedtë nekünk az nagy úr isten,
Hogy szent oltár mi asztalunk lëhessën
Mise monduó ruha mi abroszunk lëhessën

---

[1]) Közölte Torkos Sándor M. Nyelvészet V. — A közlő egyformán *ié*-vel írja a kétféle *é*-hangot.

A' szent kelhë mi poharunk lëhessën
A' szent ostya mi kënyerünk lëhessën. —
Riétöki rígi törvíny
Hej regüö rejtëm!

Adgyon ez ur isten ennek e' gazdának
Kiét kis ökröt, ekkis bírest;
Annak e' kezibe arany ekë szarvat
Az ökör hajtuónak arany szál sudarat. —
Riétöki rígi törvíny,
Hej regüö rejtëm!

Adgyon ez ur isten ennek e' gazdának
Egy huód füödön ezër kërëszt buzát
Csöngüös csilinküös aranyozott szekeret
Bele arany kereket. —
Riétöki rígi törvíny
Hej regüö rejtëm.

Adgyon az ur isten ennek ez asszonynak
Ëgy tik alatt száz csibe fiat,
Ëgy puóka alatt száz puóka fiat,
Ëgy lúd alatt száz zsiba fiat,
Ëgy disznuó alatt kilencz sima malaczot,
Ëgy tehién alatt száz vindüö vajat. —
Riétöki rígi törvíny
Hej regüö rejtëm! —

Itt is vagyon ëgy szíp legíny,
Kinek nevë Pësta;
Amott is van ëgy szíp lëány,
Kinek nevë Nacza,
Isten mëg së mentsë,
Kebelibe ejtsë;
Belë pöndörgessë
Mint e' czicza farkát,
Miég anná is jobban
Mint e' ruóka farkát. —
Riétöki rígi törvíny
Hej regüö rejtëm!

Ágybo fekszik e' mi gazdánk,	*Hajdinaszár köntösünk*
Csatos erszíny e' dërëkán	*Cserfa kérëg bocskorunk.*
Abban vagyon kiétszáz forint	*Ha kiereszt kentëk*
Felë szëgíny reguösökié	*Kicsuszunk a' fagyon.*
Felë e' gazdájié.	*Dicsírtessík!« —*

*

Különféle, *ë*-ző, *ö*-ző és *e*-ző nyelvjárásokból áll a székelység nyelve; a keleti székelység (Háromszék, Csík, Gyergyó), mint már láttuk, *ë*-vel beszél: *vizën, vízhëz, vësztëk;* a középső (Udvarhely, de szorosan véve csak Keresztúrfiszék) *ö*-vel: *vizön, vízhöz, vösztök;* a nyugati marosvidéki, úgy látszik, részint *ë*-vel, részint *e*-vel: *vizen, vízhez, vesztek.* Egyébiránt a székely nyelvjárások határai nincsenek még mindenfelől megállapítva és néha a marostordait nem is számítják közéjök.

A székelységnek hangtanát jellemzi a magánhangzóknak zárt és széles kiejtése (ámbár nincs még pontosan megállapítva, kiterjednek-e mind e jelenségek az egész székelységre). Zártabban ejtik névszerint a rövid *a o ö* és a hosszú *ó ő é* hangokat. E szerint az *a o ö* hangok az *o u ü* felé hajolnak, úgy hogy pl. a *fal, bot, köt* szók ehhez a kiejtéshez közelednek: *fol, but, küt.* — Az *ó ő é* pedig *ú ű í* felé halad, de csak bizonyos szókban és alakokban. Tudnivaló, hogy e három hangnak eredetileg a köznyelvben is kétféle kiejtése volt, s ez összefügg a kétféle eredetökkel, melyet magok is elárulnak még azokban az esetekben, mikor rövidülnek. A *ló, kő, lélëk* szókban pl. kezdettől fogva zárt hang volt s a rövidhangzós *lovat, követ, lëlkët* alakokban is zárt *o ö ë* felel meg nekik. Ellenben a *tó, nőni, név* szóknak eredetileg nyiltabb hangzójok volt s a

rövidhangzós *javak, nevelni, nevezni* szókban is nyiltabb *a e* hangokat látunk. Az utóbbiakat a székelyek teljesen úgy ejtik, mint a köznyelv: *tó, nőni, név*. Az előbbieket azonban úgy ejtik, hogy közelednek a *lú, kü, lílëk* ejtéshez. (Az utóbbi ejtést valóban elérték az efféle szók egyes más nyelvjárásokban, pl. Debreczenben s Esztergomban).

Azonban a *ló, kő, lélëk*-féle szókban az *ó ő é* hangot nemcsak zártabban ejtik a székelyek, hanem egyúttal s z é l e s e b b e n is, mint a köznyelv, t. i. nem nyerges, hanem lelapított nyelvvel. De szélesen, t e r p e d t e n ejtik azonfölül mind azokat a hosszú hangzókat, melyek szótagzáró *l*-et vagy *r*-et előznek meg vagy pedig ezeknek beleolvadásával nyúltak meg. Igy pl. a nyiltabb *ô ȫ ê̈* hangokat ilyen szókban: *akkôr, akkô, vôlt, vôt; keccȫr, keccȫ (kétszer), zȫld, zȫd; embê̈r, kéccê̈, fê̈l, fê̈.*[1]) De szélesen ejtik az *â, ê, û, ű, í* hangokat is ilyen esetekben: *âra, êmëgy, indúsz, kerűsz, títnak (tiltanak)*. Végre az *á* hangot szintén mindig szélesen, nem nyerges nyelvvel ejtik. Ezeket a terpedt hangokat néhol (pl. Udvarhelymegye északkeleti részén) kettős hangsúlylyal is ejtik, úgy hogy másvidéki magyarnak úgy hangzanak, mintha kettőshangzók volnának: *kináád mëg a vert tëéből, haâgass, háztoól* stb.

A köznyelvtől elütő, de úgy látszik csak Udvarhelymegyében dívó hang az olasz és német rövid *a*-val (ol. *alto*, ném. *alle)* egyező *a*. De ezt csak olyankor ejtik az *a* helyett, mikor a következő szótagban is nyilt *á* vagy *a* van, pl. *hal: halál, kapa: kapál, kalapál, kabát.*

Jellemző a kiejtésre nézve, hogy a hangsúly gyakran

---

[1]) Ellenben a *tó, nőni, név*-féle szókat nem szélesen, hanem szűken ejtik, mint a köznyelv.

hosszú magánhangzót szül vagy őríz meg: *mútat, kútat, szüret, vídék, vígyáz, rókon* stb.

Az egész székelység zártabb *o ë ö* hanggal ejti a többes-számú és a személyragos névszók tárgyesetét (az utóbbiakhoz számítva az *-ik*-kel bővült számneveket s mellékneveket): *disznókot, hibádot, másikot; ëggyikët, kezedët; ököt, kezünköt,* s az *ö*-ző vidéken *ëggyiköt, kezedöt* stb.

A székely beszédet a Királyhágón inneni nyelvvel szemben leginkább jellemzi az igeidők gazdagsága. Nemcsak hogy megmaradtak ott nagyobbrészt a régi igealakok (*íra, ír vala, írt vala, íra vala, írni fog,* sőt néhol *írni foga*), hanem még újak is fejlődtek, nevezetesen ez: *fogott írni, el fogott menni,* a mi a valószinűséget jelöli, tehát a. m. alkalmasint elment.

Különben is épebben megmaradt a régi igeragozás a székelyeknél, nemcsak annyiban, hogy az ikes ragozást leghívebben megőrízték, hanem pl. abban is, hogy az *írók, írnók,* nálok maig is meg van különböztetve az *íránk, írnánk,* alakoktól, míg a többi nyelvjárásban *írnánk* járja határozott tárgygyal is (*írnánk a levelet*).

Az igemódok használata is mutat némely különösségeket. Ezek közűl legérdekesebb a föltételező mellékmondatban előforduló imperativus: *Ha ö ne jöjjön segítségemre,* belehalok vala a vízbe. De föltünik még az imperativus 1. személyének gyakori használata. Pl. *Adjak,* lelkem, ebből a szép szilvából, na! Na, *adjak* öt krajczárt érte!

A székely igeragozásban nagyon elterjedt jelenség (de egyebütt is találkozunk vele, pl. Somogyban, Kecskeméten), hogy a *t*-végű igetőkből pl. *lát-juk, tart-juk* helyett nemcsak a fölszólító módban, hanem a jelentőben is azt mondják: *lássuk, tartsuk.* Pl. *Azt nem tudhassuk. Két*

arató is learassa búzánkot. Most itthon tartsák. A keleti székelységben az *enni, inni, vinni*-féle igékre is kiterjed ez az analogia, sőt ezeknek olyan alakjaira is, melyekben nem is volna *j* hang, pl. *ezt nem vigyük el, nem igyuk meg, nem igyam meg* stb.

A *-ni*-féle névragok itt így hangzanak: *-ni, -nitt, -nul nül* (tehát a *-nott*-ból *-nitt* lett a gyakoribb *-ni* analogiájára), pl. *Pálékni megyek; Zöd Estánnitt van egy malom; onnót hoztam a kovácsnul* (csíki s gyergyói példák).

A *-re* névragot a *hely* szó összetételei után hosszú hangzóval ejtik: *Udvarhejré, Vásárhejré, eherré* (e helyre, ide), *aharré* (oda). Jellemző kifejezések ezek is: *ehejt, ahajt* (azaz *e helyt, a helyt)* = itt, ott.

Mondattani tekintetben föltünik a módhatározó *-lag, -leg* és *-t* ragok kedvelése: *vékáslag, egészleg, leesöleg; erőst, szivest* stb. — Továbbá a tárgyas igealak használata ilyen mondatokban: *Jókor szereti felkelni. Fonni nem szerette.* — Végre ez a szerkezet: *az ők házok* = az ő házok.

Az összetett mondatban érdekes a régi *is* (a keleti székelységben *ës)* megőrzése a köznyelvi fölösen tagadó *sem* helyett, ha már más tagadás előzi meg, pl. *Nem maradt egy is.* — Továbbá a régi *maga* kötőszó, mely egyértékű a mondatkezdő *pedig*-gel: Nem hordták be a búzát, *maga* meg volt poroncsolva.

Az alárendelt mondatok köréből említendő a *kell* ige mellékmondatos szerkezete, mely a Királyhágón túl mindenütt használatos, s melyben még az az érdekes, hogy a *kell* maga elé vonja a mellékmondat hangsúlyos szavát, tehát ugyanazt, mely a köznyelv szerint is ezen a helyen

áll; pl. *Törökbuzát kéne hogy vegyek = törökbuzát kellene vennem.* A *hogy* kötőszó nélkül is mondják: *Törökbuzát kéne vegyek. Meg kelle fizessem.*

A keleti székelység beszéde sok tekintetben különbözik a nyugatitól. Első az *ë* hangnak hű megőrzése, néha még olyan szókban is, melyekben az összes többi nyelvjárásokban, még a debreczeniben is, *ö* van, pl. *szërnyü zërgés: szörnyü zörgés.*

Itt is meg van tartva — mint a palóczoknál — a hangsúlyos *é*, mely a köznyelvben *í*-re változott: *kéván, kénál, késér, kéncs* stb.

A *-jok jök, -ok ök* személyrag magánhangzója mindig *i*: *apjik, kertjik, lovik, töllik, hëzzik (hozzájok), rëik (reájok).*

Itt már találunk kettős hangzókat is, még pedig részint palóczosan (Háromszéknek éjszaki s Csíknak déli s éjszaki részén), részint göcseji módon képzetteket (Csíknak közepén és Háromszék nyugati szomszédságában Halmágyon). Tehát amott *raózsám, vaót, eén, eédës*; emitt *ruózsám, vuót, ién, iédës.*[1])

Csíkban a *-val vel* rag, mint a palócz kiejtésben, mindig megtartja *v*-jét: *magamval, azokval, pénzvel,* sőt *rëgvel.*

Ellenben elvész az *r* és pótló nyujtást hagy maga után az *rl* és *rs* csoportokban s az *-ért* névragban (az utóbbit Háromszékben is *r* nélkül ejtik) *pallag, kéllek, vellek (kérlek, verlek); ossó, kopossó; azétt, makkétt, mett* (és

[1]) A csíki kettőshangzókat nem említi Steuer, de magam hallottam őket a csíkszeredai piaczon. Az alcsiki és a gyergyói kiejtésre nézve l. T. Nagy Imre adatait a Székely Egylet IV. évkönyvében.

minnyátt = mindjárt). De nem vész el az *r* a *-kor* és *-szër* ragokból.

Viszont az *lr*, *lj* csoport *rr*-re és *jj*-re változik: *barra, közerre, férre, dérre; ének"jjën, szégyëjje, elbusujja magát,* sőt *ejjöttek = eljöttek.*

A hangrövidítő névszótők a rövid hangot általánossá tették s az egész ragozáson végig viszik: *madar, madarnak, madarhoz; cserep, cserepre* stb.

A *t*-végű igetők perfectuma, mint a palóczoknál, mindig kötőhangzó nélkül van: *futtam, üttem, vettünk (vetettünk)* stb.

A csík-gyergyói igeragozásnak van még egy nevezetes sajátsága, melylyel a háromszékitől is elüt. T. i. a *z*, *sz*, *s*-hangú igetők úgy képezik a fölszólító módot, hogy a *j* módjelet magokba kebelezik a tővégi mássalhangzók elé, tehát *hújza, vejszën, kéjsék, akajsza* stb. e helyett *húz-ja, vesz-jën, kés-jék, akasz-ja (húzza, veszszen, késsék, akasszа).* Az efféle igékben tehát e nyelvjárás soha sem enyésztette el a fölszólító *j*-t. De ugyanazt a hangátvetést hajtották végre a *hojszu, ajszu* szókban, melyek azelőtt szintén *hoszjú, aszjú*-nak hangzottak s a köznyelvben szintén elvesztették a *j* hangot: *hosszú, asszú.*

A keleti székelység maiglan használja ezeket az öszszevont mult időket: *lön, vön, tön* eredetibb *lén, tén, vén* alakjokban is, sőt még a többi személyben s a tárgyas ragozásban is: *vök, völ, vön (vevék, vevél, vön); vém, véd, vé (vevém, vevéd, vevé)* stb.

A keleti székely mondattanból jelesen egy régi szerkezet említendő: *álmottam, álmottad, álmotta* a. m. álmomban, álmodban, álmában; *imëttem, imëtted, imëtte*

a. m. ébren; s ezek mintájára még: *leántom*=leány koromban, mikor leány voltam, *legéntëm* stb.

A székely nyelvjárások ismertetésére közlünk még itt egy mesekezdetet az *ö*-ző (keresztúri) s az *ë*-ző (háromszéki) kiejtéssel: [1])

Lakott ëgy országnak két szögeletibe messze ëgymástó két gazdag embör. Ëggyiknek fija lött, s a másiknak lëjánya. Mind a ketten mekhítták ëgymást komának, s a körösztölőbe âra ëggyesztek, hogy a gyermökeiköt ësszeházasicscsák.

Nöttek a gyermökök, de munka nékü, s mind kënyös böcék. Hogy megnöttek, ököt ëssze is házasitották.

Csakhamâ mekhót mind a kettőnek apja, annya; ők ahajt magokra marattak, a világhoz nem értöttek, a gazdasághoz sömmit se tuttak. A jobbágyok, zsöllérök vélök asz csinátak, a mit akartak, föggyök mind megburjányosodott, a búzáskas mind meg-

Lakott ëgy országnak két szëgeletibe messze ëgymástól két gazdag embër. Ëggyiknek fia lëtt, s a másiknak lëánya. Mind a ketten mëkhítták ëgymást komának, s a kërësztëlőbe arra ëggyesztek, hogy a gyermëkeikët ësszeházasicscsák.

Nöttek a gyermëkëk, de munka nékült s mind kënyös bëcék. Hogy mëgnöttek, ököt ëssze ës házasitották.

Csakhamar mëkhót mind a kettőnek apja, annya; ők magikra marattak, a világhoz nem értëttek, a gazdasághoz sëmmit sem tuttak. A jobbágyok, zsëllérëk véllik aszt csináltak, a mit akartak, föggyik mind mëgburjányosodott, a búzáskas mind mëg-

[1]) Steuer János az egész mesét közli, még pedig nemcsak a háromszéki és keresztúri kiejtéssel, hanem az átmeneti homoródi, havas alji és sóvidéki nyelvjárások kiejtésében is.

ürüt, s ahajt mëkkesztek szëgēnyödni.

Ëccör a gàzdának eszibe jut, hogy a vásárba kéne mönni, met az àpjától is úgy látta vót. Elindút vásárba, s êhajtotta a még möglövö fiatal pár szēp ökrit is. Úttyába tàlákozott ëgy lakodalommâ, s annak úgy köszönt: Isten örözze kijetököt ijen szomorú rátozástó, s a mëkszomorodottaknak aggyon vígásztálást! ō eszt az àpjától ëccö a halottas háznál így hallotta vót. Mëkharagusznak ezër ëja a lakadalmasok, met ëgy kicsitt jó vērökbe vótak, s ahajt jó mekcibáják; asz mongyák neki: máccō ha ijen dógot lácc, tâzsd föl a kalapodat a botod vēgibe, s örömödbe rikótozz!

ürült, s mëkkesztek szëgēnyëdni.

Ëccёr a gazdának eszibe jut, hogy a vásárba kéne mënni, met az apjától ës úgy látta vót. Elindult vásárba, s elhajtotta a még mëglëvö fiatal pár szēp ökrit ës. Úttyába találkozott ëgy lakodalommal, s annak úgy köszönt: Isten örözze kijetëkët ijen szomorú változástól, a mëkszomorodottaknak aggyon vigasztalást! Ȫ eszt az apjától ëccër a halottas háznál így hallotta vót. Mëkharagusznak ezētt rëa a lakadalmasok, met ëkkicsitt jó vērikbe vótak s jól mëkcibájják; aszt mongyák neki: máccor ha ijen dógot lácc. tarcsd fël a kalapodat a botod vēgibe, s örömödbe rikótozz!

*

A moldvai, szeretvölgyi csángók nyelvjárása altaban a keleti székelyekével egyezik, de mutat — kivált a kiejtésben s a szókincsben — eltéréseket is, melyeknek nagy részét valószinüleg az oláh nyelv hatása okozta.

Kiejtésökben legföltünőbb változás az, hogy az *s, zs, cs* hangsort rendszerint *sz, z, cz*-vel helyettesítették, pl. *köcsz, várasz, zák, büczület (kevés, város, zsák, becsület).*

Ugyanezt a hangcserét találjuk a szlavóniai magyar falvakban, melyek szintén régóta idegen hatásnak vannak kitéve. Hogy itt nem e nyelvjárások őrízték meg az eredetibb hangokat, azt abból látjuk, hogy olyan szók *s*-ét is *sz*-re változtatják, melyekről ki van mutatva, hogy már az ugor alapnyelvben is *š*-hangúak voltak, pl. *szok* e. h. *sok* (v. ö. osztják *šåk*, cseremisz *šuko* stb.). Továbbá olyan *zs*, *cs* helyett is *z*, *cz* hangot ejtenek, melyek *ž*, *č*-vel jöttek át más nyelvekből, pl. *zidó, czëtërtëk, kácza* (szlovén *židov, četrtek, káča*).

Második sajátosság, hogy a *gy* helyett majdnem mindig *d*-t ejtenek, az *ny*-et pedig csak szó elején tartják meg, különben rendszerint *n*-et mondanak helyette; pl. *dözni, dimölcz, nadra, hëdre (nagyra, hegyre), mëneczke, lánok, árnik.*

A csángók a köznyelvi általános *é* ellenében részben még megőrizték az eredetibb *ê* hangot: *êsz, kêtszër, kinyêr, fehêr.* De ezek meg is rövidűlnek a ragos alakok *(kinyeret* stb.) mintájára: *esz, ketszër, kinyer, level, köesz (kevés), nehezke, ëgyebkor,* továbbá *madar, madarka* stb.

Nevezetes, hogy a névszók *a e* végzete röviden hangzik a kicsinyítő *-cska cske, -czka, czke* előtt, melyet számtalanszor alkalmaznak, pl. *facska, ruhacska, akkoracska, kurtaczka, inkacskább* (inkább). — Ebben a képzésben szerepel az *a* és *o* helyett leggyakrabban a csángóknak egy sajátságos vegyes hangja, mely se nem mély hang, se nem magas, s melyet a gyüjtők *ë*-vel szoktak jelölni: *morhëcska (marhácska), lánëczka, papëczka, czontëczka.* De némely más esetekben is ezt a hangot ejtik: *përlág (parlag), dërik* és *darik (dërék), këriba (kaliba).*

Az igeragozásból említhetjük, hogy a *mėnni* ige ragozásában nem ismerik a *gy* hangot, hanem azt mondják: *mënëk, mënsz, mënën, mënünk.* Előfordúlnak ezek egyes más nyelvjárásokban is a *mëgyëk, mëgyünk*-félékkel váltakozva; a felső Tisza vidékén pedig a két alakot kombinálták így: *mengyek, mengyünk.* — A csángók a *feküszik, esküszik* igéket és társaikat nyilt magánhangzóval mondják: *fekeszik, eszkeszik, alaszik, alkaszik, alkadjanak* stb.; codexeinkben is olvasunk hasonlókat: *fekëszik, aloszik* stb.

Névelőül gyakran a közelre mutató névmást használják: Jobbon eszik (esik) *e kinêr. Ez iszten* bérendeli. *E mószujnak* (az öreg szolgának) ed dorob időtűl elhibázott a feje. — Ezt a különösséget megtaláljuk a göcseji és palócz nyelvjárásban is, azonfölül egyes codexekben.

Az udvarias megszólításokat, minők a *kegy(el)med, az úr,* összekötik második személyű igével (értelem szerinti szerkesztés): *Mit buszúlsz kegymed? Kegymed ne szólj semmit esz. Dere (gyere) bé nállunk gyeák ur.*

Az időhatározó *kor*-t itt ép úgy látjuk alanyesetül szerepelni, mint Göcsejben: *Most vagyon hétkor* (hét óra). *Reggelkor lén sz (s) kijárának a mezöre.*

Középfok mellett megőrizték a régi *től*-ragos szerkezetet: *Néd tallértól több nem jutott. Nadobb az út ed posztától.* — Eszközhatározásra a *vel*-t használják a köznyelvi -*n* helyett is: *Pénzzel vesz. Avval tanultam.* — Okhatározásra nem alkalmazzák a -*től* ragot, hanem a *ből*-t: *Gingeszégből* (gyengeségtől) rázódik a mószuj. Nyilallott a lábom sz *abból feküdtem.*

Az összetett mondat köréből érdekes, hogy nemcsak *kell* ige jár *hogy* nélküli mellékmondattal, hanem ezek is: *lehet, szokott, szabad.* Példák: *Kell vigyem a lovat a va-*

szárra. Lehet elmenjek, tisztelendö úr? Nem szoktak harangozzanak. Nem szabad veszekedjenek.

Szókincsök természetesen sok oláh kifejezéssel vegyült, azonfölül egyes török szavaik is vannak, melyeket a többi magyarság nem ismer. Szláv szavaik ugyanazok, melyek a székelységben s a köznyelvben találhatók. Ellenben a német szók közűl csak a legrégibb átvételeket leljük meg nálok, pl. *epere*=ném. *erdbeere*, míg az újabb korban meghonosult nagyszámú német szót hiába keressük. Ebből joggal következtette nyelvök leirója, hogy a mohácsi vész óta a szeretvölgyi csángók nagyon keveset közlekedhettek székely s magyar véreikkel.

Irodalmi tájékozás.

Lundell: A nyelvjárások tanulmányozásáról (fordította Balassa József, Nyelvőr XIV.) — A jeles svéd nyelvtudós e fölolvasásában nagyon szépen fejtegeti a népnyelvhagyományok gyüjtésének sokféle hasznát, azonfölül az eljárást is, mely efféle gyüjtésekben ajánlatos. (V. ö. még: *Müller Miksa és a népnyelv, Nyelvőr XI. 321.)*

Balassa József: A népnyelvhagyományok följegyzése (Nyelvőr XIV.) — Az előbbit kiegészíti a magyar tájnyelvi hangok jelölését illető utasítással.

Túri Mészáros István: A Nép Nyelvének Ügye a Nyelvujítás óta. (udapest, 1885.) — Érdekesen adja elő a népnyelvnek az újabb irodalmi nyelvre való befolyását s a népnyelv megismerésére s följhasználására irányult mozgalmakat.

Magyar Tájszótár. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. (Buda, 1838.)

Palóczi Horváth Ádám: A magyar nyelv dialectusairól (Jutalomfeleletek a Magyar Nyelvről. Pest, 1821. I.) — Első kisérlet nyelvjárásaink fölosztására, némely helyes nézetekkel és használható adatokkal.

Vadnai Rudolf: Nyelvünk Hangolvadásárul. (Pest, 1872). — Nagy megfigyelő tehetség nyilatkozik a nyelvjárásokról szóló bevezetésben, a szerző éles szemmel fölismerte az *ë* és *é* hangok jellemző voltát s ezeknek különféle változatait. Határszabásainak csak egy említeni való hibája van, hogy a ténylegesnél nagyobb terjedelmet tulajdonít az *e*-ző ejtésnek, a mennyiben azt hiszi, hogy a Tiszától s Hernádtól keletre általában nyilt *e*-t ejtenek az *ë* helyett.

Simonyi Zsigmond: Egy új magyar hangrendszer. (Nyelvőr XVI.) — E bírálatnak második czikke tüzetesen foglalkozik azzal a fő különbséggel, melyre nyelvjárásaink fölosztása alapítandó, az *ë* hang háromféle változatával, s fejtegeti e hangnak nyelvtani fontosságát.

*

A palócz nyelvjárásokról nincsen még kielégítő leirásunk, de azért nagyon használhatók a következők:

Szeder Fábián: A palóczok (Tudományos Gyüjtemény 1819. VI. füzet.) — Nemcsak nyelvökről, hanem szokásaikról is értekezik.

Szabó István: Karancsvidéki palócz nyelv (Tudományos Gyüjtemény 1837. I. füzet). — Bőven tárgyalja a kiejtést, de sok alaktani megjegyzést is közöl, s függelékül az Ilias első 92 sorát fordítja palócz nyelvre. (Már 1836-ban közölte a Tud. Gyüjtemény palócz nyelven Thukydides thermopylaii csatáját, s aztán 1838-ban a Halotti Beszéd fordítását.)

Hollók Imre: Észrevételek a gömöri barkók szójárásáról (Tudománytár IX. 1835.) — Ugyanerről vannak egyes megjegyzések Vadnai Rudolf idézett munkája 29. lapján.

Oláh Béla: A nógrádi nyelvjárás (Budapest 1880, a Simonyi Zsigmondtól kiadott »Tanulmányok az egyetemi magyar Nyelvtani Társaság« cz. gyüjteményben.)

Simonyi Zsigmond: A pécskai nyelvjárás (Nyelvőr VII.) — Egy Arad melletti palócz gyarmat nyelvjárása.

Énekes Imre: Egri nyelvsajátságok (az említett »Tanulmányok«-ban) — és *Zolnai Gyula: Egri nyelvsajátságok (Nyelvőr XVIII.)*

Pap: Palócz Népköltemények.

*

A g ö c s e j i s a vele rokon őrségi, balatonmelléki, rábaközi és ormánsági nyelvjárásról szólnak a következő dolgozatok:

Vass József: A dunántúli nyelvjárás (1847-ben készült, de 1860-ban jelent meg a Magyar Nyelvészet cz. folyóirat V. kötetében). — Az összes fönt nevezett nyelvjárásokat összehasonlítólag tárgyalja, s noha sok elavult nézettel s magyarázattal találkozunk benne, ezt számtalan becses adata fejében meg kell bocsátanunk.

Kardos Albert: A göcseji nyelvjárás alaktana (Budenz-Album 1884.) és: *A göcseji nyelvjárás (Nyelvőr XIII, XIV.)* — E nyelvjárásnak legtüzetesebb s legrendszeresebb tárgyalása.

Plánder Ferencz: Zala-vármegyei göcsei szóejtés (dialectus) s annak némely különös szavai (Tudományos Gyüjtemény 1832. III. füzet) és: *Göcseinek esmérete (u. o. 1838. VI. füzet).* Az utóbbi pótlékot ád az első czikkhez, de azonfölül ismerteti a göcseji népet és szokásait.

Torkos Sándor: A göcseji nyelvjárás (Magyar Nyelvészet I., II.)

Könnye Nándor: Az őrségi tájszólás (Nyelvőr VII.) — Tüzetes és tartalmas leirás.

Horváth Zsigmond: A balatonmelléki Tájszótár kivonata (Tudományos Gyüjtemény 1839. XII. füzet).

Csapodi István: A magánhangzók kiejtéséhez (Nyelvőr X.) — A sopronmegyei, rábaközi nyelvjárás magánhangzóit ismerteti behatóan.

Halász János: Rábaközi nyelvsajátságok (Nyelvőr XIII.)

N. A. Kiss Sámuel: Sopronmegyei tájszavak (Tud. Gyüjt. 1840. X.)

Tóbi Antal: Baranyai szótár (Tud. Gyüjt. 1826. II. füzet) és: *Baranyai szótárpótlék (u. o. 1828. II.)* — Az ormánsági szókincset ismerteti s egyes nyelvtani megjegyzéseket is közöl.

Szarvas Gábor: A szlavóniai tájszólás (Nyelvőr V.) — A szlavóniai magyar telepek sajátságos nyelvjárását ismerteti.

Göcseji Népdalok. Kővári Béla gyüjteményéből kiadta Abafi Lajos.

*

A s z é k e l y és c s á n g ó nyelvjárásokról nagyon tartalmas és megbízható leirásaink vannak:

Budenz József: Adalék a székely beszéd ismertetéséhez (Magyar Nyelvészet V. Pest, 1860.) — Első kisérlet a székely nyelvjárások tüzetesebb jellemzésére és fölosztására.

Kriza János: Vadrózsák. Székely Népköltési Gyüjtemény. (Kolozsvár, 1863.) — Legbecsesebb népnyelvi szövegeink. A kötetnek végén van egy tartalmas »Tájszótár,« továbbá »Néhány szó a székely nyelvjárásokról« számos tanulságos fölvilágositással. (V. ö. Fogarasi János terjedelmes ismertetését Nyelvtud. Közlem. III., IV.) — Hozzá: *Kriza János: Észrevételek a Magyar Tájszótárban megjelent több székely szóra (Nyelvtud. Közlem. X.)*

Steuer János: A Székely Nyelv Hangjai (Különnyomat a Székely-Udvarhelyi Főreáliskola Értesítőjéből 1888.) — Legjobb nyelvjárási hangtanunk (ismertetése Balassa Józseftől, Nyelvőr XVIII.)

Lőrincz Károly: Háromszéki nyelvjárás (Magyar Nyelvészet VI. 1861.) — Leggazdagabb tartalmú valamennyi nyelvjárásleirásunk közt; jellemzésül elég lesz említenünk, hogy még arra is kiterjed, a mi nincs meg a háromszéki nyelvjárásban, s ez sok tekintetben tanulságos egyes jelenségek elterjedése módjára nézve. Második része gazdag szó- és szólásgyüjteményből áll. — Hozzá járulnak ugyanannak *Pótléksorai a háromszéki nyelvjáráshoz,* Vass Józseftől szerkesztve. *(Nyelvtud. Közlem. III.)*

Imecs Jakab: Székely szók és szólásmódok (M. Nyelvészet VI.) — Csíki szógyüjtemény.

T. Nagy Imre: A csiki nyelvjárás (a Székely Egylet IV. Évkönyvében). — Érdekes leirása a keleti székelység ezen középső részének. A szerző számos csíki tájszót és szövegeket is közölt a Magyar Nyelvőr köteteiben. — A keleti székelységnek északi, gyergyói részéről nincs még összefüggő leirásunk, e tekintetben a Nyelvőrben megjelent szövegekre vagyunk utalva. Legjobban a déli rész van leirva Lőrincz K. említett munkájában.

Csupa székely gyüjtést foglal magában az Arany-Gyulai-féle Népköltési Gyüjteménynek III. kötete.

Munkácsi Bernát: A moldvai csángók nyelvjárása (Magyar Nyelvőr IX, X.) A moldvai szeretvidéki csángók nyelvének részletes leirása, a melyben különösen érdekes a jelentésváltozások beható tárgyalása s az idegen szók kimutatása.

Szarvas Gábor: A moldvai csángó nyelvről (Magyar Nyelvőr III.) — A klézse-vidéki nyelvjárás leirása.

Kúnos Ignácz: Erdélyi kisebb nyelvjárások (Magyar Nyelvőr IX, X.) — A Gyimes szoros melletti csángó nyelv rövid leirása, továbbá az Erdély innenső szélén való Bánffy-Hunyad és vidéke nyelve.

A hétfalvi magyar nyelv sajátságairól (Magyar Nyelvészet V. 345, egy meg nem nevezett székely ifjútól). — A brassómegyei csángó Hétfalu néhány nyelvsajátsága, szógyüjteménynyel.

*

A palócz, göcseji és székely nyelvjárásokon kívül figyelemre méltók még a következő értekezések:

Négyessy László: A szegedi nyelvjárás (Magyar Nyelvőr XV.) — A hangtanra szorítkozó, de nagyon pontos és részletes leirás. (V. ö. *Nagy Sándor: Dugonics s az altiszai nyelvjárás, Nyelvőr III.*)

Nagyobbrészt szegedi népnyelvhagyományokat foglal magában *Kálmány Lajos* két gyüjteménye: *Koszorúk az Alföld Vadvirágaiból (Arad 1877. és 1878.)* és *Szeged Népe (Arad 1881. és 1882.)*

Korda Imre: A kiskunhalasi nyelvjárás (Magyar Nyelvőr XV.) — A nyelvtannak minden részére kiterjedő, tartalmas leirás.

Szántó Kálmán: A kecskeméti nyelvjárás (M. Nyelvőr IX.)

Simonyi Jenő: Kalocsa és környéke (Földrajzi Közlemények). — A kalocsavidéki nyelvjárás főbb sajátságai.

Török Károly Csongrádmegyei Gyüjtése tölti be az Arany-Gyulai-féle Népköltési Gyüjteménynek II. kötetét.

Mészáros István: A mezőtúri nyelvjárás (M. Nyelvőr VIII.)

Kúnos Ignácz és *Guttenberg A. P.: A debreczeni nyelvjárás (M. Nyelvőr IX.)*

Tömlő Gyula: Tisza-Eszlár és vidéke nyelvéből (Magyar Nyelvőr XII.)

Fülep Imre: A Szatmár-városi nyelvjárásról (u. o.)

Arany János: Az é-t í-re váltó tájszólásról (Hátrahagyott Prózai Munkái-ban, Budapest 1889.)

Vass József: Kapnik-Bánya s vidékének nyelvjárása (Nyelvtud. Közlemények II.) — Érdekes a nagy oláh befolyás.

Kalmár Endre: A szolnok-dobokai tájszólás (Magyar Nyelvőr XVII.)

Balassa József: Felsőbácskai nyelvsajátságok (M. Nyelvőr XII.) és *Szeremle nyelve (u. o. XVI.)*

Pápai ismertette röviden a *Csepelsziget* nyelvjárását az *Ethnologische Mittheilungen* 2. füzetében.

Scheiber (Szántó) Zsigmond: Az esztergomi nyelvjárás (M. Nyelvőr IX.)

»Tréfás népdalok« és *»Szerelmi Népdalok.« Székely Sándor gyüjteményéből kiadta Abafi Lajos.* — Jobbára fehérmegyei dalok. Nyelvezetöket ismertette Kúnos Ignácz M. Nyelvőr X. XI.

Népköltési gyüjtemények.

Kriza János: Vadrózsák (l. fönn).

Arany László: Népmesék.

Magyar Népköltési Gyüjtemény. Népdalok és Mondák. A Kisfaludy-Társaság megbizásából szerkeszti Erdélyi János (Pest 1846—1848. három kötet).

Magyar Népköltési Gyüjtemény. Uj folyam. A *Kisfaludy-Társaság megbizásából szerkesztik Arany László és Gyulai Pál (Pest 1872. 1882,* három kötet).

Merényi László: Eredeti Népmesék (Pest 1861), Sajóvölgyi Eredeti Népmesek (1862), és *Dunamelléki Eredeti Népmesék* (1863—4.; mindegyik két-két kötet. Hozzá Arany János birálata. Prózai Dolgozataiban).

Dugonics András: Magyar Példabeszédek és Jeles Mondások (Szeged, 1820. két kötet). — Szólásmódok és közmondások.

Erdélyi János: Magyar Közmondások Könyve (Pest 1851).

Igen sok népnyelvi szöveget és tájszót találni a *Magyar Nyelvőr* cz. folyóiratban, a legkülönbözőbb nyelvjárásokból. Nagyon jó hasznát vehetni e tekintetben ama Földrajzi Mutatónak, mely a Nyelvőr első tiz évfolyamából a *Nyelvőrkalaúz* czimű külön füzetben van összeállítva.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Irodalmi nyelv. Nyelvujítás. Nyelvhelyesség.

Az szólásnak módját minden nyelvben jól meg kell érteni, és akképpen kell szólni, mint minden nyelvnek folyása vagyon.

Sylvester János (Uj Testam. II. 164b.)

(Az irodalmi nyelvnek általános jellemzése. Eltérései a beszélt nyelvtől. Az irói egyéniségek hatása. — Szándékos szóalkotás a népnyelvben s az irodalomban. Geleji Katona István. Faludi Ferencz. Adámi Mihály. Kónyi János. Barczafalvi Szabó Dávid. Kazinczy Ferencz s más nyelvujítók. — Az idegenszerűségek. Latinosságok régibb irodalmunkban. Németességek: a régieknél. Faludinál s főkép Kazinczynál. Az idegen szók és a purizmus. — A nyelvhelyesség kérdései. Vitás pontok. Ártatlan vádlottak. A nyelvhelyesség irányadó szempontjai. A logikai és esztétikai álláspontnak elégtelensége. A nyelvszokás. Megállapításának nehézségei. Az ikes ragozás kérdése.)

Az irodalom a műveltségnek, a szellemi életnek fő letéteményese és gyarapítója. Az író följegyzi, megtermékenyíti, a mit a kor szelleme érlel. A költő »semmiből világot teremt. Ez a világ azonban merő szavakból áll, Shaksperenek, mint költőnek, a nyelv az eszköze, és nyelvének, költői alkotó ereje eme legkészebb eszközének tulajdoníthatni, hogy az ő lényei mintegy az élet minden kellékével fölruházva, mint valósággal élők teremnek előttünk.« [1]) A nyelvnek e művészi oldalát vizsgálni egyike a legérde-

[1]) Greguss Ágost: Shakspere Pályája 334.

kesebb tanulmányoknak, s a nyelv mint az írók, költők és szónokok nyelve is méltó tárgya a tudományos vizsgálatnak. Voltak nyelvészek, kik az egyedül »természetes« népnyelvvel szemben az irodalmi nyelvet korcsnak mondották. De ez elhamarkodott itélet volt, mely külsőségekre s legfőkép a szóknak alakjára volt alapítva. A nyelvnek legbecsesebb része, eszmei tartalma, a szóknak és szólásoknak jelentése annál magasabbá, annál finomabbá fejlődik, mennél műveltebb az, a mit az irodalmi nyelv fejez ki: a nemzetnek szellemi élete.

Igaz, hogy a szóalak, a s z ó n a k k é p z é s e az irodalomban, sokszor egyéni önkény teremtménye, de az ilyen önkényesen s hibásan alkotott szók az irodalmi szókincsnek aránylag kis részét teszik. Van ugyan még egy szemrehányás, melylyel gyakran illetjük az irodalmi nyelvet, hogy t. i. nagyon könnyen enged az i d e g e n h a t á s o k n a k, s igaz, hogy e tekintetben sokszor igen messze megy. De itt még ritkábban találkozunk önkénynyel és szándékossággal, mint a szóképzésben, s az író többnyire ép oly öntudatlan és természetes úton enged az idegen hatásnak, mint a nép, mely idegen néppel való érintkezés és főkép népkeveredés alkalmával szintén számos idegen szótári s nyelvtani elemet vesz föl beszédébe (l. a második fejezetet). Minden egyébben pedig az irodalmi nyelv ép oly természetesen fejlődött nyelvjárás, mint a többi, csakhogy más irányban fejlődik, mert mások a szükségei. Ez a külön szükséglet pedig főkép a szókincsben mutatkozik, tehát a külön fogalomkörben, mely az író nyelvét ép úgy különbözteti meg a népétől, mint pl. a nép körében a hegyi lakót az alfölditől, vagy a szántóvetőt az iparostól, vagy pl. az írók közt a költőt a tudóstól.

De ha nem tekintjük is a különböző fogalomkört és szókincset: sehol sincs irodalmi nyelv, mely teljesen megegyezne valamely vidék vagy város nyelvjárásával. Az irodalmi nyelv mindenütt az összes nyelvjárások egymásrahatásának eredménye. S ennek nagyon egyszerű oka van. Az írók az egész ország különböző vidékeinek szülöttjei, s mindegyik hoz magával valamit vidéke nyelvéből az irodalmi nyelvbe. Természetes azonban, hogy nem minden vidék vesz egyenlő részt a szellemi mozgalmakban, az irodalmi munkában, némely félreeső s elhanyagolt vidékek kevesebbel, mások, melyeknek fejlődését szerencsésebb helyzetök gyorsítja, többel járulnak hozzá. De a mi az utóbbiakból kerül is az irodalmi nyelvbe, ebben lassanként kiegyenlítődik. A kezdődő irodalmakban mindenki teljesen a saját nyelvjárása szerint ír, de a fejlődöttebb irodalmi közlekedés következtében bizonyos természetes kiválasztás történik, az írók alkalmazkodnak egymáshoz, s az egyes szók és szerkezetek közűl azok győznek s állapodnak meg mint »irodalmiak,« a melyek a legtöbb nyelvjárásban vagy inkább a legtöbb írónál fordúlnak elő. Az irodalmi nyelvnek legjelentékenyebb rétegét azok az elemek képezik, melyek az összes nyelvjárásokban közösek.

Van aztán egy tényező, mely némely tekintetben az összes nyelvjárásoktól elválaszthatja az irodalmi nyelvet: ez az irodalmi hagyomány. Az irodalmi nyelv a külső alakra nézve konzervativ s megőríz egy ideig olyan szóalakokat, melyek a legtöbb nyelvjárásban, sőt valamenynyiben elavulnak. A *nyolcz, holt, tölteni*-féle *l*-es alakok vagy a *kezét, helyébe*-féle személyragos formák az irodalom-

ban folyvást uralkodnak, pedig az előbbieket a legtöbb nyelvjárás *l* nélkül ejti: *nyócz, hótt, tötteni* stb., a személyragos formákat pedig jóformán minden nyelvjárásunk rövid *i*-vel ragozza mai napság, tehát *keze: kezit, helye: helyibe* stb. Az utóbbi esetben nagyon természetes analogia okozza az irodalom konzervatizmusát, egyrészt ugyanis a többi *e*-végű névszó hasonló ragozása (pl. *eke: ekét, kefe: kefébe),* másrészt a mélyhangu szókban itt ép úgy megfelelő *á,* mint pl. a *-nál nél, -ás és* eseteiben *(kezét: lábát, helyébe: nyomába).*

Még inkább ragaszkodik a régihez az irodalom olyankor, mikor valamiképen a jelentés is érintve van, különösen ha különböző viszonyok vagy fogalmak kifejezése a népnyelvi kiejtésben egybeesik s elmosódik. Igy pl. megtartja irodalmunk nyelve egymástól megkülönböztetve a *be -ben, se* és *sem, kérnénk* és *kérnök, kérénk* és *kérök, óra* és *orra* alakokat, holott e párokból a második helyen állók az élőbeszédből részint teljesen kiavultak, részint csak kis területen élnek még (pl. a *kérnök, kérök* alak csakis a székelységben). Szintén gyakran találkozunk még az irodalomban, különösen a jegyzőkönyvek hivatalos nyelvében, az *iratik, kéretik*-féle szenvedő alakkal, pedig a népnyelv már rég túladott rajta s csak a *születik* és *dicsértessék* igékkel bizonyítja hajdani megvoltát.

Említést érdemel még egy különbség. A legtöbb irodalmi műfaj szabatosabb, komolyabb, emelkedettebb kifejezésmódot szükségel, mint a mindennapi társalgás nyelve, s kerüli ennek fölszines mozgékonyságát. Igaz, hogy vannak olyan irodalmi fajok még a prózában is, melyekben helyén van a közvetetlenebb, sőt tréfás és szavakkal játszó stilus: ezek a vitatkozó és gúnyoló ira-

tok. A költői nyelv még inkább közeledik a naiv népnyelvhez, sőt az indulatok kifejezésében a legközvetetlenebb, legszabadabb s legszaggatottabb szólásoktól és szerkezetektől sem riad vissza. — Számbaveendő tényező jelenleg még a hírlapok nyelve. Ezek természetöknél fogva nagy tért engednek a mindennapi élet szavainak és fordulatainak, s a maguk részéről aztán befolyással vannak a könyvek nyelvére is, úgy, hogy hatásuk következtében az irodalmi nyelv gyorsabban is változik, mint azelőtt.

Végre nem szabad megfeledkeznünk arról a hatásról sem, melylyel a kiváló írói egyéniségek, a remekírók vannak az irodalmi nyelv fejlődésére. E tekintetben némely népnél döntő volt egy-egy nagy író hatása. A német irodalmi nyelv megállapodásában legnagyobb része van Luther kimagasló egyéniségének s az ő fordításában közkincscsé lett bibliának. Mi nálunk némileg hasonló hatással volt Pázmány Péter ékesszóló és erővel teljes nyelve, de ellensúlyozta sok tekintetben ellenfelei hatása, névszerint az emelkedett nyelvű Magyari Istváné, ki előtte lépett föl, leginkább pedig a Károlyi-féle biblia nagy elterjedése. Mellettök kiemelendő még, különösen a költői nyelv irányzására nézve, az ügyes-tollú és népszerű Gyöngyösi, s egy századdal utóbb Kisfaludy Sándor. A XVIII. század végén s a XIX. elején főkép új szókkal, kivált műszókkal gyarapodott nyelvünk, melyeket Kazinczy s a többi nyelvujító terjesztett. Jelenkori irodalmunk legtöbbet köszönhet három rendkívül gazdagnyelvű írónak: Vörösmartynak, Aranynak és Jókainak.

Ezen általános megjegyzések után részletesebben kell szólnunk két dologról, melynek szokatlanul nagy szerepe

volt a mi irodalmi nyelvünk fejlődésére, ámbár megtaláljuk mássát a legtöbb irodalomban: egyik a szándékos szóalkotás, másik az idegenszerű beszédmód.

Szándékos szóalkotás! Olyan fogalom ez, melyet rendesen az irodalmi szóképzésre szorítanak, illetőleg e kettőt egynek tartják. Pedig az irodalomban keletkező szók közt sokkal több az öntudatlanul, mint a tudatosan alkotott szó, s viszont a nép nyelvében is sokszor akadunk olyan szókra, melyek magokon viselik a szándékosság, sőt néha az önkény bélyegét.

Minden íróból lehetne olyan szókat kimutatni, melyek azelőtt nem éltek, s melyek fogalmazás közben önként keletkeznek, többnyire egy-egy rokonértelmű kifejezés analogiájára. Ha pl. Molnár Albert azt írja (Scult. 687), hogy »*felserényíti,* vidámítja őtet az szent lélek,« nyilván új szót alkotott, de félig akaratlan, s bizonyára ilyen példák lebegtek előtte: *felbátorít, felelevenít, felvidít.* Ép oly szándéktalanul keletkezhettek Geleji Katona István *nyavalyít, ártatlanít*-féle szavai, melyeket egy nyelvészünk mesterségeseknek és szükségteleneknek mondott. *Nyavalyít* ‚nyavalyássá tesz' nyilván a *nyomorít* mintájára alakult és *ártatlanít* ‚ártatlannak vall' az igeképzőnek olyan használatát mutatja, mint ezek: *helytelenít, istenít,* s a régieknél *bünösít, vétkesít, meghamisít* = bűnösnek, vétkesnek, hamisnak mond stb., a mik nekünk ma szükségtelenek, de a régiek nem használták volna őket, ha szükségöket nem érezték volna. A nyelvbeli »szükség« egyáltalán nagyon relativ fogalom: az író, a költő, sőt a beszélő valamely helyzetben, valamely hangulatban szükségesnek tarthat olyan kifejezést, melynek szükségét azelőtt soha senki sem érezte. Ha az ilyen szó képes az olvasóban vagy hallgatóban valamely

határozott képzetet kelteni, akkor könnyen megesik, hogy a mi alkalmilag volt mondva, s a pillanati szükség kielégítésére szánva, másoknak is emlékezetébe vésődik s elterjed a népnyelvben vagy az irodalomban. Ha csak a napi sajtóban kisérjük figyelemmel a fölmerülő s nagyrészt megint feledésbe menő, de hasonló helyzetben ép oly könnyen újra termő szóalkotásokat, valóban meg vagyunk lepve, mennyi talpraesett új kifejezés és minő könnyűséggel terem a magyar írónak tolla hegyén.[1])

De ha az irodalmi szók nagy része úgyszólván magától lesz, viszont a népnyelvben van elég tudatos, sőt mesterséges alkotású szó. A nép is el-elnevezi a maga módja szerint a modern intézményeket, találmányokat stb., a helyett, hogy egyszerűen átvenné az idegen elnevezéseket vagy az irodalmi nyelv alkotásait. A gyufát pl. Dunán túl *gyujtónak,* Háromszékben *gyujtó szálkának* nevezték el (Nyr. VI. 473), Bukovinában *gyujtogatónak* (VI. 472), Baranyában *villantónak* (azaz villantónak, III. 327), nem is említve a ráruházott *masina* és *kötrán* neveket, melyek közűl az első sok vidéken használatos (Szilágyságban VI. 473, Baranyában 327, 474, Esztergomban stb.), a másik pedig a hétfalusi csángóknál [a. m. *kátrány,* III. 327.][2]) Az óra ingáját a Tisza vidékén *sétálónak* mondják (IX. 138.). Az »*aufsatz*«-ot egy dunamelléki cseléd *süteménytartónak, sütménypolcznak* mondogatta. A takarékpénztárt Ormánságban *takarítónak,* Hevesben néhol *tárháznak* híják (IX. 286, VIII. 568). *Kéményseprő* vagy *kürtösöprő*

[1]) Egy csomó ilyen alkalmi új képzést összeállított a szerző »Helyes szóalkotás« czimű czikkében (Nyr. IX. 505).

[2]) Azonfölül Rozsnyón német-eredetű neve is van: *svábel,* (*schwefel,* Nyr. VIII. 566.)

helyett, melyeket németből fordított, alkotott népünk más, teljesen megfelelő neveket is: *kürtötisztító*, *füstfaragó* (IX. 284), *kotró* (IX. 566), *kormász* (Marosvásárhely), *hammász* (Csíkmegye?) A szappanos Rimaszombatban *gyertyamártó* (IV. 560). A kovács Hétfaluban *vasverö* (V. 378. Talán ez volt a régi magyar neve, mielőtt a szláv szó hozzánk került?) A Balaton mellékére néhány év óta ellátogatnak az ibiszek, s a nép csakhamar elnevezte őket *vad pókának*, mert messziről nézve, a pulykákhoz hasonlítanak (Nyr. XVII. 524). — De még a kezdetlegesebb kultúra tárgyait is, sőt testrészeket stb. egy-egy sikerült új névvel illet a nép. A tehenest néhol *marhalátónak* mondják (V. 228), a gulyást *ökrésznek*, a baltát *faragónak* (VIII. 426), a konyhát *főzőnek* (X. 189), a fonott kalácsot *hajtoványnak* (VIII. 522), a kígyót *csuszónak* (Tájszótár) stb. A halántékot *vakszemnek* is híják, de Ugocsában *nemlátónak* (VIII. 426.)

Különösen a tréfás szóalkotásoknak nincs se szeri, se száma. A nép, ha jó kedvében vagy gúnynyal szól, nem elégszik meg a rendes kifejezésekkel, húmora kifogyhatatlan a mindennapi dolgoknak új meg új elnevezéseiben. Az öreg asszonyok házi zubbonyát Győrmegyében *köhögőnek* híják (III. 427), az ember derekát Erdővidéken *ropogtatónak* (IX. 35), a plaidet Dunán túl *ebenlógónak* (V. 128), a szemet néhol *látókának*, a fejet *kobaknak*, a nyakszirtet *kupának* (*úgy kupába váglak* XI. 40) stb.[1] — Az utazó

[1]) A szemre nézve v. ö. a német nyelv frank dialektusában *guckela* (Deutsche Mundarten I. 285) a *gucken* igéből, s a német vadásznyelvben *seher*; mind a kettő olyan elnevezés, mint ὄμμα, *oculus*, *auge*. — A fejre nézve érdekes, hogy a német *kopf* szót is a *kupa* nevéből magyarázzák. A román nyelvekben is a fejnek *testa*, *tête*

kereskedőt elkeresztelik boltvizsgálónak, a mérnököt ködvágónak, a kataszteri biztost földkóstolónak, a finánczot bélyegkóstolónak (IX. 89), a borbélyt koszvájónak (IX. 44). S ilyenkor idegen szóhoz sem restelnek folyamodni: a Pestről jövő vásárosok vigéczekké lesznek *(wie geht's?)*, a fináncz vartapiszli *(wart' a bissl)*, az ürülék kukherda *(guck' her da!)* stb. Ide sorakoznak még az egyesekre ruházott gúnynevek, »ragadványnevek« *(spitznamen)*, melyekben messze csapong a nép képzelete. Sok helységben minden embernek van valami ragadványneve, sőt némely vidéken még a helységeknek is (pl. Göcsejben, Nyr. VIII. 47). *Magamszőrü* ma általánosan használt szó; eleinte talán csak tréfásan mondták e h. *magamszörü, magamszërü.*

Az ilyen húmoros, gúnyos kifejezésekben nem ritkán találkozunk tréfás ferdítésekkel és átalakításokkal, sőt szabálytalan és szándékosan idegenszerű képzésekkel. Igy pl. mikor a hírharangot *bűrharangnak* csúfolják (IV. 328), a bátorságot, merszetet *mernámnak* (Tájszótár) vagy *mérikónak* nevezik (IX. 137, tótosan), vagy az ágyásban megázott buzáról azt mondják, hody *medvét fogott (nedvet fogott?* VIII. 331). Többször fordúlnak elő effélék a találós mesékben s más efféle mondókákban; pl. »Szögön *szityó,* lócza alatt *matyó,* kertbe *kampella*«, (szögön *szita,* lócza alatt *mozsár,* kertben *káposzta,* Pap: Palócz Népk. 135). Hoszszabb a *péntek,* mint a *szombat* (e h. hosszabb a *pendely,* mint a *szoknya).* — Gyakori az ilyen önkényes átalakítás az úgynevezett e u f e m i z m u s o k b a n, melyekkel esküvé-

neve tulajdonkép cserepet jelent; de a mai franczia már a *tête* névvel sem elégszik meg, hanem kezdi itt-ott *boule*-nak, azaz golyónak, gombnak nevezgetni.

seit és káromkodásait enyhíti a nép. Pl. *biz Istók* e helyett *bizony isten; a jégen kopogóját* e h. *a Jézusát; terengettét, a teremburádat* e h. *a teremtőjét, a teremtésedet; Jani vigye! Janikát!* e h. *manó vigye? fenéket?* (Győrm., Nyr. VIII. 522); *ertyán vigye el, örtyán egye meg* [Fertő mellékén e h. *ördög*, l. Magyar Nyelvészet III. 244].[1]) — De mindebből azt látjuk, hogy a nép nyelvében nagyon szűk határok közé van szorítva a szabálytalanság s az önkény. Térjünk most át az irodalmi szócsinálásra.

Már legrégibb nyelvemlékeink egyikében, az első magyar bibliában (XV. század, Bécsi, Müncheni, Apor codex) találkozunk tudatosan alkotott szókkal. Láttuk már, hogy ilyeneknek kell tartanunk az ott előfordúló *czímerlet, császárlat, ezerlő, negyedlő, bölcsejteni, lángasejtani* stb. szókat. — A XVI. században Sylvester magyar szókat ajánlott a hónapok elnevezésére: *télelő, télmás, télharmadhó* stb., s ezeket újabban így utánozták: *télelő, télhó, télutó* stb.

A XVII. század elején Molnár Albert, jeles szótár- és nyelvtanírónk, alkotott egyes szókat latin szók visszaadására. Azonban csak egyik csoportjokon látszik meg a mesterkéltség: az *-i*-képzős mellékneveken, s itt határozottan meg is mondhatjuk, mi indította e szófaragásra. Molnár magyar-latin szótára nagy részében nem egyéb, mint Calepinus nagy szótárának átírása a magyar szók betűrendje szerint. Már most Calepinus magyar dolgozótársa az olyanféle latin szókat, minők pl. *pabularis, lineus, argenteus,* helyesen így szokta fordítani: *abrakhoz való, lenből való, ezüstből való.* Molnár restelte e körülirásokat föl-

---

[1]) Más nyelvekben is; v. ö. olasz *diascolo* e h. *diabolo* (ördög), német *teixel* e h. *teufel, potz sapperment,* söt *potz schlapperment* e h. *gotts sakrament,* fr. *parbleu* e h. *par dieu,* ang. *by Jingo* e h. *by Jesus.*

venni a magyar szótár betűrendjébe, mintha ugyanaz az elv vezette volna, melyet később Geleji Katona állított föl: »hogy a mennyire lehet, az ember azon igyekezzék, hogy a miket a deák egy igével kimond, ő is magyarul kimondhassa, és így a mit egy szóval kimondhat, azt többekkel és mintegy kerűlő beszéddel ne mondja ki.« Molnár tehát úgy segített magán, hogy az illető főnevekből a termékeny és simúlékony *-i* képzővel új mellékneveket alkotott: *abraki* stb. Csakhogy e mellékneveknek nagy része bizony rosszul sült el és ellenkezik e képzőnek megszokott jelentéseivel; leginkább az anyagot jelentők sértik nyelvérzékünket: *leni, ezüsti, rézi, hamui, liszti* stb.

De van a XVII. században egy igazi nyelvujítónk is, Geleji Katona István, ki számos új szót ajánlott írótársainak s részben már szokatlan bátorsággal képzetteket. Ez annyival föltünőbb, mert ő egyike legpedánsabb nyelvészeinknek, ki mindig az általános elvek és szabályok szerint akarta igazítani s rendszabályozni kortársai nyelvét (legismertebb az a törekvése, hogy a szenvedő képzőt az igének névi származékaiban is szorgalmazta: *az istennek imádtatása és segítségül hivattatása, kibeszéltethetetlen* stb.) Egyébiránt az új szók csinálása, hogy az egy deák szót egy magyar szóval fordíthassa, szintén egyik módja a nyelvigazításnak. Azonban írás közben, a gyakorlatban, Katona is aránylag kevés új szót alkalmaz. Csak Magyar Grammatikácskájában közli őket csoportosan, részint a szóképzés tárgyalásában, részint a műszókról szóltában, ilyenformán:

»Némely compositumok vagy egybetétetett tagadó szók egy igével mondathatnak ki, *noha a község nem él vélek.* Mint *hasonlotlan [hasonlótlan?], egyenlőtlen; szent-telen,* ha szabad mondani

szemtelen ; kegyességtelen avagy *kegyestelen,* ha szabad mondani *kegyetlen ; egésztelen, tellyestelen* avagy *tellyetlen ; szülőketlen, éléketlen, tulajdontalan* etc.«

»A technicum vocabulumokat bajos magyarul egy szóval kimondani, melyek közűl egynehányakat az ifjak kedveért ime ide leirok : accidens, *magán-létlen* v. *másban-lévő ;* essentia, *magán-létel* v. *vagyonosság ;* exordium, *kezdeték ;* sectio, *vágaték ;* phantasia, *képzemény ;* fictum, *költemény ;* absentia, *jelenlétlenség ;* praesentia, *jelenlévőség«* stb. stb.

Látjuk, hogyan iparkodik szavait igazolni s a köznyelvi analogiák folyományául föltüntetni. Csak két egészen hibás, analogia nélkül képzett alakot mutathatunk ki szavai közt. Egyik a *rakottmány,* melynek párja az újabban készült, de már-már elavuló *bizottmány* (helyesen *bizottság).* A másik: »immediate, *közbötlenül, közbe-vetetlenül.«* De még erre is van ő neki analogiája, ámbár hibás az okoskodása. Katona szófejtése szerint a köznyelvben is vannak olyan összerántások, minő *közbe-vetetlen* helyett *közbötlen :* »*káposzta* pro *kapa-hozta, tar-varju* pro *tarka varju, háló* pro *halászó* vagy *hal-fogó.«* Igaz, hogy van a természetes nyelvfejlődésben is ilyen összevonás, pl. *éh-jonhra : éhomra, jó-ember : jámbor ;* de ennek múlhatatlan föltétele, hogy a szónak összetett volta előbb elhomályosuljon a nyelvtudatban s így el legyen szigetelve az egyszerű szóktól, melyekből alakult. Azért hát elhagyták a természetes analogiák útját, a kik pl. *diadalmi ajándék*-ból *diadándék*-ot csináltak (Barczafalvi Sz. D.) vagy később a *csö-orr*-ból *csőr*-t.

Gyöngyösi István nagyon uralkodik a nyelven s mindenesetre sok új szót alkotott, ámbár szándékosan inkább csak olyankor, mikor a versbeli szükség kényszerítette. De szavai még nincsenek kimutatva s egyelőre csak keve-

set tulajdoníthatunk neki némi biztossággal. Ilyenek *alság, ágysság, fürtözet.* Talán ő vonta el a *csend*-et is a *csendesség*-ből. Használja a rövid *vád*-at is, de ez már régibb íróknál előfordúl. — Apáczai Csere János sok műszót alkothatott, de erről sincs még elég biztos tudomásunk. Ő alkotta pl. valószinűleg az *általmérő, osztó, középpont* műszókat. — Másoknál is akadunk egy-egy csinált szóra. Igy pl. Miskolczi Gáspár (Vadkertjében 1702) a *vulp-anser* nevű állatot *rók-lúd*-nak kereszteli!

Az eddigiekkel azért foglalkoztunk, mert eljárásuk hasonlít az újabb szócsinálókéhoz és sok tekintetben elődei ezeknek. Az említettek azonban elszigetelt jelenségek, melyek sem egymással, sem az újabb nyelvműveléssel nem állnak szoros történelmi kapcsolatban. Az újabbkori szócsinálás a XVIII. század közepétől körülbelül a XIX. közepéig terjed, és valóságos megkezdője Faludi Ferencz volt.

Faludi Ferencz legjelesebb prózaíróink közé tartozik. A nyugati nyelvekből átdolgozott munkáiban, érezve akkori irodalmi nyelvünk merevségét és szegénységét, különféle eszközökkel iparkodott segíteni e hiányokon. Egyrészt sűrüen alkalmazta és czélzatosan utánozta a népies szólásokat és közmondásokat; másrészt gondosan tanulmányozta a régibb jeles írók nyelvét, főkép Pázmányét (a kijegyzett szólásokat bele is iktatta Jegyzőkönyvébe); végre maga is számos új szót és fordulatot alkotott. Ezeket azonban nemcsak munkáiban alkalmazta, hanem mindjárt azon volt, hogy kifejezéseit az iskola útján is terjeszsze. Innen van, hogy a Wagner-féle iskolai Phraseologiának Vargyastól készült átdolgozásában (1750), mely Faludi fölügyelete alatt ment sajtó alá, igen sokat viszontlátunk azokból a

szókból és szólásokból, melyeket az ő korábbi s későbbi munkáiból ismerünk.

Szavai közűl némelyek csak annyiban újak, hogy új értelemben használja őket. Néha ugyanis megszorítja a szónak régibb jelentését, s aztán az új jelentés, melyet ő tulajdonít neki, megmarad az irodalmi nyelvben. Igy mikor a *hitel* szót mai pénzügyi értelmében alkalmazza: »Hitellel s credittel.« »Mértékletes vendégség jobban támogatja a hitelt felőled.« Érdekes, hogyan kísértette meg a *jus* magyarítását. Az *ügy* szó jelent az ő irataiban jogot is, az *ügyes* jogost, *ügyetlen* jogtalant. Kétségkívül ő tőle erednek ama Phraseologiában is ezek a kifejezések: *ügyvizsgáló,* cognitor, procurator; *ügyeit védögelem,* defensito. Bizonyára ez indította rá Dugonicsot, hogy a prókátort *ügyésznek* magyarította, s a későbbieket, hogy *ügyvédnek* nevezték. — Különösen fontosak a metaforák, melyeket nagyon kedvel Faludi, ki általában a szemléltető, költői kifejezésmód barátja. Köztük ő honosított meg irodalmunkban sok olyant, mely azóta állandó ékessége választékos stilusunknak. A *fennkölt méltóság, mély tisztelet, csipős beszéd, valaminek kulcsa* (e h. nyitja), *beszédet tartani, panaszt elöterjeszteni* — mind olyan metaforák, melyeket Faludinak köszönhet irodalmunk.

A mi a valósággal újannan képezett szókat illeti, legnagyobb részök a magyar szóképzésnek szokott eszközeivel készült, s csak ritkán találkozunk egy-egy föltünő összetétellel *(ellen-fél, zseb-óra, nap-óra)* vagy képzéssel *(otthonos, hiszeltet).* Az erőszakos ujítás és kurtítás annyira távol van Faluditól, hogy minden lapján olvasunk terjengős kifejezéseket, hosszúra nyujtott szókat, melyek mai ízlésünknek visszatetszők, de mindenesetre azt bizonyítják, hogy

írónk nem akart ellenkezésbe jutni a közszokással. Íme a fontosabbak azon szók közűl, melyeket Faludinak köszönhetünk valószinűleg, mert régibb íróinknál tudtunkra nem fordúlnak elő: [1]) *agyarol* (agyarkodik, v. ö. *nyársal, lábal, öklöz), alkhatatlan* (meg nem alkuvó, kérlelhetetlen), *csuszamít* (csuszamodni készt, v. ö. *futamít), egyedülség* (magány, egyedül-valóság), *ellenfél, építmény, érdemeskedik, halmoz, meg-hiszeltet* (elhitet), *kávéház* (a német *kaffeehausból* fordítva), *képzelő erő, keserkedik* (kesereg, v. ö. *szomorkodik), monda* (temonda, pletyka értelmében, később Kármán J. ajánlotta a *sage* jelölésére), *muzsikakar* (ma *zenekar), otthonos* (otthoni, otthon élő értelmében), *szégyenpirulás* (ma *szégyenpír), tárházas* (bőséges, dús), *távulít* (a. m. távolodik, a *közelít* mintájára, mely a. m. közeledik), *teli hatalom* (plenipotentia, vollmacht, *teljhatalom), útvesztő* (labyrinthus). *zsebóra* (taschenuhr, Mikesnél *zsebbe való óra).* A *zsebóra* megvan a Phraseologiában s az itt található *napóra* is kétségkívül Faludi alkotása.

Külön kell említenünk Faludi szóalkotásának egy olyan irányát, melynek később nevezetes, mondhatjuk végzetes szerepe volt a nyelvujításban: az e l v o n á s t, vagyis járatos szókból a képzőnek elhagyását s ezáltal a bennök

---

[1]) Ilyen n e g a t i v megállapítások természetesen ritkán járnak föltétlen bizonyossággal. Innen van, hogy ismereteink bővültével egyesek közűlök dugába dőlnek. Faludinak tulajdonítottam pl. az *indítóok, képzel, középpont* szókat is, pedig ezek régibbeknek bizonyultak (a helyreigazításokat l. a Nyelvőr XVII. 268. és 311. lapjain). Az *alkalmatlankodik* igét is Faludiénak tartottam, mert előtte csak két kéziratban találtam, melyeket ő nem ismerhetett; de utólag ráakadtam Comenius Orbis Pictusában is, tehát egy Faludi előtt már közkézen forgott munkában (be is iktathattam még a Nyelvtörténeti Szótárba), s előkerült Molnár A. szótárából is.

rejlő alapszónak önállósítását, mintegy fölélesztését (lásd fönn 22. l.). A XVII. s XVIII. század irodalmában számos szavunk fölötte terjengőssé vált a képzők halmozódása következtében. Ezt érezte Faludi s azért megkisértette néhány esetben a hosszú szóknak rövidítését. Már a régibbektől, közvetetlen Gyöngyösitől, vette át a *vád* és *csend* szókat s alkalmazta a *vádolás* és *csendesség* helyett.[1] Ő maga alkotta és gyakran használta az akkor dívott *figyelmetesség* helyett a *figyelem* szót (a *figyelmez, figyelmes* képzésekből elvonva). Továbbá, már nagyobb merészséggel, ezt a szót: *finynyal* e h. *finnyássággal, finnyán.* Talán ez az analogia lebegett előtte: *csínnyán: csínynyal (csínnal)=finnyán: finynyal.* Szintén különös alkotás a *vita* főnév, harcz értelmében, talán a *vitat, vitatkozik* igékből, vagy talán valami félreértés következtében a *víttában* alakból vagy a régi *had-vítta-hely*-ből? — A Wagner-féle Phraseologiában még többet találunk s ezek is mind Faluditól eredhetnek: *Arány,* scopus, az *arányoz* igéből. *Csíny* condecentia, decor, a *csínos* melléknévből (v. ö. fönt *finnyal). Heveny,* hévség, aestus, a *hevenyében* határozóból. *Illa,* refugium, valószinűleg az *illa berek*-féle szólásból. *Két vagyok:* dubito *(két: kételkedem = rossz: rosszalkodom). Láz:* autor, oberhaupt; a *lázad, lázít* igékből. *Rom,* fragmentum, ruina, romladék, a *romlik* igéből. *Szak,* regio, az *éj-szak*-ból (később *délszak*-ot is csináltak).

Növelte az ilyen elvonások iránti fogékonyságot Adámi Mihály, ki a Phraseologia után tíz évvel (1760) adta ki németek számára írt magyar nyelvtanát (Unga-

[1]) A *vád* főnév jóformán ismeretlen volt a XVIII. században. Bizonyítja ezt Baróti Szabó D. szótára, melyben konkrét jelentés van neki adva: »*Vád*: béadó, bémondó, feladó, áruló, vádoló«.

rische Sprachkunst). Könyvének 1763-ban megjelent új kiadását rövid szótárral toldotta meg, melynek ez a czíme: *Wörterbuch der Stammwörter der Ungarischen Sprache.* Függelékül pedig röviden tárgyalja a szóképzés szabályait. Szótára czíméből s a hozzá csatolt függelékből világos, minő gyakorlati czélja volt velök: azt akarta, hogy a tanuló találjon meg minden magyar törzsökszót a szótárban, a többi szót pedig érthesse meg s képezhesse a függelék szabályaiból. A szótárban pl. csak ez van: »*vén*: alt,« de a függelékben tárgyalt *-ség, -ül, -ít* képzők megmagyarázzák a *vénség, vénül, vénít* szókat is. Igy aztán fölállít a használatban levő törzsökszók mellett ilyeneket is: »*fold, fód:* fleck« (v. ö. *foldoz, foldozgat*), »*abaj:* haufen, menge« (v. ö. *abajdocz, abajgat*) stb. Fölsoroljuk elvonásai közűl azokat, melyek változatlanul vagy némi módosítással később csakugyan életre kaptak irodalmunkban: *alkony, dics, fohász, gede*: etwas reizendes, lockendes (a *gedél* igéből; a *gede* melléknevet használta Mészáros a Kártigámban), *parány, redő* (?), *reg:* frühe, morgen (megvolt ugyan régi nyelvemlékeink korában, de a XVIII. században már el volt felejtve,[1]) *réme:* das erstaunen (v. ö. a mai *rém*-et), *telep, űr, versen:* wettstreit (a *versent futni* kifejezésből; a *verseny, versenyes* szók előfordulnak a XVII. században, de a XVIII-ban úgy látszik el voltak feledve), »*vörhön,* vörhönyes: braun, rötlich.«

Hogy azonban ez elvonásokat minden megjegyzés nélkül fölvette a valóban élő szók sorába, evvel a fönt

---

[1]) Némely más esetekben is tapasztaljuk, s nincs mit csodálni rajta, hogy egy-egy újabbkori elvonás tényleg eltalálja a hajdan megvolt alapszót. Igy pl. a *terj, terjes* szók, melyeket újabban csináltak a *terjed* igéből, előfordulnak már XVII. századbeli íróknál.

említett oktató czélon kívül bizonyosan még egy más czél is lebegett előtte: az, hogy e rövid szókkal az irodalmi nyelvet gyarapítsa. Ezt bizonyítja egyrészt az, hogy másféle szókat is találunk szótárában, melyeket nyilván ő alkotott czélzatosan, pl. *fuvacs:* blasbalg, *cserlö:* schelle (a *csereg* igéből). Bízonyítja másrészt egy nyilatkozata, melyet előszavában tesz, s mely azt is mutatja, hogy Adámi közlekedett Faludi körével: [1]) »Minthogy« azt mondja »tanításaim igaz nyelvismerők megegyezésére támaszkodnak, kikkel szorgalmasan értekeztem: tehát azt hiszem, teljesen meg vagyok védve az önkény vagy valami dőre ujító kedv vádjai ellen.« *Qui s'excuse, s'accuse.* Annyi kétségtelen, hogy valamint Faludi köre hatott Adámira, úgy ösztönzött ismét Adámi példája másokat. Részint használatba veszik egyes írók az ajánlott elvonásokat, részint pedig bátorítva a példától, más szókat is rövidítenek. Igy találunk már Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárában a Phraseologiából s Adámiból átvettek mellett egyes új elvonásokat, pl. *inger:* ösztön, *óra-inger:* óratoll, *heveny:* heves (tehát más jelentéssel, mint a Phras.) »*hamm: hamv*« (a *hammas, hamvas* melléknévből). Még többet vont el Sándor István az ő Toldalék Szókönyvében és Sokféléjében; pl. *figyel, futam, ind:* motivum (a későbbi *ind-ok), rajz* (azelőtt csak *rajzolat,* a *rajzol* igéből, mely = ném. *reissen), séta, taps, tév, üdv,* stb. stb. Verseghi is nagyon pártolta a »szendergő gyökerek« föltámasztását, s ajánlotta pl. a következő elvonásokat: *dombor, gömböly, hábor, gyönyör, szomor, téboly* v. *tévely, mosoly, szender, könyör* (Anal. I.

[1]) Ezt bizonyítja a *csendés* (das klingen) szó is, melyet a Phraseologiából vett, hol valószinűleg csak sajtóhiba e helyett *csengés* (tinnitus).

91, 312); továbbá használta ezeket: *keser, szörny, egyen, kellemet, magány, viszony, gúny, pazar, varázs, zúr* (az összetett *zúr-zavar*-ból elvonva, ma *zür*), *»ded lábához«* (e h. kisded lábához) stb. Később aztán mindig többet mertek nyelvujítóink s legmerészebb volt e téren »Helmeczy, ki a szókat elmetszi.«

Adámi után ismét tíz évvel megint egy termékeny szócsinálónk lép föl, »Kónyi János strázsamester,« ki a XVIII. század hetvenes éveiben egy sereg apró mulattató munkát adott ki, és népszerűségénél fogva nem csekély hatással lehetett az újságok iránti fogékonyság növelésére. Kónyi, félművelt létére, nagyon ügyesen, sokszor játszi könnyűséggel bánik a nyelvvel, de gyakran merészségével s mesterkéltségével ejt bámulatba. Ilyen mesterkélt, furcsa képzései pl. a következők: *környülít* (umschliessen, umhüllen), *bölcstelen* (unweise), *maga-segítlen* (unbehilflich), *hallomos* (laut), *vidámatos* (froh, erquickend). Még furcsább s egészen önkényesnek látszik a *felleng* szó, mely Kónyinál még határozó s legföllebb a népies *meginteleng, éppeng* alakokra támaszkodik (»Könnyü szárnyakon felleng emelgették« stb.). Továbbá *hullám* helyett *hullánk!* Csonkítást és elvonásfélét keveset találunk nála. De érdekes pl., hogy ő nála olvassuk először a *haszontalan*-ból rövidített *hasztalan*-t (?). S ő vonta el a *körül, körös-körül* szókból a *kör*-t (»Hirtelen a pogány Delit *körben vette*«), mely már Dugonicsnál számtani műszóvá lett. — Sok más új szóra is akadunk nála, pl. *bántódatlan* [ungestört],[1])

---

[1]) Ezt régibbnek mondja helyreigazításában Nagyszigethi K. (Nyr. XVII. 268.), de Kresznerics, kire hivatkozik, nem említi e szót. Ellenben a *bányol* ige, melyet Kónyiénak tartottam, megvan már Pápai P. szótárában.

burkózik (sich hüllen), *derület, dördít, érzékenyítőség, fodrozat, közelebbít* (sich nähern), *ködösít, leleményes* (?), *műeszköz* (ma *műszer*) stb.

Ilyen előzmények után már most könnyebben érthető Barczafalvi Szabó Dávid merészsége, ki a következett nyolczvanas években Magyar Hirmondójában (melynek szerkesztését 1786-ban, 24 éves korában vette át) és németből fordított Szigvártjában a szócsinálást valósággal gyárilag űzte. Mintegy félszáz szava van mai irodalmunknak, a melyeket Barczafalvi alkotott. Ezek közt vannak olyanok, melyek egészen természetesen, a népnyelvben is követett úton-módon vannak képezve. Ilyen az összetételek legnagyobb része: *éjszaki-fény, szempont, naptár, csontváz, belváros, külváros, esernyő* (ha az *eső*-t vette első tagnak, olyan rövidítés, minő *ifjú-asszony* helyett *ifjasszony* s más effélék, de valószinüleg az esőt jelentő rövidebb *es* főnevet alkalmazta, mely épen Barczafalvi szülőföldjén, Erdélyben használatos). Ilyenek a *-mány, mény, -vány, vény, -at et,* képzőkkel igékből alkotott főnevei: *tünemény, előzmény következmény, olvasmány, iromány; nyomtatvány, növevény, cselekvény; tudat, mondat, szerkezet, lét.* S még néhány képzése: *folyós, ügyész, művész, meneszt.*

Másokat már merészebben, egyes látszólagos analogiák szerint képezett; így pl. a *fölület*-et, mint maga mondja a *körület* mintájára (mely voltaképen *kerület*), s ugyanez indithatta a *környülmény* (a mai *körülmény*) alkotására, melyben véleménye szerint csak az *-et* képző helyébe tette a rokonértelmű *-mény*-t. Ismét maga mondja, hogy a *sokadalom, lakodalom* példájára képezte az *uradalom, társadalom* gyüjtő főneveket és sok mást, mely nem volt képes lábra kapni (*királyodalom, császárodalom, teljedelem:* ple-

ni otentia, *müvödelem, muzsikodulom, multodalom, veteményedelem:* seminarium stb., *társadalom* nála collegiumot jelent). A *virgoncz, suhancz* végzetével faragta az *ifjoncz, újoncz* szókat, melyeknek rokonsága később annyira elszaporodott. Az *oldaltos, vízszintes*-félék kaptájára verte ezeket: *helyettes, önkéntes. Szólal, fagylal*-féle igéket követhetett az *észlel* szó képzésében. Az eleven *-z, -l* igeképzőket látta az *ábráz, szemlél, magasztal* igékben, s azért vonta el belőlük ezeket: *ábra, szemle* (ebben *szemlecső:* tubus opticus, v. ö. *piszkafa), magasztos.*

De már teljességgel menthetetlen eljárás, mikor egészen homályos, jelentés nélküli szóvégeket vág el, mikor például a *czikkely*-ből *czikk*-et, a *czímer*-ből *czím*-et, az *imád* igéből *imá*-t, a *szakmány*-ból *szakmá*-t csonkít. Szintén hiba volt, hogy a látóhatárt *láthatár*-nak s az uszószárnyat *uszszárny*-nak nevezte el; hogy a *poharnok, udvarnok* szó idegen képzőjével *tábornokot, személynököt* csinált; így a *csengettyű, cságatyú* végtagjával — mint ő mondja, de közvetetlen inkább a *keztyű* kaptájára — *lábtyú*-t képezett; hogy a *felleg* hasonlóságára *allag*-ot (*holttallag:* kripta, ma *alag*) és *laplag*-ot képezett (a. m. árkus) és *pamlag*-ot (nyilván a *pamut* előrészéből); hogy az egy *külömb* analogiájára *közömb*-öt és *közömbös*-t faragott; hogy minden analogia nélkül kigondolta a *gúnyor*-t; s végre, hogy a *csárda, kaloda, brigáda, ármáda* mintájára ilyeneket gyártott: *tanoda* (»kisebb iskola, melyben csak a logikáig tanítanak«), *serde*: svadron (a *sereg*-ből), *csoporda:* brigáda, *hemzserde:* legio, *viárda:* exercitus, *szabda:* regula stb., melyeknek családja később annyira megszaporodott.

Valamint az *ármáda, brigáda* szók indították a *cso-*

porda, serde, hemzserde, viárda képzésére, úgy ragasztotta még más esetekben is az idegen szók végzetét magyar szótőkhöz. Igy szerinte a kviet*ánczia mentencze,* a kred*enczio*nális hitel*encze,* a dipl*óma* eri*me,* sőt a diad*éma diadéma* a *diad(al)*ból, úgy hogy egészen úgy hangzik mint az idegen szó [διά-δημα = körül-kötés]! [1]) - Szócsinálóink később is szokszor azon voltak, hogy az idegen szót lehetőleg h a s o n l ó magyar szóval szorítsák ki a használatból: *doctor*-t a *tudor*-ral, a *controlleur*-t az *ellenör*-rel, a *czigar*-t a *szivar*-ral, a *manír*-t *modor*-ral, a *crayon*-t *rajzón*-nal és *irón*-nal; így keletkezett a *wahl*verwandtschaft kifejezésére a magyar *vál*-rokonság (*választó r.* helyett) s több efféle.

Még egy ilyen fogást látunk Barczafalvinál. Egyes h e l y n e v e k e t alkalmaz köznevekül olyan fogalmakra, melyekre némileg emlékeztetnek hangzásuknál fogva. Alkalmasint *Szalavár*megye neve adott alkalmat arra az ötletre, hogy az asylumot *szalavárnak* nevezze el, mintegy olyan várnak, a hová szalad, menekül az üldözött (v. ö. *mentsvár*). *Küküllő* nevét szeszélyes módon alkalmazta a *kettős küllő* vagyis kettős körsugár (= átmérő) nevéül, sőt alkotott hasonló módon egy szót a k e t t ő s *pont* jelölésére: *popont!* A biharmegyei *Szerep* falu nevére ráfogta a ‚rolle' jelentését.[2]) Később is nem ritkán szaporították

[1]) Az *okodalom* szót is úgy csinálta, hogy hasonlítson az akadémiához (ezt tehát innen vette s nem maga faragta Andrád Sámuel, mint Beöthy Zsolt véli Széppróz. Elbesz. II. 130. v. ö. szintén Barczafalvinál *mindeményedelem:* universitas, *társadalom:* collegium stb.)

[2]) Talán az *alap* szót is a Tolna- s Fehérmegyékben levő három *Alap* puszta nevéből csinálta. A Tájszótárban ugyan megvan az *alap* mint balaton melléki szó, de minthogy semmi más értesülésünk nincsen róla, hihető, hogy ez az adat csak a balatonmelléki helynévnek jóhiszemű magyarázata akar lenni. V. ö. Nyr. X. 274. 174.

ilyen módon irodalmunk szavait. Révai például a *lak* főnevet, melyet már Barczafalvi használt egyes összetételekben (*lak-tag:* civis, *lakkormány, lakálladalom)*, azzal az okadattal ajánlotta, hogy jogosultságát bizonyítják az olyan helynevek, minők *Széplak, Ujlak, Nagylak* (Antiquitates 323.) Igy alkalmazták utóbb a *Merény* nevet az attentátum elnevezésére, *Abdát* az ábécze helyett; az irodalmat némelyek *Irsa* nevével s az órát (die uhr) *Perczel* nevével akarták jelölni (Nyr. X. 174).

Érdekes még a *minta* szó története. Ezt Barczafalvi a norma, mustra fogalomra ajánlotta, de nem maga alkotta, hanem Sajnovicstól vette, de ez sem maga képezte, hanem egyenesen a lappok földjéről hozta haza! Demonstratio czímű munkájában (a nagyszombati kiadás 80, 83. lapjain) tárgyalja a lapp nyelvnek szóbőségét, s említi, hogy midőn kéziratát mutatta Faludinak, ennek föltünt, hogy míg a mi nyelvünk a ‚forma, exemplar, modulus‘ fogalmát csak a latinból vett *forma* szóval fejezi ki, a lapp nyelvnek saját külön szava van rá. A lappok ugyanis e fogalmat — »magyarabban, mint mi« (»magis certe ungarice, quam nos«) — a *minta* szóval jelölik, azaz *mint a:* sicut illud! »Haec et similia« mondja Sajnovics »in augmentum lingvae patriae insigniter servient.« Fölsorolja aztán néhány más fogalomcsoportnak gazdag lapp szinonimikáját, s végül ujra fölveti azt a kérdést, vajjon nem volna-e nyelvünknek nagy hasznára, ha némely lapp szókat fölruháznánk magyar polgári joggal. — Néhány verselő csakugyan kezdett egy-egy lapp szót belekeverni a magyar szövegbe, a többi között a Magyar Könyvház szerkesztője is, Molnár János, a Sajnovics dicsőítésére írt költeményében:

Nincs az az *addaldás* [ajándék], noha szinte *boándamus* [leggazdagabb] ország
Csákeszszel [zsákkal] vinné s szintoly bévséggel elődbe
A gyöngyöt vagy aranyt, ... nincs oly kincse, minél még
Sok százszorta *boándábbat* nem érdemlene könyved.

Később Bugát a finn szótárban keresgélt meghonosítható szókat. Úgy látszik, mind ezen furcsa kisérletek közűl csak az egy *minta* maradt meg irodalmi nyelvünkben. De később meg a török nyelvből vette át természetrajzi műnyelvünk az *arszlán* és *kaplan* szókat.

Az említetteken kívül még sok más, czifrábbnál-czifrább szót gyártott Barczafalvi, de azokat még a legmerészebb nyelvujítók sem igen fogadták el. Csak egynehányat emlitünk: *örme:* őrállás, *örmész:* strázsán vigyázó személy, *türmész:* mártir, *ermecz:* vis elastica, *lovancz:* lovas katona, *emlep:* monumentum, *gondolyag:* conceptus, *gondolygász:* concipista, *gyakorlodalom:* gymnasium, *imág:* secta religiosa, *istenédmény:* theologia, *rentze:* registrum, *temencse:* testamentum (talán *tem*etést követő szer*encse?!*) stb. stb. Még csak azokat a neveket lássuk, melyeket a hónapok magyarítására ajánlott: *zúzoros, enyheges, olvanos, nyilonos, zöldönös, termenes, kalászonos, hévenes, gyümölcsönös, mustonos, dúdoros* vagy *gémberes, fagyláros.* (Az 1834-i Hazai Vándor cz. naptárban találkozunk ismét több javaslattal a hónapnevek magyarítására nézve. Az egyik nyilván Barczafalvit utánozta: *jégtönös, zúzmorós, olvános, szikkanos, kecstönös, kaszálnos, sarlónos, csürtönös, vetönös, sotolnos, dúdoros, fagytönös!* Egy másik javaslat azt akarta, hogy a római Június, Július, Augustus példájára régi vezéreinkről s királyainkról kereszteljük el a hónapokat: *Attila, Árpád, Béla, Lajos, István* stb.)

Természetes, hogy Barczafalvi szógyártása a közönségnek nagy részénél visszatetszést szült, s még Kazinczy is kemény szókkal elítélte vállalkozását: »Románt fordítani s a gyönyörűségre szolgáló dolgokat is idétlen nevekkel mocskolni el, megengedhetetlen vakmerőség.« De másoknak megtetszett e forradalmi szellem s Dugonics András mindjárt dícsérettel halmozta el: »Barczafalvi Szabó Dávid úrnak ujonnan készült szavait..., darabosságokat jó szívvel mentegettem. Sőt őtet ösztönözöm: folytassa a munkát és a magyar tárházat ezentúl is gazdagítsa ilyetén gyöngyeivel.« Barczafalvi nem igen folytatta munkáját, de szavai közűl Dugonics nem egyet alkalmazott: *ügyész, láthatár, lábtyu* stb. Sőt Dugonics követte a példát s maga is számos új szót alkotott s terjesztett, főkép népszerű regényeiben: a védelmet *véd*-dé, a kiváncsiságot *kéváncs*-csá rövidítette, a *lábtyu* mellé *fejtyü*-t is alkotott ‚fejdísz' értelmében, a mozgást *mozton*-nak mondta (a miből később módosított jelentéssel *mozdonyt* és *mozgonyt* csináltak) stb. Másokat már helyesebben képezett, például *pajtás* helyett *bajtárs*-at, továbbá *uracs*-ot stb. Egyes új szókat már a Barczafalvi előtt kiadott Tudákosságnak Könyvei czímű mennyiségtanában is alkalmazott; de azok többnyire helyesen, természetesen voltak alkotva, pl. *derékszög, külömbözet, egyenlet* stb. Merészebb alkotás volt a *gömb (gömböstü, gömbölyü* szókból elvonva, v. ö. *gomb : gombostü, gombolyít)* s egészen hibás okoskodás vezette a *köb* szó megteremtésében (mintegy *cubulus: köböl=cubus : köb).*

Számos új szót közölt Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárában (1792), azután Sándor István, különösen »Sokféle« czímű gyüjteményében (1791—1808) és »Toldalék a Magyar Deák Szókönyvhöz« czímű szótárá-

ban (1808.) Sándoréi közt sok helyesen volt képezve, összetétel útján vagy megszokott eleven képzőkkel, pl. *betürend, elöjel, jelkép, villámhárító, sírkert, egyházmegye, köztársaság, kormányszék, várnagy, örmester, testör; szélsöség, állvány, szabvány* (‚demensum, pensum'), *csillagász, csillagászat, müvészet* (a *müvész* Barczafalvié) stb. Már szokatlanabb úton-módon képezte ezeket: *rajz, séta, taps, üdv, figyel, kínszer* (a *kínszerít* igéből, később *kényszer), mellsö, elöd* stb. Hibás összetételei: *bérkocsi, fegyház, nyughely, tanhely.* Hibás elvonásai: *futam, tév.*

Ekkor már K a z i n c z y is csatlakozott a szócsinálás szószólóihoz és kilencz kötetben kiadott munkái (1814—1816.) nemcsak az idegenszerű szólásoktól, hanem az új szóktól is hemzsegnek. Képzésökben Kazinczy már nem riadt vissza az előbb elitélt Barczafalvi-féle vakmerőségtől. Minthogy a *levegö-ég* hosszú volt, összevonta *lég*-gé. Baróti Sz. D. csinálta az *erény* szót *erö*-ből. Ebben Kazinczy két hibát kifogásolt: először is, hogy nincs benne a *v*, mely az *erö ö*-jében lappang, s melylyel e szó *ervény* volna, mint szerinte *kelö*-ből lett *kelevény;* másodszor, hogy az *erény* kétségben hagyja az embert, vajjon nem az *ér erek* főnév származéka-e. S hogyan segített Kazinczy e hibákon? hogyan akarta e szót érthetőbbé tenni? Úgy, hogy az *erény* szót *rény*-nyé röviditette! De Kazinczynak fényes írói tehetsége biztosította neki a hatást ezen a téren is, úgy hogy mindig több meg több követőre talált, s tanítványai nemcsak a választékos és fordulatos stilre való törekvésében utánozták, hanem az új szók alkalmazásában is. Köztük legtermékenyebb szógyártók voltak: Szemere Pál, Helmeczy Mihály, Toldy Ferencz.

De valamennyit fölülmúlta B u g á t P á l, ki hallat-

lan erőszakot tett a nyelven, hogy minden legjelentéktelenebb természettudományi műszó helyébe megfelelő magyar kifejezést állíthasson. Ő tőle (de részben már Schuster-től) származik a *higany, széneny, iblany, szikeny* stb. elemnév, mind az egy elemezhetetlen *arany* mintájára; azután az *arag, higag, szikeg*-féle vegyüléknevek, úgy látszik a már szintén mondvacsinált *anyag* végtagjával; a *csipesz, kutasz, kedesz*-féle eszköznevek az *eszk*öz szó előrészével; *aszkór, tetszhalál, ütér, boncztan, gyógyszer* és sok más hibás összetétel. Bugát hozta forgalomba a *kedély, hajlam, roham, tudor, kóroda, adag, fehérnye* szókat és sok más efféle csinálmányt. A barázdabillegetőt *bilcsirtá*nak nevezte el, azaz *bil*legető pa*csirtának*; a *füles-bag*olyt minden teketória nélkül *fül-beg*-gé csonkította, s remélte, hogy lesz ember, a ki ezt megérti. Pápai Páriznak valamelyik kiadásában *tsöv* helyett sajtóhibából *tsör* van nyomtatva egyetlen egy helyen, Bugát ebben a *tölcsér* szó második tagját ismeri föl s ráfogja, hogy *csör*=syringa, clysma, s hogy a clysma tartalma legyen *csöre* »ad analogiam *löre.*« Csak később, talán csak 1848 után, alkalmazták ezt a népnyelvben ma is ismeretlen *csör* szót a madárorr elnevezésére, talán mert alakjára nézve csőhöz hasonlít.

Kazinczy és követői más, helyesebb utakon is bővítették az irodalmi nyelvet, jelesen számos tájszó fölvétele és sok elavult szó fölélesztése által, de a legtöbb esetben a fáradságos kutatás helyett kényelmesebbnek tartották az új szók gyártását, s inkább annak az eshetőségnek tették ki magukat, hogy az olvasó nem érti meg s költeményeik vagy tudományos irataik hatástalan hangzanak el, a nemzeti művelődésnek nagy kárára. A nyelvujítók merész eljárása természetesen egész ellenzéki irodalmat idézett

elő s Révai után három évtizeden át majdnem egész nyelvészetünk a nyelvujítás kérdései körül forgott. Voltak a Kazinczyhoz közel állók közt is olyanok, a kik a mérsékeltebb és józanabb haladás szószólói voltak s inkább eltalálták a helyes középutat; ilyen volt a költők között Csokonai Vitéz Mihály, az elméleti írók közűl első sorban Teleki József gróf.

Újabban, főkép a Magyar Nyelvőr hatása alatt, erős visszahatás támadt az erőszakos szófaragás ellen, annyira, hogy a tudományszakok műnyelvéből már nagyrészt kivetették megint a Bugát-féle műszókat. Ma általában elismerik azt az elvet, hogy a tudományos és műszaki fogalmakra — ha egyáltalán szükséges a latin, görög vagy másnyelvű kitételek lefordítása — mindenek előtt keresni kell a műszót eddigi szókincsünkben, első sorban a népnyelvben. Csak ha épen nem találunk alkalmas szót a meglevők közt, akkor alkothatunk újat s akkor is csak világos analogiák szerint, az összetétel és szóképzés megszokott és eleven eszközeivel.

*

A szócsinálás mellett nagy hatással voltak irodalmi nyelvünkre az idegenszerűségek. Különösen két irodalmi nyelv befolyását érezte meg a miénk: a latinét s a németét. Először a latin hatással találkozunk, mely a vallásos iratok fordításával karöltve járt. Minden fordítás kemény próbára teszi a fordító nyelvérzékét és tárgyismeretét. Csak erős nyelvérzék s azonfölül a fordítandó szövegnek teljes átértése óvhatja meg a fordítót az eredetinek gépies utánzásától. A bibliafordításban az eredeti szöveg megértése nehézségéhez hozzájárul még a »hű

fordítás« törekvése, mely ragaszkodik a megszentelt betűhöz s óvakodik a legcsekélyebb eltéréstől. S épen ez teszi a fordítást szolgaivá és sokszor érthetetlenné. Innen van az, hogy codexeinkben annyi a latinos és annyi az érthetetlen hely. S a latinosságok közűl egyesekre olyan gyakran volt alkalom, hogy lassankint egészen befészkelték magokat irodalmi nyelvünkbe s még jelenleg is föl-fölbukkannak, holott a latin nyelvvel való benső viszonyunk teljesen meglazult.

Codexeink majdnem csupa latin szöveg fordításai s azért többnyire hemzsegnek a latinosságoktól. Ezeknek egyik fő osztályát teszik a mondattani latinosságok, melyek egyébiránt kisebb-nagyobb mértékben az összes európai irodalmakban elterjedtek. Számtalan esetben latinos codexeink nyelve a határozók használatában (az igék »vonzataiban.«) Pl.

Dicsekedik vala monnal hatalmas ő seregének hatalm*ában*: gloriebatur quasi potens *in* potentia exercitus (Bécsi C. 11.) Méltó ő étk*ének*: dignus est cibo suo (Münch C. 31., így Winkl C. Érdy C. stb.) Filetek*ben* hallotok: *in* aure auditis (Jord. C. 384.) Dícsérjék ő nevét kar*ba* és dob*ban*: laudent nomen ejus *in* choro, *in* tympano (Keszth. C. 407.) Ez lélök az szeretetnek menyé (mennyi) volt*ából* mértökletik (méretik, becsültetik, e h. *szerint* Nagysz. C. 310, Érdy C. 6576.)

Sokszor fordúl elő helyén kívül az accusativus cum infinitivo, pl. Lőlte (lelte) övét szentnek övétől *megfejtett lenni* (e h. megfejtve, Ehr. C. 144.) stb. — Sokszor van szolgailag fordítva az állítmányi nominativus vagy accusativus, a hol határozó kellene *-nek* vagy más raggal; pl. Te testednek szövétnöke mondatik te szemed: lucerna corporis tui *est* oculus tuus (Jord. C. 371.) Téged urat vallonk: te dominum confitemur (Fest. C. 21.) Mint lészen a mi dol-

gunk, ha ő néki háladatlanok találtatunk? (Pázm.: Préd. 1093.) — Szintén a latin eredetit árulja el codexeinkben a számtalan szenvedő ige. Még a deponens igék szenvedő alakját is utánozták egyes kifejezésekben. Pl. a helyett hogy *él valamivel* vagy *visszaél valamivel,* azt írták: *éltetik vmivel, visszaéltetik vmivel:* Éltettessél mü szolgálatonkkal: utere servitio nostro (Bécsi C. 14, 52, Dom. C. 7. stb.) Fejedelmek viszhaéltettek kevélységben: abusi sunt (Bécsi C. 82, 75). És maiglan megmaradt a *méltóztatik* ige, mely a középkori latin *dignatur* betűszerinti fordítása, s mely élőbeszédünkben is megvetette lábát.

De leginkább elterjedt a latinos módhasználat. A latin conjunctivus kisértéseinek régi fordítóink ritkán tudtak ellentállani. Minthogy a conjunctivus praesensének és praeteritumának, ha magokban állnak, az *írjon* és *írna* alakok felelnek meg, gépiesen ezekkel fordították minden esetben, tehát mellékmondatokban is. Ez a szokás olyan általános volt, hogy lassankint mintegy szabálya lett irodalmi nyelvünknek, s az illető szerkezetekben, ha eredetit irtak is, latinosan alkalmazták ezeket az alakokat, úgy hogy legjelesebb stilistáink — egy Pázmány, egy Faludi — sem tudtak ez idegenszerüségtől szabadulni. Ime néhány példa: Minekelőtte efféle dolgoknak eleit mondjam meg (e h. mondanám meg), valami keveset szólok először némely dolgokról: piusquam . . initium expediam, pauca supra repetam (Decsi: Sall. Jug. 4.) Lássuk meg, mi légyen ennek oka (Magyari: Orsz. Roml. 3.) Niceforus, mikor ágyában alunnék, megölték (Pázm.: Préd. 74.) Nem is tudjuk, melyik lélekzetünk légyen az utolsó (Fal. 530.) Eltürte egy darabig, és minekutánna megsokallotta volna, ily rendelést tett (642.) Színlelte légyen-e ezt, nem igen tudhatni

[Kaz.: Sall. 163.]. [1]) — Természetöknél fogva leggyakrabban fordulnak elő ilyen latinos igemóddal a kérdő és időhatározó mellékmondatok, azért ezeknek idegenszerű alakja egyes esetekben az élőbeszédbe, sőt a népnyelvbe is elhatott. Pl. országszerte elterjedt ez a szólás: Nem tudom (v. mondja meg), ki légyen az úr; s aztán függetlenül is: *Ki légyen az úr?* S a székely népmesékben találkozunk latinos időmondatokkal is, pl. Éppeng a mikor ezt beszélték volna, az idétlen hátul hallgatta (Nyr. VIII 182.). A mikor a lakodalom folyt volna, borért kellett a pinczébe lemenni (89); s így többször is.

Az idegenszerüségeknek másik fő osztálya a szók használatát illeti, s ezeket jelentéstani idegenszerüségeknek nevezhetjük. Ezek abban állnak, hogy a fordító egy-egy szót valamely szűkebb vagy átvitt értelemben használ csak azért, mert eredetije is úgy használja a szót. Két nyelvnek szavai soha sem födözik egymást telje sen, és nem lehet az egyiknek valamely szavát mindig a másiknak egy bizonyos szavával fordítani. Már pedig a fordító sokszor hajlandó azt a szót alkalmazni, mely rendesen megfelel az illető idegen szónak, s nem fontolja meg, vajjon épen az adott esetben megfelel-e neki. Minthogy pl. a latin *verum* magyarul *való*-t, *bizony*-t tesz, codexiróink az ellentétet jelölő *verumtamen*, *verum* kötőszókat is többnyire így fordítják: *való-bizony* (a régi német bibliákban is sokszor latinosan *wahrlich*, *gewiss* van az illető helyeken). Minthogy *videtur* rendesen *látszik*, *láttatik*, így fordítják akkor is, ha *tetszést* jelent; pl. Ha azért láttatik,

[1]) A codexekben gyakori a tiltás latinos körülirása is: *Ne akarjátok ezt tennetek. Ne akarjad alojtani* stb.

izenjük ezt a fejedelemnek (Érdy C. 548.). Ilyen latinosságok még a következők:

Jól mondjatok úrnak: benedicite domino (Bécsi C., Apor C. stb. e h. áldjátok az urat). *Magas* szóval (Dom. C. 120). *Magas* kiáltás (292). Themistokles hazájáról *jól érdemelt* (G. Kat. Válts.). Úgy *szedegetem* (colligo, e h. vélem, G. Kat. Titk.). Még orvos is lehetnék, lánykákat orvosolnék, s mindig szerelmet *írnék elejébe* szenvedőmnek (= praescriberem, Ungv. Tóth L. Versei 21).

Ide tartozik a latin műszók szolgai fordítása, pl. Lépes Bálintnál *aranyoska* = aureola (P. Tük. II. 85), Apáczai Cserénél *egerecske* = musculus, izom; Geleji Katonánál *rekeszték* = conclusio, következtetés, *adalék* v. *adaték* = traditio, *kinyomottúl* = expresse, *egyszivüség* = concordia, *elkövetezni* = ablegare.

A jelentéstani latinosságok közűl is átmentek egyesek az élőbeszédbe és közhasználatba. Ilyenek pl. *hadat visel, háborút visel, ív papiros, földabrosz* (az utóbbi kettővel Kazinczyék helyettesítették az *árkust* és a *mappát), elöitélet* (praejudicium, vorurteil).

A latin hatásnál erősebb még a német nyelvé, kivált a XVIII. század eleje óta, mióta német katonaság, német közigazgatás, német divat és német irodalom özönlött be hozzánk. De már régibb irodalmunkban is találkozunk egyes germanizmusokkal, leggyakrabban a német anyanyelvű Heltainál:

Tízezer lépésnére *messze* vagyon a Dunához (Krón. 12; — *10,000 schritte weit). Nem üdő még* nékik bocsátani a királyt (95 · *es ist noch nicht zeit). Nem üze utánok,*mert szinte estve vala (91; *er jagte ihnen nicht nach).* Erősen kiált vala a keresztyéneknek *visszatérni* (107; *er befahl den christen umzukehren).* Hol sem bánat, sem háboruság, sem nyavalya *vagyon* (Víg K. 68; *wo weder — noch — ist).* Hozata jeles *földépütőket* Olaszországból (Krón. 168; *landbauer;* vagy talán mondták ezt magyarul is igy? Mindenesetre föl-

tünő, hogy két más írónál is megtaláljuk: Ne gyűlöljed az nehéz munkálkodást és *az mezőnek éppéttését*, Zvonarics: Post. II. 237. *Szölőt építettek:* vites plantaverunt, Molnár A., ill. Károlyi Bibl. I. 176). *Elmutatni (abweisen)* stb.

A XVII. században is találunk egyes ilyen példákat:

Az idő nem engedi, hogy itt *magunkat messze kiereszszük* (a tárgynak elbeszélésében, M. A. Scult. 1075, *dass wir uns weit auslassen;* v. ö. Nem méltó ezzel terjeszteni a dolgot, s unalmat talán gerjeszteni, azért csak a hadra fogok *ereszkedni*, Kónyi: H. Rom. 129). »Köppölyet *ültetni:* köpfel *setzen*« (Nomenclatura 1629. 75). Másnak *beszédében ne essél* (Comenius: Vest. 103). »*Ich falle in die rede: beszédébe esem*« (u. o. 133). Igen *kiereszkedett*, örvendező, felette víg (Com. Jan. 203, *ausgelassen*). *Gyűrü-öklelés* (Prágainál, *ringkampf*). Harminczezer *korona-arany* (Tolnai: Vigaszt. 230, *krondukaten* v. *krontaler*, magyarosan *koronás-arany*). — Sok németesség van az 1676-ban nyomtatott Szép Magellónában (l. Beöthy: Széppróza I. 154).

A XVIII. században a fordítás káros voltának nevezetes példáját látjuk Mikes Kelemen Mulatságos Napjaiban. Ez francziából van fordítva és meglehetősen tarkítva van franczás fordulatokkal, holott eredeti Leveleivel Mikes kétségkívül legszebb magyarságú íróink közé sorakozik. E galliczizmusokat azért szúrhatjuk itt közbe, mert részben összevágnak a germanizmusokkal. Ime a Mulatságos Napok főbb idegenszerűségei:

Frančziás és németes infinitivus: Mindeneknek megtiltá kinyilatkoztatni, hogy Eleonora az ő hatalmában volna (17). Az időre hagyom elvégezni azt az életet (188). — Jelentéstani kocsintás: Felséges király, *határozd meg (terminez?)* a magam baját és a magadét (267). — Kötőszó és névmás francziás használata: Valósággal meg akará nyerni szívét, *és azt* tisztességes úton s módon (22, e h. *még pedig*). — A franczia nem ismétli teljesen a *parce que*, *pendant que* és *après que* kötőszókat, hanem másodszor csak a rövid

que-t alkalmazza; ezt Mikes hűségesen utánozta: *Minthogy* csak a nagyravágyás uralkodott szívében, és *hogy* a szeretetnek semmi része nem volt az ő szándékában: azért elegendő időt is ada arra magának (151, ép így még 57, 208, 324; továbbá *a míg*..., *és hogy*... 269, *minekutána*..., *ès hogy*... *39)*. — Francziás, de egyúttal latinos s azért a régieknél is előfordúl a *félni* után alkalmazott tagadás és fölszólító mód: Látatlanná lettem, *féltem, hogy el ne áruljon* (215, e h. *hogy elárul)*. Szomorkodása annyira nevekedék, hogy igen kezdék félteni, hogy az az életét meg ne rövidítse (199). [1])

A XVIII. század növekedő németessége először F a l u d i n á l ötlik szemünkbe. Faludi a legtöbb tekintetben mintaszerű fordító. »Akadékos szeges munka« mondja ő maga »az idegen nemzetnek nyelve járását és annak tulajdonát szakasztott úgy magyarosan ejteni« (361). De ő rendszerint tősgyökeres magyarsággal ejti módját, soha sem fordít szolgai módon, sőt mindig többé-kevésbbé szabad átdolgozást ad. [2]) Meg is tudta óvni stilusát egyes

---

[1]) Találkozunk egyes gallicizmusokkal Haller Telemakhusában, továbbá Báróczi Marmontelében és másoknál, de egészben véve nem nagy hatással volt ránk a franczia nyelv. Csak egy francziás kifejezéssel találkozunk újabban gyakran, t. i. a *végre* szóval (= enfin) e h. *szóval*, *egy szóval*. Pl. »Azon estén soiréehez voltam meghíva. Ekkor S. azt mondotta, jőjjek el vacsorálni a koncert után a Café A.-ba, két művésznő és egy orosz herczeg társaságába, a kiről nagyon csodálom, hogy nincsen itt jelen... V é g r e i s h á t soiréen voltam és mindazonáltal oda is elmentem« (A Hon czímű napilapban XVIII. 84). »Nagyszerű asztalt találtam, megrakva likőrökkel, chartreuse-zel, s z ó v a l mindennel... v é g r e i s ez nagyszerű volt, pompás volt« (u. o.).

[2]) Hogy minő szabadsággal dolgozza át az eredetit s mennyire iparkodik az előadást a magyar olvasónak kellő tetsző zamattal fűszerezni, hadd bizonyítsa egy jellemző példa, a Nemes Emberből. Előrebocsátjuk az olasz eredeti mellett saját hű fordításunkat, hogy annál szembetűnőbb legyen az átdolgozás mértéke.

olyan idegenszerűségektől is, melyek előzőinek írásait teljesen elárasztották, így pl. a szenvedő alak gyakori használatától, ámbár a latinos módhasználat az ő nyelvén is uralkodik, a minek mentségeül szolgál a meggyökerezett

Az eredeti.

Eusebio: Senza dubbio; essi [il ballo e la musica] adornano la Nobiltà, e danno un bel lustro all' educazione; arrichiscono un uomo di tutti i piccoli ingredienti, necessari per fare un bel complimento, e l'introducono nelle compagnie con vantaggio; ravvivano un discorso agonizzante, e quando la ragione o il soggetto manca, e la conversazione languisce, una toccata di violino, una giga, o un' arietta ben cantata può rianimarla...

A mi fordításunk.

Eusebius: Kétségtelen, [a tánez és zene] ékesítik a nemességet és szép világításban mutatják a nevelést; felruházzák az embert mind azon apró kellékekkel, melyek egy-egy szép bókhoz szükségesek, és kedvező színben vezetik be a társaságokba; újra lelket lehelnek a már-már haldokló beszélgetésbe, és ha az okosságból vagy a beszédtárgyból kifogyunk s ellankad a társalgás, föléleszt-heti egy hegedűvonás vagy egy jól énekelt dallam...

Faludi átdolgozásában ez a hely így hangzik:

A világ Deliái megkivánják mind a kettőt; ugymint az úriásan nevelt erkölcsnek tulajdon cifráját. Kétség kivül a tanult test szebben jár s lép, egyenesen hordozza fejét, egyaránt vállait, rendbe szedi minden tagjait, böcsületesen tud ember eleibe menni, tőle emberséges illendőséggel bucsúzni. Gyönyörüség látni: mikor egy szépen termett úrfi, vagy magán vagy párosan szedi s rakja teljes inait, kellő tetsző móddal viseli jól övedzett karcsu derekát, kezeit, egész testét ezer mesterséggel forgatja, és nem csak maga honja, hanem külső országoknak táncait is módjával ropja. A musikának peniglen ki nem barátja? A kikeleti szárnyas nép fenn a fáknak tetején, az együgyü pásztorság alól az árnyékos erdőknek völgyeiben, az urak drága palotákban mennyit nem ülnek mellette? mikor a borúlt idők otthonos lakásra szorítanak, és nehezen mennek unalmas óráid, elővenni a lantot, a hárfát, a virgyinát, egyecskét vonni a hegedűn. gyengén eresztett énekszóval közbe-közbe hangoskodni: édes mulatság. (N. E. 28—29. Más efféle példák a Budenz-Albumban 177—179.)

hagyomány. A germanizmusok egy része szintén nem az ő rovására esik, t. i. az, a mely nem irodalmi úton, hanem a népérintkezés és keveredés útján jött át a dunántúli népnyelvbe (l. fönt 132. l.). Ilyen germanizmus az *írva lesz*-féle szenvedő szerkezet: Egyszer valamikor ugyancsak meg lesz mondva az istenhozzád (165). Ha kötelességét nem tölti, meg lesz néki mondva, mint Hadrianusnak: tedd le tisztségedet vagy vidd végbe (491, az eredetiben: *on lui dira)*. Ilyen továbbá a *-vel*-ragos határozónak efféle elliptikus használata: *félre a tréfával! ide szemeddel!* Végre ide tartozhatik az összehasonlító melléknévi összetétel, minőre Faludi előtt alig találunk néhány példát: *gyapot-lágy, pihe-könnyű.* A nép még ma is keveset képez ilyent.

Ellenben találunk nála egy csomó németes kifejezést olyant, melyet nem vehetett a néptől, hanem vagy német olvasmányaiból, vagy németből való fordítás alkalmával ragadtak tollára. Ezeknek nagyon csekély részét teszik a mondattani németességek. Ilyent mindössze egy-két névutó használatában láthatunk. »Valami *alatt* érteni valamit«: ezt a szerkezetet tudtunkra Faludi használja először e h. vmi*n* érteni vmit, s bizonyára a német kifejezéstől indítva *(darunter verstehen)*. Ez a szerkezet olyan világos és könnyen érthető metafora, hogy csakhamar meghonosult irodalmunkban s a régi kifejezést majdnem egészen kiszorította. A *mellett* névutót a német *dabei* mintájára használja Faludi a *nyer* és *veszt* igékkel: Nyersz is mellette, tartozol is véle, hogy jó légy (12). Ha megnyertük is ügyünket, sokat vesztünk mellette (782).

Sokkal több nála a jelentéstani németesség. Igy pl. a *fekszik* ige németes használatára, mely ma anynyira el van terjedve, már nála találunk példákat: Költés

a formája, de teljes valóság fekszik alatta (347). Itt se erőszak, se mesterség nem fekszik (822). Sok más efféle̋re is bukkanunk nála; pl. *belé beszélleni vmit:* einreden, *jó végén:* zu guter letzt, *rajtad történnék:* es wäre um dich geschehen. Legföltünőbb a *hord* és *keres* igék idegenszerű használata: Miért hordjuk le a városokat? (278, *abtragen)* Ezeket a példákat látták eleink, könyvekbe hordották (285, *eintragen).* Lágy könyörülő szókkal kereste lecsillapítani (148, *suchte ihn zu besänftigen).* — Egy föltünő germanizmusa van a névmások használatában, hogy t. i. a relativ névmás mellé gyakran kiteszi az első, második személy névmássát (ném. *der ich, der du): Ki én* sokakat vendéglettem, idegen asztaloknál nyalakodom (287). Irgalmas gondviselőm, *ki te* árvaságomban el nem hagytál, *a ki te* érdemetlen voltomat a szent papságra felemelted (742).

Ezek a főbb idegenszerűségek, melyek kirínak Faludinak magyar zamatú nyelvéből, ezeken kívül csak egyes apróságokat találunk nála e fajtából. S mind ez nem igazolja Toldy Ferencz itéletét, ki azt mondja róla: »Azon bátorsággal ültette át a gyökeres magyarság szép virágai közzé más kimíveltebb nyelvek virágait, melylyel minden ifjabb kultúrájú nyelvek kölcsönöztek másoktól« (Irod. Tört.² 93). Toldy ezt nem gáncsul, hanem dícséretűl mondja, mert ő Kazinczy iskolájához tartozik, azon Kazinczyéhoz, ki az idegen virágok átültetésében érdemet lát s a nyelvnek tett hasznos szolgálatot. Ismeretesek az ő mondásai, melyek szerint az idegen kecsek nézéséhez úgy hozzá fog szokni szemünk, hogy magyar kecseknek fogja nézni, s a »nyelvrontás« szükséges mindenhol, a hol a nyelvet művelni akarják. Az utóbbi paradoxon érdekében Kazinczy évtizedeken át lankadatlan buzgalommal küzdött és számos

tanítványra tett szert, kik ép oly buzgón terjesztették tanait. És Kazinczy nemcsak tanított, hanem példát is adott, számos idegenszerű, kivált németes szólással tarkítva irásait. Fiatal korában megbotránkozott rajta, mikor egy németből fordított könyvben *a villám kocsikázott elő a fellegekből (der blitz fuhr aus den wolken)*; de később ő maga akárhány ilyen idegen folttal szeplősítette különben ékes stilusát, melyek ép oly szükségtelenek s ép oly bántók voltak. Vagy talán szebb és szükségesebb Hamletjében a híres *»hány a harang?«* melynek eredetije *(was ist die glocke?)* már a német fordítótól is fölötte merész áttétele volt a *what is the clock*-nak. Vagy *»az utczák flastromozóji« (die pflasterer)?!* Vagy Egmontban a németes éljenzés: »Éljen a király! *fenn! fenn!*« Vagy mikor a vén vitézt *vén fegyvernek* mondja *(alter degen)?*

Kazinczynak nagy érdeme, hogy példát adott, mikép kell a nyelvben érzékíteni a különféle stilusfajokat, a prózait és költőit, a komolyt s a tréfásat. Még nagyobb érdeme volna ebben, ha nem járult volna hozzá az a hiú törekvés, hogy még nyelvét is utánozni akarta annak a népnek, melynek íróját épen fordította. Germanizmusai közűl csak azokat soroljuk föl, melyek azóta utánzókra találva, elterjedtek irodalmunkban, ámbár magyarosabb íróinknál nem igen találkozunk velök. [1])

Nála már mondattani németességet is gyakrabban találunk. Az *alatta érteni* nála is előfordúl (Sara Sampson 68, 103). De ő már meghonosította a *fölött* németes használatát is, mely újabb irodalmunkban annyira lábra

---

[1]) Mellőztük itt Báróczit, mert kocsintásai gallicizmusok, s a mennyiben ezek a germanizmusokkal egyeznek, úgy is ismétlődnek Kazinczynál.

kapott, jelesen a bánkódásról és vígadásról szóló mondatokban; pl. Elbúsulva elsőszülöttjének durva elméje felett: *Eva trauerte über ihren erstgebornen* (Munk. II. 15). Lyányszemélylyel bizonyos pont felett soha sem kell tréfálni: dass man über einen gewissen punkt nie scherzen muss (Barnh. Minna 87). stb. — A befejezésre mutató *meg* és *el* igekötőket sokszor elhagyja, mert fölöslegesnek vélte a német puszta igéjével szemben; pl. »*Hal!*« *(Er stirbt!* Munk. V. 198). e helyett: *meghal! Ellenségem ölve van:* dass meine feindin getödtet ist (Regék 112). S *osont:* und floh (Munk. II. 130).

Az infinitivus használatában mind azok a germanizmusok megvannak már Kazinczynál, melyeket újabban annyiszor megróttak. Ilyen az *elég (elég gyenge, elég rossz)* mellett való használata: A ki eléggé gyáva, magát asszony által öletni meg, nem érdemli hogy éljen (Regék 229) stb. Németes az infinitivus némely tárgyi mellékmondatok helyett, kivált kívánást jelentő főigével: Ismerjen hát ez a Sara Sampson bennem Marwoodra, *kivel egy sorba ne állíttatni térdelve kéri önmagát Marwoodot: mit der Sie nicht verglichen zu werden bitten* (Sara S. 116). *Fehér vitorlákat hagytam feszíteni a szélnek* (e h. *meghagytam, hogy feszítsenek,* v. *feszíttettem,* Munk. VII. 258): *weisse segel zu spannen dem wind gebot ich.* — Főnevek mellé, mint értelmező jelzőt, nem igen használjuk az infinitivust, míg a németben e használat nagyon közönséges; ezt is Kazinczy óta érzi meg a mi irodalmi nyelvünk. Pl. Hát az olthatatlan szomj tanulni, hallani, látni, előhaladni? (Síposhoz 92). Megszállott a szesz [szeszély] borral ölni el bánatomat: ich hatte lust, mich zu betrinken (Munk.

IX. 154. Bácsmegyei leveleiben; az 1. kiadásban még: feltettem magamban, h o g y részegségig iszom).

Szórendi vétségei közűl legszembetűnőbb az, hogy a mellékmondat igéjét németesen legvégül szokta elhelyezni. Leginkább olyan mondatokban tűnik föl e hiba, a melyekben összetett igenév van. A németben ugyanis az összetett igenév elválhatatlan egységet képez és fordítóink ebben is utánozzák a német mondatot (sőt újabban eredeti íróink is). Kazinczy nem szándékosan honosította meg ezt a germanizmust, hanem öntudatlanul engedett a német szerkezet hatásának, mert első fordításaiban ép oly sűrün, vagy még sűrübben elkövette e hibát, mint a későbbiekben. Pl. A víg nép mindent megtesz, a mit néki *megtenni kell* (e h. a mit *meg kell tennie,* Diogenes 177): ein fröhliches volk tut alles, was es zu tun hat. A ki a természet vendégségét *megemészteni akarja* (e h. *meg akarja emészteni*, 97): der das ganze gastmahl der natur verschlingen will. *Ki elmerülve van* (e h. *ki el van merülve:* welche in gedanken steht, Sara S. 74). — Más szórendi idegenség, mely abban az időben nagyon el volt (s részben ma is el van) terjedve, hogy a rangot, hivatást jelölő szót a név elé teszi: A *gróf Oliva* levelét (Munk. VIII. 167). Csak egy tisztet tudunk, a ki ember volt, *hadnagy Molnár* úr (Lev. I. 304).

Az összetett mondat körében már Kazinczynál előfordúl, mint újabb fordítóinknál, a német *und doch* szolgai fordítása, mikor a magyar *pedig* felelne meg neki: El fogna tőlem borzadni. És mégis sokért nem akarnám, hogy miattam egy bús órája legyen: Sie würde schaudern vor mir, *und bei allem* wollte ich *doch* nicht, dass sie eine

trübe stunde meinetwegen haben sollte (Munk. IX. 130, így u. o. 62).

De Kazinczynál is sokkal több a szók használatában elkövetett jelentéstani hiba. Ezek közűl is csak az olyanokat említjük, melyek újabb irodalmunkban is némi szerepet játszanak.

Adni : Sarkantyút adni a lónak : dem pferde die sporen geben (Regék 73, 277, e h. megsarkantyúzni a lovat). Játékosnak adja ki magát : er gibt sich führ einen spieler aus (Barnh. Minna 98). — *Csinálni :* Szerencsét csinálni : ein glück machen (Munk. V. 120, I. 141). Valakinek ismeretségét csinálni : jemandes bekanntschaft machen (V. 206). Valami képet csinálni magának valakiről : sich ein bild von einem machen (VIII. 143). — *Fekszik* (mint már Faludinál) : A napon fekvő mező. Amott fekszik árnyában a halom (III. 18). E képzeletben egész pokol fekszik (IX. 43). Sőt *fekvés* = lage, helyzet, állapot (Diog. 142). — *Igér :* Valaki felől minden jót igér magának (Munk. VIII. 127, V. 201 stb.) e h. reméll. — *Jön :* Valamihez jönni, e h. jutni (Barn. Minna 44). Ha arra jön a dolog, e h. kerül (Diog. 168). — *Leereszkedés*, úgy látszik, Kazinczynál van először átvitt értelemben : Szeretetreméltó leereszkedéssel bátorítja a félénk falusiakat : mit einer liebenswürdigen herablassung (Munk. IX. 82). — *Szédelgés* e h. szemfényvesztés, ámítás : Az idegen tanítók a szédelgés szellemét hozták közikbe : den schwindelgeist unter sie gebannt (VIII. 121). — A *szórakozás, szórakoztatás* is Kazinczytól veszi eredetét, csakhogy ő még így mondja : *elszórni magát, elszórni valakit = sich zerstreuen, jemanden zerstreuen* (VIII. 120, IX. 35, 38, 64). Érdekes, hogy maga a német kifejezés is csak a XVIII. században keletkezett a franczia *distraction* mintájára. — *Toll* e h. rúgó, Kazinczynál *rúgótoll :* triebfeder (Barnh. Minna 119).

A névmások használatában már Kazinczynál gyakran bosszant bennünket az a szemenszedett germanizmus, mely a hangsúlytalan *es*-t (s más személynévmásokat is) a mutató *az*-zal fordítja egészen szükségtelenül : A kisasszonynak rossz éje volt? azt neki megjövendöltem az

este: ich sagt's ihr gestern abend (V. 103). Én téged bizonyos időre kénytelen vagyok elhagyni; az most lesz először és utolszor: es ist zum ersten und letzten mal (Regék 231). — A határozatlan névelőt sokszor használja németesen a minősítő mondatokban (melyek az alanyt besorozzák bizonyos kategoriába), továbbá a relativ mondatok előtti főnevek mellett az *olyan* névmás helyett. Példák: Ő egy tökéletesen becsületes ember: er ist ein ehrlicher mann (Diogenes 33). Ez egy korhely: das ist ein schlingel (Barnh. M. 51). Vedd hasznát, hogy előbb mehess egy úton, hol pénz nélkül a legérdemesb is hátul maradhat: dich auf einer bahn weiter zu bringen, auf der... (82). Ne gyötörjön egy köszönettel, melyet érdemleni nem igyekeztem: martern Sie mich nicht mit einem danke, den ich niemals habe verdienen wollen (Sara S. 96).

A míveltető ige németes körülirása először Kazinczynál fordúl elő sűrűbben; pl. Hagyd hallani a hadi kürtöt: lass ertönen das schlachthorn (Munk. VI. 104). Képét kicsinyben hagyám festeni: ich habe Sophiens bild klein kopiren lassen (IX).

A *szellemdús, reményteljes*-féle németes összetételek már Kazinczy korában föl-föltünedeztek, sőt Teleki József is helyeselte őket jutalomfeleletében; de ezeket Kazinczy nem alkalmazta, hanem magyarosan egyszerű képzős melléknevet tesz helyökbe, vagy pedig föloldja az összetételt elemeire. Pl. Már hatodik nyomorú napja tölt: der sechste qualvolle tag (Munk. III. 164). Az a reménynyel-teljes érzés: das hoffnungsvolle gefühl (V. 110).

Ime ezek voltak azok a germanizmusok Kazinczynál, a melyek újabb irodalmunkban vissza-visszatérnek és részben meg is fognak gyökeredzeni benne, minden tiltakozá-

sunk daczára. Kazinczynak voltak követői, kik nyelvujító elveit folyton ismételgették, de közvetetlen tanítványain túl nem találkoztak többé számbavehető írók, kik szándékosan alkalmaztak volna idegenszerű szólásokat és szerkezeteket. Igaz, hogy a németes kifejezések untalan ismétlődnek és szaporodnak nemcsak napi sajtónkban, hanem könyveinkben is, és, hogy föltünő példát említsünk, még Jókainál is elég gyakran előfordulnak, kinek annyira hatalmában van a nép nyelve s ki régibb munkáit oly szeplőtlen magyarsággal tudta megírni. De mai napság nem tudatosan, hanem öntudatlan alkalmazzák ama kifejezéseket. A fordítók átültetik őket szolgailag a bécsi hírlapi czikkekből vagy német könyvekből, abban a hiszemben, hogy ők most tiszta magyarsággal mondták el a gondolatot. Más anyanyelvvel nevelkedett hírlapirók és tudósok legjobb akarattal sem tudnak szabadulni a gyermekkori nyelv hatásától, mikor ennek egy-egy elmés vagy kedélyes fordulatát önkénytelen utánozzák második anyanyelvünkben. Mi többiek pedig, kiket magyar dallal altatott el anyánk s kik fölnőtt korunkban is keveset vagy semmit sem társalogtunk idegen nyelven, akaratunk nélkül, sőt akaratunknak ellenére sajátítunk el egyes kocsintásokat. Vagy tán a maga jószántából írta németesen Jókai a következő mondatokat? »Képes volt nyolcz esztendeig járni, kelni és *aludni menni [schlafen gehen,* e h. *lefeküdni]* [1]) azzal a gondolattal, hogy a papon boszút álljon« (Magyar Föld 24). »Csák, ki *vitássá tette* Róbert Károlynak a koronát«

---

[1]) Mondjuk ugyan fölszólításkép, hogy »*menj aludni!*« vagy ha kérdik valakiről, hova lett, hogy »*bement v. átment aludni v. lefeküdni*«; de elbeszélésben nem szoktuk mondani, mint a német hogy valaki *aludni ment,* hanem *lefeküdt.*

(56, *streitig machte,* e h. *harczolt* v. *versengett* vele a koronáért). Nem csoda, hogy a mit annyiszor olvasunk magyar ujságokban vagy könyvekben, el-elragad tollunkra is, sőt egyszer-egyszer nyelvünk hegyére.

Meg kell emlékeznünk az irodalmi nyelvnek még egy idegen eleméről, t. i. az idegen szókról. Van ugyanis számos idegen szó, mely nem az élőbeszéd s nem a népek érintkezése útján honosúl meg, hanem az irodalmi nyelv veszi át az idegen irodalomból. Tagadhatatlan, hogy az irodalomban s kivált a tudományos és műszaki irodalomban sok idegen szóra van szükség, mely a mindennapi élet nyelvében szükségtelen; a szakembernek számos idegen műszót kell használnia, ha az illető tárgyakat szabatosan, kétértelműség és körülirás nélkül ki akarja fejezni. De kétségtelen másfelől az is, hogy az irodalom sokszor áthágja a valódi szükség határait s idegen szókat alkalmaz ott is, hol teljesen megfelelő magyar szóval rendelkezünk. Ismeretes dolog, mennyire elárasztotta régente, kivált a XVII. század végén s az egész XVIII-ban, a sok deák szó a táblabírói világ magyarságát, s mennyi gondot adott s mennyi hibás képzést sugallt nyelvujítóinknak a »purizmus«, az idegen szóknak kiiktatása és honiakkal pótlása. Vannak most is akárhányan, kivált hírlapíróink és szaktudósaink közt, a kik folyton folyvást idegen szókkal tarkázzák nyelvöket: *nisus*-t írnak *törekvés* helyett, *momentum*-ot *mozzanat* helyett, sőt *momentuosust* a *jelentékeny, nagyjelentőségű, nagyfontosságú, messzevágó* helyett! stb. stb. Ennek részint restség és kényelmesség az oka, részint pedig az a hiú törekvés, hogy a mit írnak, tudósabb színt mutasson. Igaz, hogy az idegen szók fölös használata még korántsem olyan baj, mint a hibás szóképzés vagy épen az idegenszerű

szófűzés. S a puristák, mikor az idegen szókkal való visszaélés ellen küzdenek, rendszerint csöbörből vödörbe jutnak, mert nemcsak a fölösleges és szokatlan idegen szók ellen szoktak küzdeni, hanem az általános használatba vetteket is üldözés tárgyává teszik s fúrnak-faragnak, hogy megcsinálják a jövevények helyett a kellő magyar szókat. Az ilyen nyelvtisztítás, mely a *pásztor* helyébe *nyájört*, az *iskola* helyébe *tanodát* erőszakol, nevetség tárgyává lesz affektáltsága által. Másrészt, igaz, nevetséget indít a tudós vagy egyáltalán szokatlan idegen szónak a közbeszédben vagy szépirodalomban való használata, s ez sokszor czélzatos eszköze a komikumnak, különösen a gúnynak, mind a társalgás, mind az irodalom nyelvében. Mefisztó szájába igenis illik az ilyen beszéd: »Mindig csak új vér *cirkulál*... Ha nem kötöm ki, a láng nékem jusson, nem volna semmi *extrajussom.*« Ellenben szerencsétlen gondolat, ha olyan költeményben, melyben a fönség eszméi uralkodnak, egyszerre csak egy táblabírós *denique*-vel zökkent ki a költő emelkedett hangulatunkból. [1])

*

Semmi sem adott a nyelvészetben annyi vitára alkalmat, mint az úgynevezett n y e l v h e l y e s s é g k é r d é s e i, s mégis számos ilyen kérdésről áll még ma is ama régi hexameter: *Grammatici certant, sed adhuc sub judice lis est.* Nagyobb merészséggel nem-nyelvészek részéről, de nyelvészek részéről is több elfogultsággal sehol sem találkozunk, mint a »nyelvhelyesség« megitélésében. Vannak, a

[1]) Az előbbi helyek Dóczi Faustjában (családi kiad. 53), az utóbbi Kiss József Jehovájában, melynek annyira megzavarja élvezetét.

kiket valamely hibás okoskodás, egyéni logikájok vagy egyéni nyelvszokásuk elfogultakká tesz még olyan szólásokkal szemben is, melyeket mind a régibb s újabb irodalom, mind pedig a népnyelvnek összes tájszólásai igazolnak. Ismerünk például egy szeretetreméltó székely tudóst, a kit senki a világon meg nem tudna arról győzni, hogy magyarosan s helyesen van mondva: *megebédeltünk, megreggeliztünk, megvacsoráltunk;* szerinte csak az helyes, hogy *ebédeltünk, reggeliztünk, vacsoráltunk.* E szerint nem is lehetne így megkülönböztetnünk a következő két gondolatot: *Épen ebédeltünk, mikor édes atyám megérkezett* és *Épen megebédeltünk, mikor megérkezett;* hanem vagy az első helyett kell azt mondanunk: *Épen ebédelünk vala, mikor megérkezett,* vagy a második helyett ezt: *Épen elvégeztük az ebédet, mikor megérkezett.* Pedig nyelvünknek minden hiteles forrásában kimutathatjuk a megrótt szerkezetet. Ime egynehány példa: Hirtelen merít a vizből és jól megiszik belőle (Haller: H. Hist. II. 324). Kiváltlak... Aranynyal, ezüsttel megfizetek érted (Arany: Mátyás anyja). Folyamparton ők leszálltak, megitattak, meg is háltak (Arany: Rege a csod.). Jóravaló asszony megvárja, míg az ura megebédel és csak azután lát a maradékhoz (Baksay: Gy. Ö. II. 225).

Egy más erdélyi történettudósunk váltig vitatta, hogy nem tud az magyarul, a ki ilyet tud mondani vagy leírni: *Három ökrömet elloptak. Az eső élet forrását fakasztott a szomjazó földnek.* Mint valami isteni törvényre, úgy hivatkozott arra a szabályra, mely szerint a személyragos tárgy nem lehet el a tárgyas ragozás nélkül, holott már sokszor kimutatták, hogy a legtörzsökösebb magyarok sem ügyelnek mindig eme szabályra, ha tudniillik a személy-

ragos tárgy határozatlan. Vesd össze: Ki ad én szemeimnek könnyhullatásnak kútfejét? (= könnyhullató kútfőt, Peer C. 28). Ez, fiam? Ezt híják fekete embernek, mivelhogy más nevét említni sem mernek (Arany: N. Czig. 2: 71). Talán ettül az eczettül volt keserű a főzelék; én ennek érzek keserű ízit (Nép, Halason).

Viszont egy-két nyelvész mostanában annyira megy, hogy ilyenkor csakis a tárgyatlan alakot engedi meg s egyenesen hibáztatja az ilyen szerkezetet: *Néhány kedves könyvét találta meg a lomok közt. Négy osztályát különböztetjük meg a határozóknak.* Pedig könnyen kimutathatjuk, hogy ezt sem lehet mai irodalmunknak hibáúl fölróni, mert régi íróink s a népnyelv is élnek vele: Itt hatta egy bizott szolgáját (1547. Leveles Tár I. 38). Nem látom semmi módját, hogy tudósabb legyek... (Mikes 4. lev.). Tanúlj segíteni rajta, nagy ajándékját kapod (Nyelvőr X. 42).

Voltak nyelvészeink, a kik csak a *minket, titeket* alakokat akarták megengedni s a *bennünket, benneteket* névmásokat elitélték, mivelhogy szerintök épen oly érthetetlenek, mint a *velünket, nálunkat* stb. volna. De hiszen a *nálunknál jobb* szintén olyan határozó szó továbbragozását mutatja s régente azt is mondták: *tőlünktöl jobb, tőledtől megválva, nálam-nál kül* (ma *nálam nélkül), véletekvel öszve* s Erdélyben ma is mondja a nép: *velemmel együtt,* sőt ezt is: *rajtunkon túl,* mint Mikesnél van egy helyt: *náladon kívül.* Mind ezek, egész természetesen magyarázódnak, s legérdekesebb valamennyi között, mint fogjuk látni, a *bennünket* története. [1]) Különben Gyergyai, a ki

[1]) Ha, a mi kivétel, már annál fogva hiba volna, oda jutnánk hogy *több* helyett azt kellene mondanunk *sokabb, vagy* h. *vagysz* stb.

ezt leghatározottabban hibáztatta, elitélte a *ben* és *sem* alakok használatát is ezek mellett *-be, se.* Igaz, hogy a mai kiejtés rendszerint ezeket a rövideket használja amazok helyett is, de az irodalmi nyelv nem önkénye szerint alkotta a *-ben*-t és *sem*-et, hanem csak megőrizte e régi s természetesen fejlődött szólásokat, melyeket még mai általános divatú alakok is igazolnak *(benn-em* v. ö. *bel-ém; sem-mi, sen-ki, semfüsemfa).* Hogy pedig az irodalom konzervativ az ilyen jelentésbeli különbséget födöző alakokban, arra minden nyelvben találunk példákat.

Egészen más eset az *-ok -ök* és *-uk -ük* személyragok kérdése. Vannak nyelvészeink, a kik ezt valami nagyon életbevágó kérdésnek tekintik, a kik csak az *-ok -ök*-öt tartják szabályosnak és finomnak, s a másikkal legfölebb a szép hangzás vagy különböztetés céljaira akarnak élni, hogy például a *lovok* két *o*-ja elkerülhető legyen, vagy a *bokruk*, *örömük, körük* meg legyen különböztetve a *bokrok*, *örömök, körök* többestől. Pedig sohasem fogják bebizonyíthatni, hogy a nyelv — akár a multban, akár jelenleg — bárhol is különbséget tenne az *-ok -ök* s az *-uk -ük* közt; a hol azt mondják *lovok*, ott azt is mondják *bokrok* (»ihr busch« és die »büsche«), a hol pedig e helyett *bokruk* járja, ott amaz is csak *lovuk* alakban dívik. — Imre Sándor, a ki egész nagy értekezést írt e tárgyról, azt állítja, hogy a Halotti Beszéd *turchuk* és *ivmadsaguc* alakjain kívül egész a mult század végéig nyoma sincs az *-uk -ük*-nek. Szerencsétlenségére nem ismerte sem az Érsekújvári codexet (1530), sem Komjáthi Sz. Pálját (1533), melyekben számtalanszor láthatta volna a *közöttük, uruk, akaratjuk*-féle alakokat. De más nyelvemlékekben is kimutathatjuk ezeket a XVI. századtól a XVII-diken át egész a XVIII-dikig,

úgy, hogy sehol sem szakad meg a hagyomány. A maĭ nyelvre vonatkozólag azt állítja Imre S., hogy »vidéki beszédmód tulajdona az *-uk -ük,* tudniillik a némelyektől dunamellékinek, másutt kecskemétinek nevezett tájszólásé, mely némi palóczos vegyülettel Szeged környékére is elterjedt.« Ha ilyen csekély kiterjedésű vidékre szorítkoznék ez a kiejtés, teljesen érthetetlen volna, miért uralkodik annyira a művelt társalgásban s az irodalmi nyelvben, melyek még nagyon elterjedt kiejtésekkel szemben is tartózkodók szoktak lenni, s a meddig lehet, a régihez ragaszkodni. Csak gondoljunk a *-ból -ből*-féle alakokra, melyeket a Királyhágón innen majd mindenütt *-bul -bül*, *-rul -rül*-nek ejtenek, s az irodalom mégis csak az *ó, ő* hangú alakokat tartja szabályosnak. Az *-uk -ük* egy fél század óta tényleg sokkal nagyobb vidéken elterjedt, mintsem eddig gondolták. A Duna-Tisza közén kívül a Tisza balpartjának is nagy része s a Dunántúlnak legalább is egész keleti fele úgy ejti; Győrtől Szegedig, Orosházától Somogymegye nyugati széléig ez a kiejtés dívik ma. Vannak aztán még nyelvjárások, melyekben ez a kiejtés a másikkal s a harmadikkal, az *-ik*-félével, vegyest járatos. Nem csoda, hogy a nagy többség kiejtését az irodalmi nyelv is követte s ma rendesen ezt alkalmazza. Abban az egyben igazuk van az ellenségeinek, hogy »könnyen nem lesz kiirtható«, de az elmondottak után nem is mondhatná meg senki, minek kell az *-uk -ük*-öt kiirtani.

Van, a ki mai nyelvünket minden áron a régi nyelvszokás szemüvegével itéli meg, s a hol a kettő ellenkezik, a réginek adja a döntő szavazatot. A mai *különféle* helyett például mindenkép az elavult *külömbfélét* erőszakolja. Pedig először is nem *külömbféle* volt ez hajdanában, hanem

külömb-külömbféle, a mi a. m. más-másféle, míg amaz Pázmányék nyelvérzéke szerint csak annyit tehetett, mint a mai »másféle«, mert az egyszerű *külömb* is rokonértelmű volt a *más* szóval. Másodszor: már a XVII. században is ejtették *mb* helyett *n*-nel is a szóban forgó alakot. Haller például a *Hármas Históriá*ban írja ugyan *mb*-vel, de többnyire puszta *n*-nel: *külön különféle*. Az *mb* vitatói avval is támogatják nézetöket, hogy a *b* hang lényeges elem benne, melylyel a *különt*től meg kell különböztetnünk a *külömb*-et. Itt azonban nem gondolják meg egy felől azt, hogy a nyelv sok ilyen lényeges elemet elenyésztett egyes szókból s nyelvtani alakokból. Nem mondjuk például többé *bánat* helyett azt, hogy *bánotv*, noha tudjuk, hogy itt a *v* az igazi főnévképző. Nem mondjuk az alanyi *írnátok* alakkal szemben a tárgyas alakot így *irnájátok*, noha a *já* volna a lényeges megkülönböztető elem; sőt az összes Királyhágón-inneni nyelvjárások az *írnók* alakot is elvetették, úgy, hogy a kétféle ragozásnak két-két alakja foly össze ezekben: *írnánk, írnátok*. Nem mondjuk továbbá *eresztkëdik, tisztojtgat* stb. e helyett *ereszkëdik, tisztogat*, úgy, hogy a *t* és *jt* képzők lényeges létökre efféle származékokban ma egészen fölöslegesek. A *Nyelvtudomány* és *Nyelvtanítás* sem lehet többé *Nyelütudomány* és *Nyelütanojtás*, pedig tudjuk, hogy hajdan *nyelő, nyelü* volt az alanyeset és *nyelv* épen oly hallatlan alak volt, mint teszem *fenyv* vagy *darv*. Másfelől meg épen a jelen esetben a *b* jelentőségéről vett argumentum ellene fordúl az argumentálónak. A *különb* szó ugyanis ma már jócskán eltért hajdani jelentésétől: nem »más«-t jelent többé, hanem »jobb«-at, s e szerint, ha ma *különbfélét* mondunk, ez már nem más-

félét tesz, hanem jobbfélét, jobbfajtát: Ne igyál ebből a hitvány borból, adok én ennél különbfélét!

Szintén a multra hivatkoznak azok, a kik csupán ezt a szórendet tartják helyesnek: *ha nem tanítja is*, ellenben elitélik ilyen értelemben ezt a másikat: *ha nem is tanítja;* idéznek is számtalan oly példát, melyben nem emez a szórend van alkalmazva, valamint az egyszeri czigány húsz tanút akart hozni, a kik nem látták, hogy ő lopott. Igaz, hogy régi íróink, sőt az újabbkori remekírók is majdnem kizárólag amaz első szórenddel élnek, de legújabban számos nyelvjárás azt a változtatást léptette életbe, hogy a megengedő *is*-nek azt a kivételes szórendjét kiszorítja az *is*-nek az az általános szórendje, mely szerint nyomban követi a hangsúlyos névszót, határozót, igekötőt és megelőzi az igét. S az újabb szerkezet épen azért hódított oly nagy tért legújabb irodalmunkban, mert a magyar nyelvterületnek igen nagy részén, jóformán a felén, általános divatban van már (l. a kimutatást Nyr. IX. 550, XI. 33, tehát nemcsak »bizonyos tájszólás« mondja így, s e szórend nemcsak »szórványosan« él, mint a Budapesti Szemle állítja LV. 455). Egyáltalán egyenes arányban szokott állani egy-egy alaknak vagy szerkezetnek elterjedése az irodalmi divatjával. Senki sem mondja például azt, hogy *kéröm szépön*, mert csak a déli alföld s az udvarhelyi székelység ejti így; ellenben a *mögött, fölött, csöpög* alakokkal csak úgy él az irodalom, mint a *megett, felett, csepeg*-félékkel, mert ezeket az említett vidékkel együtt az egész Dunántúl is *ö* hanggal ejti. Néha a kétféle szólásra nézve nem oszlik meg ilyen egyenletesen a nyelvterület, de az irodalmi nyelv mégis fölveszi a második változatot, ha jókora vidéken el van terjedve. Igy például a mellett, hogy *kell segítenünk*,

ilyeneket is olvasunk mindennap: *kell, hogy segítsünk,* mert az utóbbi szerkezet használatos egész Erdélyben. [1]) De már a *hogy* nélkül — *kell segítsünk, el kell menjek, itt kell legyen* — úgy látszik, sokkal kisebb területen mondják, s azért így nem volt képes divatra kapni az irodalomban. A mi aztán csak egy-egy apró vidéken él, az nyomós ok nélkül soha sem honosúl meg a művelt köznyelvben, s az ilyent, ha mégis föl-fölüti fejét, vidékiességnek bélyegzi a stilisztika. Ebbe a rovatba esnek például az ilyenek: *nem-e láttad? emelködik, viselködött* stb. És megfoghatatlan, hogy sorozhatta a legújabb középiskolai nyelvtan szerzője a rendes időhatározó kérdések közé ezt: *mettől fogva?* mikor ez az analogiás képzés csakis a felső Tiszavidék egy részén járatos.

Akkor legfurcsább egyes kifejezések elitélése, mikor épen a helyesebbiket vagy az egyedül helyeset itélik el olyanok, kik a másikhoz vannak szokva. Érdekes volt például az a Nyelvőrhöz érkezett panasz, hogy Tisza Kálmán ilyeneket mondogat: *meg kivánom jegyezni* stb. e helyett *megjegyezni kivánom,* holott épen az előbbi a helyes szórend s az utóbbi nyilván idegen hatás következtében kapott lábra (l. Nyr. XVI. 38). Midőn rájöttünk, hogy az *alatta érteni* a német *darunter verstehn* példájára jött forgalomba

---

[1]) Vannak, kik még ezt is idegenszerűnek tartják! T. i. gallicizmusnak tartja egy czikkíró (Nyr. IV. 415.) s bizonyítékul ilyent is idéz: »*Que devons nous faire? Mit kell hogy tegyünk?*« holott itt a franczia mondatban is infinitivus van! — Mit szól az erdélyi nyelvszokásnak e kárhoztatásához a Budapesti Szemlének szintén erdélyi szerkesztője, ki azt állítja (B. Sz. LV. 455.): »A két szólás kizárván egymást, az irodalmi nyelvben vagy az egyiket, vagy a másikat kell használnunk.«

s kezdtünk magyarosan, a hogy azelőtt szokták, *rajta érteni valamit,* akadtak tudákosok, a kik ebben megbotránkoztak, s nem is sejtették, hogy épen ez a régi romlatlan beszédmód (l. XI. 32).

A Nyelvőr-nek egy czikkezője bélyegezte idegenszerűnek ezt az itt-ott még olvasható fordulatot: *inni valakiért, inni valakinek egészségiért,* noha a czikkíró maga is megjegyezte, hogy germanizmusnak is rossz, mert a német nem így mondja. Ő szerinte helyesen csak így mondhatni: *valakire inni, inni valakinek egészségire.* Már pedig valósággal úgy áll a dolog, hogy régente csak *valaki-ért ittak* s épen abban láthatnánk német behatást, hogy most *valakire iszunk (auf jemanden trinken, auf jemandes gesundheit trinken),* ámbár magyarázhatjuk e változást az olyan szólások analogiájából is, minők: *rá-köszönni a poharat valakire, egészségire* (t. i. *váljék)!* mikor koczczintunk.

Még csak egyet érintsünk ezúttal.

Nem ritkán találkozunk az iskola embereinél azzal a nézettel, hogy az iskolai nyelvtannak csak prózai példákon szabad tanítani a nyelvet, mert csak ezek tüntetik föl a szabályos kifejezésmódot. Nem tagadhatjuk e nézetnek jogosultságát ott, a hol idegen nyelvet kell tanítani gyakorlati czélra, mert ott csakugyan kerülni kell egyelőre mindent, a mi zavarólag hat a rendes, szabályos alakok és szerkezetek elsajátítására. De az anyanyelv tanításában épen a költői példák fölhasználása a leghathatósabb eszköz nemcsak a prózai kifejezések s a mindennapi és elfakult metaforák megértésére, hanem a stilus nemessége és fordulatossága emelésére is. *Gondolkozom valami-n, gondolkozom valami-ről, gondolok valami-re:* ezeket az ősrégi, elhalaványult metaforákat nem magyarázza-e meg legszeb-

ben egy-két ilyen költői hely: *Végig szállok gondolatban a messzefekvő multak-on* (Petőfi: Dalaim). *Mint aranyvetélő, gondolatja jött, ment: Toldi-ról meg vissza Piroská-ra röppent* (Arany T. Sz. 1: 25.) — Akármennyire föléje emelkedik a költő a prózának s bármennyire meglep is egy-egy kifejezése első tekintetre: soha sem alkot olyan szólásokat, melyeknek mintája meg ne volna a mindennapi beszédben. Akadt egy magyar-franczia nyelvmester, a ki megbotránkozott a tárgyeset használatán Aranynak ilyenféle mondásaiban: *Vérem hatja szüzek árnya fordulatja* (Rege a csodaszarvasról). *Forrás keble olajt buzog* (u. o.) *Áradj folyam ma vizözönt, holnap habod vértől kiönt* (Keveháza). *A Mátra mögeit vadászszák* (B. H.). Pedig mind ezeket lehet igazolni nemcsak más költőkből és népdalokból, hanem még a prózai nyelvszokásból is. Csak vessük össze az Aranyból idézett mondásokat a következő példákkal, s azonnal meggyőződünk, hogy költőnk nem bánt önkényesen a nyelvvel: Vénus fattya lelkem hatja, ha szózatját hallhatja (a szép cziterás leánynak, Balassa B.). Ki akarok tisztulni bűneimből, melyek tetőtül talpig elhatottak engem (Pázmány, stb. l. Nyr. XI. 211. Különben ma is egész általános: *áthatni vmit, meghatni vkit).* Egy kútfő buzgotta föl ottan tiszta vizét, a hol lába a földet megilleté: da sprudelte eine quelle an seinem fuss auf (Kazinczy: Munk. II. 246). Képszobrod több nyiláson vért buzog (Shak. II. 41). Forrás vize vértől buzog, azt bugyogja: gyilkos vagyok (Népk. Gy. III. 86). Csupa vért áradott (Shak. II. 41). Urunk sziletése napján a kút a víz helyében nagy jó illatú és ízű olajt folya és származa magából (Debr. C. 55).

*

Már most: mit tartsunk általában irányadónak a nyelvhelyesség megitélésében?

Sokan azt felelik: a logikát. A mi logikai tekintetben helyes, az volna e szerint helyes a nyelvben is, s a miben nincs logika, az megrovás alá esnék és kerülendő volna. Ennek a szempontnak jogosultságát a stilusra nézve nem tagadhatjuk, de a nyelvhelyesség megitélésében sokszor cserbenhagy bennünket. Minden nyelvnek vannak olyan általánosan elterjedt s elismert kifejezései, melyek nem ütik meg a szigorú logika mértékét. Lám a számnév mellett használt egyes számban nincs annyi logika, mint a többesben *(két ház: zwei häuser, deux maisons),* mégis egészen jól megvagyunk vele, sőt ha akarjuk, czélszerűbbnek tarthatjuk, mert a mi szerkezetünk rövidebb s még sem okoz soha kétértelműséget. Megfordított viszony van a magyar s német szerkezet közt az állítmányi melléknév esetében *(a házak tiszták: die häuser sind rein);* itt a miénk mellett szól a logika s a német mellett a rövidség. Viszont, ha *a hegyek tetejök* helyett azt mondjuk: *a hegyek teteje,* megint egyes számot használunk a többes helyett. Egykor e szerkezet heves viták tárgya volt, de azóta is mindinkább elterjedt *a hegyek teteje* s az irodalmi nyelvben már soha sem találkozunk a másikkal; a nyelvszokás tehát nem a logikaibb kifejezés mellett nyilatkozott. Ép oly logikátlan az egyes szám az ilyenekben: *Rabul a börtönbe vetették őket* (e h. *rabokul). Tedd őket részessé az örök nyugodalomban* (e h. *részesekké).* Ezt a szerkezetet régi codexeinktől a mai napi sajtóig s az irodalomtól a népnyelvig, mindenütt megtaláljuk, s megtaláljuk azonfölül sok más nyelvben is, annyira, hogy pl. a lapp nyelvben az *-ul -ül*-féle állapothatározó esetnek egyáltalán nincs töb-

besszámú alakja (l. Szóegyeztetés az állapothatározásban, Nyr. XIII). A nyelv tehát itt sem törődik azokkal a nyelvészekkel, kik váltig bizonygatják, hogy több ember nem lehet egy rab vagy egy részes, hanem csak *rabokul* lehet őket a börtönbe vetni vagy *részesekké* tenni. Ugyanazzal a logikával van itt dolgunk, mely már régebben kiokoskodta azt is, hogy *a világ teremtése* hibás szólás, mert a világ nem teremt, hanem teremtetik, tehát: *a világ teremtetése* (l. fönn 245. l.). — Azt látjuk mindezekből, hogy a gondolatnak nyelvbeli kifejezése lehet logikátlan és mégis helyes, viszont megfelelhet szigorúan a logika követelményeinek és mégis ellenkezhetik a nyelv szabályaival.

Azt is hiszik sokan, hogy a nyelvben az helyes, a mi szép. Ebben, megint meg kell engednünk, van némi igazság, sőt sok igazság, ha ezt a követelést is csak a stilra szorítjuk. A kifejezés legyen stilszerű, legyen a helyzethez, a hangulathoz illő: a költői képet ne zavarja prózai elem, az emelkedett hangulatot ne sértse pórias vagy tréfás szó. Azonban e határokon belül, azt tapasztaljuk, hogy a nyelvet épen nem vezeti a szép iránti érzék, s még kevésbbé a szépségre való törekvés. Más nyelvekben, de a magunkéban is számtalan kifejezést találunk, mely egyhanguságanál vagy más okoknál fogva egyenesen rosszul hangzik, mégis tökéletesen helyes. »*Legtelhetetlenebbek, tehetetlenek, halhatatlannak, tétethetett, tettetett, okoknak, kakukoknak*«, mind ezek keresetlen példák tételünk igazolására. Hiába panaszolták annyiszor, hogy sok *k* van nyelvünkben, azért *kakukoknak* helyett nem mondhatjuk *kakukokna*. A hangtanban és alaktanban minden lépten-nyomon meggyőződhetünk róla, hogy a hangváltozások nem a szépítő ösztön kifolyásai, mint azelőtt általában hitték. Egy nyelvtan-

írónk [1]) azt mondja pl., hogy »szebben hangzik *örömek, halálok, tagok*, mint *örömök, halálak, tagak«*, azért nem használjuk ez utóbbiakat. De akkor mit mondjunk az ilyenekről: *örököl, örökösökhöz, kanalat, agarakat?* Pedig ezeket szentesítette a nyelvszokás és nem mondhatjuk helyettök: *örökel, örökesekhöz, kanalot, agarokot.*

Az iménti fejtegetések és példák már kétségtelenné teszik, hogy a nyelvben mi hatalmasabb a logikánál és hatalmasabb a szépérzéknél. Nyilván úgy kell felelnünk e kérdésre, a hogy már az ókorban felelt Horatius:

»*Usus, quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi.*« Csakis a n y e l v s z o k á s döntheti el, mi helyes és mi helytelen. Általános szempontból csak az helytelen, csak az magyartalan, a mit a romlatlan nyelvérzékű magyar nép sehol sem használ, ellenben helyes, a mi a népnél akármilyen csekély területen szokásban van. Ez az általános tétel azonban az irodalmi nyelv szempontjából ezzé módosúl: Helyes mind az, a mit az egész magyar nép vagy a magyar népnek nagyobb része vagy legalább igen nagy része alkalmaz; de nem eshetik kifogás alá egy-egy olyan szó vagy szólás sem, mely kisebb vidéken járatos, ha egyébiránt megfelel az általános analogiáknak. Helyes tehát minden, a mit az irodalmi nyelv már eddig is a népnyelvből elfogadott, és a mit a népnyelvi kifejezések mintájára alkotott. Helytelen ellenben, a mi egy-egy írónál az egész népnyelv szokásaival ellenkezik; s az ilyent csak akkor tűrjük el kénytelen-kelletlen, ha valami okból állandó elemévé lett az irodalmi nyelvnek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a helyes magyarságot szabályokból és nyelv-

[1]) Vajda Péter: Magyar Nyelvtudomány 9. l.

tanokból senki sem fogja oly alaposan megtanulni, mint a hogy elsajátíthatja a magyar nyelvnek hamisítatlan forrásaiból. A ki a népnyelvi gyüjteményeket, a ki Arany János verses és prózai munkáit olvassa szorgalmasan, kedvvel és értelemmel: az kétség eseteiben bátran rábízhatja az eldöntést nyelvérzékére is.

Néha úgy is bajos a nyelvszokásnak megállapítása és szabályokba foglalása, sőt vannak olyan esetek is, hogy a hagyományos nyelvtani szabályok ellenkeznek az általános népies nyelvszokással. Legnevezetesebb ilyen eset, mely annyi vitára adott okot — különösen Révai és Verseghy között — az ikes ragozás kérdése. Kétségtelen, hogy a hajdani élőbeszéd pontosan megkülönböztette az egyes számban az ikes és iktelen igék ragozását, de kétségtelen az is, hogy a mai élőbeszéd s kivált a nép nyelve, nem tartja magát azokhoz a nyelvtani szabályokhoz, melyeket a tudósok a régi nyelvemlékekből vontak el. Mi hát a teendőnk? Nézetem szerint hiábavaló törekvés volna egyszerre rendet csinálni. Nem lehet a régi szabályok kizáró érvényét föntartani, mert ezeken kétszáz év óta túltette magát az élő nyelv, s a legújabb irodalom mutatja, hogy hiába parancsol a grammatika, a hol a nyelvérzék más útra vezeti az írót s minduntalan áthágatja vele a legszigorúbb szabályokat. Azonban eltörölni sem lehet egyszerre az ikes ragozást, nemcsak mert a mai írók nagyjában hozzá vannak még szokva, hanem mert a néptől is majdnem mindenütt hallani még a régies alakokat, részint mint a régibb nyelvből fönnmaradt hagyományokat, részint pedig mint az átöröklött vagy irodalmi dalok, továbbá a prédikáczió s a hivatalos stilus hatásának eredményeit. Arról szó sincs, hogy »*nem törődöm vele,*

ne törődjék vele, húst eszem, bort iszom«-féle alakokat a nyelvtan egyszerre hibásaknak valljon. Már Verseghy is azt javasolta, hogy az irodalom általában ragozza az ikes igéket az iktelenek módjára, azonban »*relicta scriptoribus, et iis regni partibus, ubi tertia forma viget, plena hac forma utendi libertate.*« Hisz megengedünk az irodalomban más régies alakokat is, melyek sem jelentésbeli különbségeket nem födöznek, sem pedig a népnél, egyes vidékeken kívül, szokásban nincsenek, pl. *leszen, teszen, viszen,* sőt *vagyon, megyen, akkoron, egykoron* stb. Hogy aztán egy ideig az irodalomban ép oly tarka lesz az igeragozás, mint jelenleg az élő beszédben, azt ne tartsuk bajnak; a germán és román nyelvek igeragozása még sokkal tarkább, mert ott van a számos »erős« és »rendhagyó« ige, melyeknek ragozását jóformán egyenkint kell megtanulni. Különben mi nálunk ez a tarkaság csak átmeneti lesz, és épen belőle fog kifejlődni a rend és egyöntetűség. A dolog előreláthatólag így fog lefolyni: Ha a nyelvtan s irodalom beveszi »az alkotmány sánczai közé« az ikes igék iktelen ragozását, akkor ez mindinkább el fog terjedni, kivált az ifjabb írói nemzedékek nyelvében, melyeket nem kínoznak többé az iskolában az egyedül üdvözítő ikes ragozás dogmájával. Igy aztán az irodalomban, a hivatalos nyelvben, a szószéken mindinkább gyérülni fognak a régies alakok, úgy hogy ezek az élőbeszéddel, a népnyelvvel sem fogják többé zavaró hatásukat éreztetni. S egy-két emberöltő mulva — leszámítva egyes nyelvjárási különösséget, melyek talán megmaradnak *(jöjjék, menjék, léssz, téssz)* — a legszebb rend és egyöntetűség fog előállani, s az ikes igék az iktelenektől csak egyetlen egy alakban fognak különbözni: *tör — törik, érez — érzik, kapkod — marakodik, futkoz — zárkozik,*

nyes — *esik*, míg többi alakjok egészen egyenlő lesz: *eltörne valamit* — *eltörne valami, kapkodsz* — *marakodsz, futkozzak* — *zárkozzak, nyesel* — *esel.*

Egyelőre tehát az ikes igéknek kétféle ragozásában teljes szabadságot kellene engedni s tartózkodni mind a reakcziótól, mind pedig a radikális politikától. Csak néhány pontra nézve kell korlátozni e szabadságot. Nem kell megtűrnünk az olyan alakokat, melyek vagy soha nem léteztek, vagy a népnyelvben is csak szórványosan fordulnak elő, vagy pedig szűkkörű nyelvjárásokra szorítkoznak:

1. Az *aszik, úszik, csúszik, mászik, folyik, hazudik, álmodik, utazik, pipázik, serkedezik, pattanik, zuhanik* és társaik, melyeknek ikes alakjok csak újabb korban állapodott (vagy állapodik) meg, nagyrészt mindig iktelen ragozásuak voltak s így ma sincs semmi okunk az ikes minta szerint ragozni őket. Ezek hát a 3. személyben ikesek, de a többiben csak az iktelenek szerint ragozhatók, s ezeket nevezhetjük változó ikeseknek szemben az állandó ikesekkel, melyeket az irodalmi hagyomány mind a három személyben ikesekül ragoz. — Hibásak tehát az ilyen alakok: *aszněk* (3. szem.), *úszom, csúszék, mászném, folyněk, hazudol, álmodol, utazom, pipáznám, pattaněk* stb.

2. Az *sz, z, s* végű igetőkből a 2. személy általában *l* raggal képzendő: *úszol, húzol, ásol.* Az *sz*-es alakot csak a *léssz, téssz, véssz* igéknek engedhetjük meg, mert ezek nemcsak Göcsejben élnek, hanem Erdélyben is. De már a *nézsz, olvassz*-félék olyan szűk területre vannak szorítva, hogy az irodalmi köznyelvben nem jogosultak többé. *Olvasasz,*

hozasz pedig az egész régiségben sem kerül elő. [1]) — Viszont az *l*-es igéknek már csak nagy kivételesen hallani *l*-es 2. személyét, s azért kerülendők az ilyen alakok: *válol, illel* e h. *válsz, illesz* stb.

3. A népnyelvben, mint láttuk, az *l* néha átcsap a nem-sziszegős igék ragozásába is: *kapol, mondol (kapó mondó)* stb. Ez azonban a népnél is csak ritkábban szereplő mellékalak s így az irodalomba nem szabad fölvennünk.

4. Végre az *írjék, menjék*-féle alak, ámbár meglehetős nagy vidéken el van terjedve, alig szorította ki valahol az *írjon, menjen* alakot. Az irodalomnak tehát, valamint eddig nem vette föl, úgy ezentúl sem kell befogadni az *írjék, menjék*-et.

Irodalmi tájékozás.

Hermann Paul: Die Gemeinsprache (Principien der Sprachgeschichte czímű munkája utolsó fejezete). — Általános fejtegetések a köznyelvről s az irodalmi nyelvről (színpadi nyelv stb.).

Kiss Ignácz: Pázmány nyelve (Nyelvtud. Közlemények XV.) — Lauchsz Lőrincz: Pázmány Péter Kalauzának nyelvészeti ismertetése (Magyar Nyelvészet VI.). — Máriafi István (Szeicz Leó): Kis Magyar Phraseologia Pázmány Munkáiból (Pozsony 1788). — Vargyas Endre: Gyöngyök Pázmány P. összes műveiből (Győr 1861). — Zimányi József: Magyari István (Ungvár 1888). Utolsó szakaszában kifejti, mennyiben készítették elő a református írók az irodalmi nyelvnek Pázmány korában észlelhető föllendülését.

Kiss Ignácz: Káldi György Nyelve (Budapest 1883).

---

[1]) Csak egyes igéknek (pl. *lesz, tesz, vesz, visz, vonsz, őriz)* fordúlnak elő itt-ott kötőhangzós 2. szem. alakjai.

Kasztner Géza: Faludi Ferencz nyelvéről (Budenz-Album 1884). — Faludi nyelvsajátságainak rövid összeállítása. — V. ö. még: *Borostyánkövi: Faludi magyarsága (M. Nyelvőr I.).*

Baróti Szabó Dávid: Magyarság Virági (Komárom 1803). — Becses gyüjtemény a régi irodalom szép és velős kifejezéseiből. Ezeknek igen nagy része Pázmány és Faludi műveiből van szedve.

Simonyi Zsigmond: Vörösmarty Csongor és Tündéjéből (M. Nyelvőr III.).

Szarvas Gábor: Petőfi János Vitézének nyelve (Magyar Nyelvőr I.).

Volf György: Arany János prózai dolgozatai (M. Nyelvőr VIII.). — Ismerteti Aranynak a nyelvművelésről s különösen újabb irodalmi nyelvünk fejlődéséről való nézeteit.

Arany János: Toldi. Nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal ellátta Lehr Albert (Budapest 1882). — V. ö. még *Simonyi Zsigmond: Toldi Szerelme (M. Nyelvőr VIII.).* — *Pintér Kálmán: A magyar nyelv Toldi Szerelmében* (a veszprémi gimn. Értesítőjében $18^{79}/_{80}$). — *Riedl Frigyes: Arany János (Budapest 1887).*

Vozári Gyula: Tompa költeményeinek nyelvi sajátságai (M. Nyelvőr IX.).

Komáromy Lajos: A magyar nyelv a regényirodalomban I. Jókai Mór újabb regényei (M. Nyelvőr II. 358). — *Melczer Kálmán: A magyar nyelv a regényirodalomban: »Mégis mozog a föld« irta Jókai Mór (u. o. III. 312. 414. 459).* — *Ugyanaz: »Enyim, tied, övé« irta Jókai Mór (u. o. V. 320).* — Jókai Mór újabb műveinek nyelvi és irálybeli fogyatkozásait mutatják ki.

Simonyi Zsigmond: Belényesi Gábor nyelvéről (M. Nyelvőr VII.). — Az irodalmi próza ellaposodásával szemben kiemeli a népies hangú írók érdemét s bővebben méltatja Belényesi népies fordulatait.

Antibarbarus: Helyes szóalkotás (M. Nyelvőr IX. 511.). — Kimutatja a magyar nyelvnek termékenységét, mely az irodalomban is folyvást önként termő új szókban nyilvánúl.

A nyelvujítás szóalkotása.

Simonyi Zsigmond: A Nyelvujítás Történetéhez (Budapest 1888). — Faludiról, Adámiról és Kónyiról szól, mint a nyelvujításnak megkezdőiről.

Imre Sándor: Nyelvtörténelmi Tanulságok a Nyelvujításra nézve (Budapest 1876). — A nagy nyelvujításnak előzményeit iparkodik összeállítani, de az állítólag csinált szókhoz soha sem idézi a helyet s a mondatot, sok adata hibás, sok adata kétes, fölfogása rendszerint zavaros, azért óvatosan használandó, mint egyéb nyelvészeti munkái is. (V. ö. Volf György bírálatát M. Nyelvőr V.)

Simonyi Zsigmond: Adatok a nyelvujítás történetéhez: Barczafalvi Szabó Dávid: Szigvárt (M. Nyelvőr I.). — *Lukács Lőrincz: Barczafalvi nyilatkozatai a nyelvujításról,* és *Barczafalvi életben maradt új szavai (u. o. XI. 369. 419. 463).*

Nagyszigethi Kálmán: Sándor István életben maradt szavai (M. Nyelvőr XV.).

Halász Ignácz: Adatok a nyelvujítás történetéhez. Kazinczy ujításai (M. Nyelvőr III. IV.).

Kúnos Ignácz: Csokonai nyelve (Simonyi: Tanulmányok az egyetemi magyar Nyelvtani Társaság köréből).

Király Károly: Verseghy mint neologus (M. Nyelvőr XIV.).

Király Károly: A da de képző történetéhez (M. Nyelvőr XVI. 232).

Szarvas Gábor és *P. Thewrewk Emil: Nyelvujítási adatok (M. Nyelvőr X.).*

Teleki József gróf: A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által 1815. (Jutalomfeleletek a Magyar Nyelvről, kiadta Horvát István 1821). — Mélyreható és tanulságos fejtegetések, melyek védik ugyan a nyelvujítást, de csak ritkán helyeselnek a rendes analogiákon túlmenő képzéseket.

Lovász Imre: Értekezés a Magyar nyelvujításról és annak némely Nevezetesebb Hibáiról (Pest 1835). — *Vidovics: A Magyar Neologia Rostálgattatása (Veszprém 1826).* — Legérdekesebbek s legélvezhetőbbek a nyelvujítás ellen írt értekezések közűl.

Bugát Pál: Természettudományi Szóhalmaz (Buda 1843). — Ebben van az a sok ezer szó, melyről Toldy irodalomtörténete még azt mondhatta, hogy széltében használják őket, a nélkűl, hogy hálával gondolnának teremtőjökre, melyek azonban ez utóbbi másfél évtizedben legnagyobbrészt ismét eltüntek. — *Lukács Lőrincz: Bugát életben maradt szavai (M. Nyelvőr XIII.).*

Imre Sándor: A Magyar Nyelvujítás óta divatba jött Idegen és Hibás Szólások Birálata (Budapest 1873). — Ugyanaz áll erről, a mit Imre S. föntebbi munkájáról mondtunk. V. ö. Volf György bírálatát M. Nyelvőr III.

Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, kiadja a M. T. Akadémia; a IV. kötetben: *Fogarasi János: Az új szókról.* — *Toldy Ferencz: Az új magyar orthologia.* — *Szarvas Gábor: A nyelvujításról.* — Az V. kötetben: *Brassai Sámuel: A neo- és palaeologia ügyében.* — *Ballagi Mór: Brassai és a nyelvujítás.* — A VII. kötetben: *Barna Ferdinánd: Egy szavazat a nyelvujítás ügyében.* — A IX. kötetben: *Ballagi Mór: Nyelvünk újabb fejlődése.* — A X. kötetben: *Joannovics György: Értsük meg egymást.* — A XI. kötetben: *Ballagi Mór: A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr.* — V. ö. még: *Szvorényi József: Fejlődési tünemények a nyelvben, fő tekintettel a nyelvujításra* (az egri gimnázium Értesítőjében 1877. Volf György ismertetése Nyelvőr VI. 539). — A M. Nyelvőr IV. kötetében: *Volf György: Toldy Ferencz fölolvasása.* — *Szarvas Gábor: A nyelvujítás apologiája.* — *Volf György: Két éles tőr nem fér egy hüvelybe,* és *Hogy védik agyon a korcs szavakat.* — Az V. kötetben: *Szarvas Gábor: A nyelvphilosophia* (erre Brassai felelete a VI-ban). — A VIII., X., XI. kötetben: *Szarvas Gábor: Neologiai kurjantások. A Nyelvőr és a szépirodalom. Ballagi Mór és a magyar nyelv. Értsük meg egymást.*

A műnyelvről.

Alexander Bernát: Műszavainkról (M. Nyelvőr VII.) és *Fordítóink (u. o. VIII.).* — Általános fejtegetések a műszóknak egyrészt szükséges, másrészt fölösleges tulajdonságairól, a szójelentés szempontjából.

Az iskolai műszók (M. Nyelvőr VIII.).

Bánóczi József: A bölcselet magyar nyelve (M. Nyelvőr V., VI., VII., VIII., XI.).

Bakos Lajos: A magyar jogi műnyelv alapelvei és törvényei (Budapest 1883) és *A magyar jogi műnyelv kérdéséhez* (akadémiai értekezés).

Szily Kálmán: A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban, történeti vázlat és javaslat (Természettudományi Köz-

löny 121. füzetében; bő ismertetése M. Nyelvőr VIII. 498). — Ez az értekezés a legjelentősebb mozzanat az új fordulatra nézve, mely a természettudományi műnyelv megtisztítását és érthetőbbé-tételét czélozza. V. ö. hozzá *Herman Ottó* hatásos czikkeit a Természetrajzi Füzetekben: *A műnyelv kérdéséhez* és *Természetrajz, nemzeti szellem* (ismertetve M. Nyelvőr VI. 209., 453). — *Fialowski Lajos: A természetrajz műnyelve (M. Nyelvőr VI., VII., VIII., IX., X.* Hozzá egyes érdekes megjegyzések Arany Jánostól u. o. VII. 455).

Volf György: Az orvosi műnyelv (M. Nyelvőr VI.). — Barts József: Orvos-gyógyszerészeti Műszótár, ismerteti *Csapodi István (u. o. XIV.). — Csapodi István: Az első magyar szemorvosi könyv magyarsága (u. o. XII.),* és *Pápai Páriz orvosi nyelve (u. o. XII. XIII.).*

Benke István és *Császár Károly: Az orthologia a mennyiségtudomány terén (M. Nyelvőr VIII.).*

Volf György: Műszaki műszók (M. Nyelvőr VIII.). — Szarvas Gábor: »A magyar nyelv a szakirodalomban. Találmányok Könyve, szerkeszti Frecskay János« (u. o. VI. 69). — Frecskay János: A mesterszótár (u. o. XIV.) és *Mutatvány a mesterszótárból (u. o. XVI.). — Révész Samu: Vasuti Szótár. — Réclus: A Föld. Fordították Révész Samu és Király Pál.*

Nyelvhelyesség általában és idegenszerűségek.

Ponori Thewrewk Emil: A Helyes Magyarság Elvei (Budapest 1873). — Az elveknek általános rövid fejtegetése érdekes példákkal megvilágítva (ismertetése Volf Györgytől M. Nyelvőr II. 494. stb.)

Simonyi Zsigmond: Antibarbarus. Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke a megfelelő helyesek kitételével, egyszersmind a magyar nyelv főbb nehézségeinek magyarázata (Budapest 1879).

Szász Károly: A nyelvtan és a költői nyelv (M. Nyelvőr I.).

Szarvas Gábor: Latinosságok (Nyelvtud. Közlemények X.). — Simonyi Zsigmond: Latinosságok az igemódok használatában (u. o. VI. 530. stb.).

Halász Ignácz: Kazinczy mint fordító (M. Nyelvőr XII.). — Egészen tárgyilag ismerteti Kazinczy elveit a fordításról s az idegen szólások átültetéséről, mindenhol saját nyilatkozatait idézve. — *Radó Antal: Kazinczy idegenszerűségei (u. o.* Erre észrevételek Komáromytól u. o. XIII. 73., 103. válasz Szarvastól 506. s viszonválasz Komáromytól 569).

Brassai Sámuel: Adalék okmányok a nyelvujítás és nyelvrontás ügyében (M. Nyelvészet IV.). — Főleg a szenvedő igéről s a mutató névmás németes használatáról.

Gyergyai Ferencz: A Magyar Nyelv Sajátságairól (Kolozsvár 1856) és *Magyarosan (Kolozsvár 1872).* — Érdekes megjegyzések, melyek erős nyelvérzéken, de csakis ezen alapulnak, a nélkül, hogy a nyelvtörténetet s a különféle nyelvjárásokat tekintetbe venné. (A második munkának bírálata Szarvastól M. Nyelvőr I.)

Idegen csemeték, fattyúhajtások (M. Nyelvőr I., II., III., IV.).

Kérdések és Feleletek (M. Nyelvőr, minden kötetben a III-tól kezdve).

A magyar nyelv a hirlapokban, folyóiratokban stb. (u. o. I—VIII.).

Hibás szók és szólások javítása (u. o. IV., V., VI.).

Szarvas Gábor: Egy szemenszedett germanizmus (»ismerni tanul«, u. o. XVI.).

Csapodi István: A magyar orvosok két kedvelt germanizmusa (»föllép« és *-nál, -nél,* u. o. XV.).

Volf György: Az idegen szavak és a purizmus (M. Nyelvőr I.) és *Hol jogosultak az idegen szavak (u. o. II.).* — A purizmusról józan nyilatkozatok olvashatók már a Debreczeni Grammatikában 1795. 352. l., Révainál Antiquitates 89—91. és Verseghynél (idézve több más régi nyilatkozattal együtt M. Nyelvőr VIII. 499., 500.).

A tárgyas és tárgyatlan ragozás használatáról olvasni valók: Lehr Albert értekezése a M. Nyelvőr III. kötetében, Csengeri János és Babics Kálmán czikkei a IX. és X. kötetben, és Hunfalvy Pál »Nyelvtudomány és Nyelvtanítás« czimű könyvében az ide vonatkozó fejezet.

Az ikes ragozás irodalmát l. a ragozásról szóló fejezet végén.

Szarvas Gábor: A nyelvigazítók (M. Nyelvőr XII.). — Tanulságos bírálata ama tudákos nyelvészek (különösen Geleji Katona István) okoskodásainak, a kik az általános nyelvszokás ellenére akarnak egyetmást igazítani a nyelven, hogy kifejezései jobban alkalmazkodjanak az általános logikához.

TARTALOM.